

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun (Románia),
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Nigel Swain (Nagy-Britannia), Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter,
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Szotyori-Nagy Ágnes

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NOVÁK Ádám: Egy felső-magyarországi bárói család birtoklástörténete 1465-ig A terebesi Perényiek	1
SZIRÁCSIK Éva: „jövedelmet nem athatott”. Ipar a mezőgazdaság árnyékában a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1716–1731)	51
KERESKÉNYI Miklós: A szántóföldi gabonatermelés termékszerkezete a Harruckern-uradalom jobbágygazdaságaiban az 1730-as években	65
BALÁZS Gábor: A homoki borászat története a Duna–Tisza közén a filoxérától az I. világháború kitöréséig	87
KIRSCH Attila: Sokorópátkai Szabó István politikai pályaképe (1919–1931)	119

KÖZLEMÉNYEK

SZILÁGYI Adrienn: A Harruckern-örökösök közös vagyona mint az uradalmi és a megyei alkalmazottak illetményföldjei	149
TOLNAY Gábor: Bereczki Máté és gyümölcsöskertje	169
CSOMA Zsigmond: Az „ojtógató” vidéki papok és néptanítók társadalmi-gazdasági jelentősége	187

KRÓNIKA

Papp Imre emlékezete (OROSZ István)	199
Kosáry Domokos-díj átadása (BARNA Marianna)	203

SZEMLE

MICHAEL Heinz: Mähdreschern und Musterdörfern: Industrialisierung der DDR-Landwirtschaft und die Wandlung des ländlichen Lebens (VARGA Zsuzsanna)	205
DEMETER Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) (FÜLÖP Éva Mária)	208
„A’ gazdasági kormány – Írta egy aradi – 1830” BARTOSSÁGH József (1782–1843) kézirata a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban (SZIRÁCSIK Éva)	213
GLÓSZ József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében (OROSZ István)	215
A mezőgazdaság kollektivizálása a kommunista Kelet-Európában. Összehasonlítás és konnektivista történetírás (Szerk. Constantin IORDACHI – Arnd BAUERKAMPER) (LENGYEL Eszter)	218
ESTÓK János: Élet falun és városon (FEHÉR György)	224

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

E-mail cím: agrartortsezmle@mngm.hu

NOVÁK ÁDÁM

EGY FELSŐ-MAGYARORSZÁGI BÁRÓI CSALÁD BIRTOKLÁSTÖRTÉNETE 1465-IG

A TEREYESI PERÉNYIEK*

BEVEZETÉS

A Zsigmond-kor birtoklástörténete elsősorban Engel Pál kutatásainak hála nyitott könyv a történészek számára. Az ország birtokstruktúrájának változása tanulmányain¹ és adattárain² keresztül remekül végigkövethető, hasonlóan ahhoz, ahogy az egyes családok birtokszerzésének jó része adatolható a *Zsigmondkori oklevéltár*-ból³ és annak pótlásaiból.⁴ A korszak archontológiájából,⁵ propozográfiái munkái-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 ENGEL Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században 1–2. In ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta CSUKOVITS Enikő. Budapest 2003. 13–72. (Eredeti megjelenés: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4–5. Budapest 1968–1970. 285–300., 291–313. A továbbiakban: ENGEL 1968–1970); ENGEL Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban (Öt északkeleti megye példája). In ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. I. m.* 451–471. (Eredeti megjelenés in *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. KOSZTA László. Szeged 1995. 141–159. A továbbiakban: ENGEL 1995); ENGEL Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest 1998.

Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a Magyar Királyság területéről. Szerk. ENGEL Pál. Budapest 2001 (a továbbiakban: ENGEL Térkép); ENGEL Pál: *Genealógia. In Arcanum DVD könyvtár IV*. Budapest 2003 (a továbbiakban: ENGEL Gen.).

3 *Zsigmondkori oklevéltár I–II/1–2* (1387–1410). Összeáll. MÁLYUSZ Elemér; III–VII (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. BORSA Iván; VIII–IX (1421–1422). Összeáll. BORSA Iván – C. TÓTH Norbert; X (1423). Összeáll. C. TÓTH Norbert; XI (1424). Összeáll. NEUMANN Tibor – C. TÓTH Norbert; XII (1425). Közzéteszi C. TÓTH Norbert – LAKATOS Bálint. Budapest 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52.) (A továbbiakban ZsO.)

4 C. TÓTH Norbert: *A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. I. közlemény 1387–1399*. (Pótlás a *Zsigmondkori oklevéltár* I. kötetéhez). Nyíregyháza 2005. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 47.) (A továbbiakban: Lelesz I.); C. TÓTH Norbert: *A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. II. közlemény 1400–1410*. (Pótlás a *Zsigmondkori oklevéltár* II. kötetéhez). Nyíregyháza 2006. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 48.) (A továbbiakban: Lelesz II.); C. TÓTH Norbert: *A leleszi konvent statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei*. (Pótlás a *Zsigmondkori oklevéltár* I–II. kötetéhez.) Nyíregyháza 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 36.) (A továbbiakban: Lelesz III.)

5 ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. In *Arcanum DVD könyvtár IV*. Budapest 2003. (A továbbiakban: ENGEL Arch.)

ból,⁶ és a politikatörténeti tanulmányokból az egyes családok felemelkedési folyamatát könnyű látnunk, ennek kapcsolata a birtokszerzésekkel jól ismert.⁷ Ennek megfelelően a Perényi család birtoklástörténetéről több szakmunkában is olvashatunk, adatokat nyerhetünk ki, sőt minden nagyobb birtokszerzésükről tudomást szerezhethetünk. Tringli István a család Mátyás korabeli birtoklástörténetét, uralkodóhoz fűződő viszonyát feldolgozó munkájában részletes elemzést végzett elsősorban az 1439-et követő időszak tekintetében.⁸

Doktori disszertációnkat a terebesi – másképpen a nádori – ágból származó Perényi János tárnokmester (†1458) tevékenységéről készítjük. Birtokai nagyságának, elhelyezkedésének ismerete nélkülözhetetlen a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások vizsgálata során. Ezért úgy gondoltuk, hogy a rendelkezésre álló kiadott forrásanyagok, segédletek és szakirodalmak információit kiegészítjük saját kutatásainkkal, s ezt egy tanulmányban összegezzük. Így egy rendszerezett adattárral kiindulási alapot teremtünk a további vizsgálatokhoz. A részletes birtoklástörténeti munka elsősorban Perényi János kapcsolati hálózatának elkészítését hivatott előkészíteni.

Jelen munkánkban egy olyan középkori család birtoklástörténeti elemzését végezzük el, amelynek nem maradt fenn egyben az okleveles anyaga,⁹ annak csak töredéke rekonstruálható részben a kamarai iratanyagból,¹⁰ részben pedig a Perényiek birtokait öröklő családok leveles anyagából.¹¹ Ennek ellenére kiemelkedően jó forrásanyaggal rendelkezik a család, hiszen több birtokösszeíró oklevél maradt fenn, és a ritkaságnak számító 1427-es, 1430-as és 1441-es kamarahaszna-összeírások is részben lefedik a birtokokat. Az 1382-ben csak néhány kisebb, különálló birtokkal rendelkező Perényi Péter diósgyőri várnagy¹² unokája János, 1458-as halálakor az ország hetedik, az északkeleti országrész legnagyobb birtokosa és a világi méltóság-sorban hatodik helyen számontartott tárnokmesteri tisztség betöltője.¹³ Az alábbiak-

6 ENGEL Pál: Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. In *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Szerk. BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde. Budapest 1987.

7 ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest 1977.

8 TRINGLI István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63 (1992). 175–192.

9 A Tringli István által 2009-ben kiadott Perényi család oklevéltára a nyalábi család iratanyagát tartalmazza, és a közös birtokokon kívül elvéve találunk a terebesi ág birtokára vonatkozó okleveleket. *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi: TRINGLI István. Budapest 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) (A továbbiakban: Perényi.)

10 Az útmutatást kérésre Tringli István adta készségesen, ennek alapján a terebesi Perényi család fennmaradt okleveles anyaga fellelhető. Szíves segítségét ezúton is köszönöm, jelentős mértékben megkönnyítette tájékozódásomat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárának (a továbbiakban: MNL OL DL) anyagában.

11 Ilyen család például a Homonnai Drugeth család, melynek leveles anyagát jelenleg külön fondban őrzik a Štátny archiv v Poprade Pobočka Prešovban (a továbbiakban: SAP PP): homonnai Drugeth család levéltára.

12 Perényi Péter diósgyőri várnagyra lásd: ENGEL Arch. Várnagyok; Birtokokra lásd a táblázatokat; vö. ENGEL Térkép 1382, ENGEL 1987. 439. 8 jegyzet.

13 ENGEL 1968–1970. 30.; János első tárnokmesteri említése: Albert király 1438. szept. 8-án kiadott oklevelének méltóságsorában. TELEKI József gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. X.* Pest 1853. (A továbbiakban: TELEKI X.) VIII. sz. oklevél, vö. ENGEL Arch. Tárnokmesterek; lásd Adattár Leszármazási tábla.

ban ennek a felemelkedésnek apró lépcsőfokait, a birtoknyerések folyamatát mutatjuk be. Vizsgálatunk végpontja Mátyás király újadományának kiadása, 1465. A Zsigmond-kori Oklevéltár 1425-tel bezárólag az összes vonatkozó okleveles anyag kigyűjtését módfelett megkönnyíti.¹⁴ Az ezt követő időszakhoz adalékokat szolgáltatnak a már publikált forrásközlések, elsősorban a Perényi család nyalábi ágának oklevéltára Tringli István munkájának jóvoltából.¹⁵ Az MNL OL DL kivonatolt oklevelei is további birtokszerző okleveleket emelnek a felszínre. A fennmaradó okleveles anyag felkutatása a jövőben elvégzendő feladat.

Az így rendelkezésre álló források alapján táblázatba szerkesztettük az elnyert uradalmakat, birtokokat. Kiegészítésként a vizsgált időintervallum szempontjából releváns adóösszeírásokból¹⁶ és birtokösszeíró¹⁷ oklevelekből bővítettük a táblázatokat. Az elkészített táblázatok, amellet, hogy segítenek pótolni a nem ismert birtokszerzéseket, több, az adománnyal együtt esetenként hat különböző időszakban teszik lehetővé az uradalom összetételének vizsgálatát, így annak fejlődése is nyomon követhető. Az időszakok uradalmanként változóak, de például Füzér esetében az 1398-as, 1427-es, 1430-as, 1454-es, 1455-ös és az 1465-ös években láthatjuk a tartozékok alakulását. Ebből következtethetünk a birtokgyarapítások tendenciáira, az egyes uradalmak fejlődésére, összességében pedig a családi birtokpolitika főbb vonalaira.

14 Kiegészítésül el kell mondanunk, hogy az oklevéltár első két kötetéből számos, ma már külföldön található vonatkozó levéltári anyag kimaradt. Erre példa a SAP PP-ban őrzött homonnai Drugethek okleveles anyaga (14–23). Munkáiban Engel Pál viszont használta őket és a ZsO III. kötetétől szerepelnek az oklevéltárban. A leleszi konvent hiteleshelyi levéltárának egyes sorozatai szintén hiányoznak az első két kötetből, amelyeket C. Tóth Norbert az oklevéltár pótlásaiként közreadott az elmúlt években (Lelesz I., II., III.). További, az 1387–1410 közötti időszakban kelt, témánkra vonatkozó szlovákiai levéltárakban őrzött anyagok kutatása a későbbi kutatások feladatát képezi.

15 Perényi.

16 Adóösszeírások az abaúji és sárosi birtokokra vonatkozóan 1427-ből: ENGEL Pál: *Kamarahaszná-összeírások 1427-ből*. Budapest 1989. (Új Történelmi Tár 2.). Alsókemej birtok tulajdonosának Engel Perényi Imre fia Jánost feltételezi. Mivel azonban sem előtte, sem utána nem tűnik fel a birtokukban, ezért vélhetően inkább Perényi Péter fia Jánosé lehetett, ezért nem vettük lajstromba. A zempléniekre: *Zemplén megye egy járásának adóösszeírása 1441-ből*. DL 99 507. Kiadása: C. TÓTH Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járasok kutatásában. *Századok* 141 (2007). 2. sz. Adattár 458–462. A táblázatok utolsó oszlopában tájékoztató jelleggel az egyes birtokok portaszámait is felvettem. Tettem ezt akkor is, ha az összeírás idején még nem volt a Perényiek birtokában. Ezért felhasználtam Gömör megye két járásának összeírását 1431-ből: DL 35 802. Kiadása: C. TÓTH 2007. Adattár 458–462.

17 A birtokösszeíró oklevelek: 1430. febr. 2. A terebesi és nyalábi Perényi család örökösödési szerződése: DL 70 857-8. Kiadása: Perényi 417–418. Másolatuk: SAP PP Drugeth No. 32.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménye (a továbbiakban: DF) 209 849. A szerződés egyike sem tartalmazza az egyes tartozékokban szedhető vámot; 1454. jan. 23. A Kórógyi és Perényi családok örökösödési szerződése: DL 24 541.; 1455. jan. 10. és márc. 5. V. László újadománya Perényi János tárnokmester összes birtokára és a budai káptalan jelentése: DL 14 909. feltehetően 18. századi másolatból maradt fenn, ezért a helynevek írásmódja e szerint eltérő a többitől; 1465. márc. 27. és máj. 28. Hunyadi Mátyás király újadománya Perényi János fia István összes birtokára és a budai káptalan jelentése: SAP PP Drugeth No. 43., DF 209 861. Az 1455-ös és 1465-ös káptalani iktató szöveg részben eltér az adománytól, így a táblázatban kurzívan szedtem a csak káptalani szövegben szereplő adatokat. A legalaposabbnak az 1465-ös iktatás tűnik.

Első lépésben az egyes uradalmak leírása következik a történeti földrajzi szakirodalom segítségével, valamint a Perényiek előtti rövid birtoklástörténettel. Ezt követően a vizsgált időszak egészét tekintve öt mérföldkö szerint összegezzük a birtokszerzéseket. Munkánkat az adattár zárja, melyben először a Perényi család leszármazási tábláját közöljük, Engel Pál munkáját újabb adatokkal kiegészítve. Utána azok a táblázatok találhatók kronológiai sorrendben, melyek az uradalmak és a hozzájuk tartozó birtokok alakulását mutatják különböző idősíkokban. A nevek meghatározásnál Csánki Dezső¹⁸ munkáját használtuk, és összevetettük Györffy György és Engel Pál névalakjaival.¹⁹ Mindegyik alkalommal feltüntettük a tartozék forrás szerinti jellegét, a táblázatok utolsó oszlopában pedig a tartozék mai nevét adtuk meg. A kétszeri hivatkozás elkerülése végett a birtokszerzésekre vonatkozó forrásmegjelöléseket nem az uradalmak leírásánál, hanem a táblázat lábjegyzeteiben adtuk meg. Az adattár második része a térképvázlatokat tartalmazza, végül pedig a terebesi Perényi család 1428-as és 1465-ös birtokait ábrázoltuk egy-egy térképvázlatban.²⁰ Zárásként a felhasznált irodalomjegyzék olvasható.

AZ URADALMAK LEÍRÁSA

*A szentmiklósi uradalom (Bereg vármegye)*²¹

Szolyvaszentmiklós először 1263-ban tűnik fel a forrásokban, Munkácsról északkeletre tájolják a Halicsba vezető úton. A két település a Latorca folyó mentén terül el, gyepükön innen való meghatározása pedig elárulja, hogy az ország lakott területének határát jelentik. A táblázatban szereplő tizenhét település közül az Árpád-korban Szolván és Szentmiklóson kívül csak Kölcsényt és Vereckét említik. A 14. század elején Bereg vármegye az ország leggyéribben lakott területének számított, benépesülésére ezt követően került sor.²² A két tény, miszerint Zsigmond 1387-es adománya csak Szolyvaszentmiklósról szól, a többi öt falut pedig a királyi birtokban lévő Munkács várától csatolja hozzá, azt bizonyítja, hogy uradalommá csak a Perényiek kezén alakult. A táblázat jól mutatja, hogy az 1387 és 1465 közötti időszakban dinamikus nő az uradalom, feltehetően ez összefügg a folyamatos benépesüléssel, és nem újabb adományokról beszélhetünk.²³

18 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest 1890.

19 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV.* Budapest 1987–1998; ENGEL Térkép.

20 A térképvázlatokat az ENGEL Térkép alapján készítettem, és ebből az adatbázisból származnak a területek nagyságára vonatkozó adatok is.

21 Vö. Adattár 1. táblázat és 1. térképvázlat.

22 Vö. GYÖRFFY 1987–1998 és ENGEL 1998.

23 Vö. GYÖRFFY 1987–1998, CSÁNKI 1890.

A szentmiklósi jobbágyokat és servienseket 1331-ben Károly Róbert kiveszi a rendes bíróságok joghatósága alól,²⁴ az 1387-es adományban pedig már oppidumként említik. A Perényiekhez a királynéi birtokállományból kerül. Imre 1403-ban várkastély és erősség építésére kap engedélyt Zsigmondtól.²⁵ A későbbiek során azonban egyiket sem említik a források, mint ahogy várnagyokat sem. Annak ellenére, hogy országos jelentőségű kereskedelmi és hadi út mentén feküdt Kölcse, Szentmiklós, Szolyva és az ekkor már Alsó- és Felsőverecse csak az 1450–1460-as évek fordulóján kap vámszedési jogot.²⁶ Az uradalom területe Engel Pál térképe szerint 1253,4 km². Bár ez óriási terület, és portaszámaira tájékoztató adatokkal sem rendelkezünk a korszakból, földrajzi adottságai miatt nem tartozhatott a legtöbb portaszámmal rendelkező uradalmak közé. Erdős hegyvidéken terült el, a korszak viszonyai között mezőgazdasági termelés csak a falvak közvetlen közelében folyhatott. Népsége túlnyomórészt szláv eredetű, erről árulkodnak a településnevek és a forrásokban szereplő jelzők is.²⁷ Bár Perényi Péter első nagyobb szerzeményei között szerepel, nem válik székhellyé átmenetileg sem. Ennek oka a zempléni Terebes megszerzése, melyet szintén 1387-ben adományoz a családnak Zsigmond, és – mint ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk – a további adományoknak köszönhetően a család törzsterülete Abaúj és Zemplén megyékben terül el, ami pedig távol esik ettől az uradalomtól.²⁸

*A terebesi uradalom és kapcsolódó birtokok (Zemplén vármegye)*²⁹

A Zemplén megye közepén fekvő uradalmat keletről a Bodrog folyó (ma Ondava) határolta, nyugaton pedig egy vékony területet leszámítva a Eperjes–Tokaji-hegység. A nagyrészt sík terület kedvező mezőgazdasági feltételekkel rendelkezett. Terebes már a 13. században lakott település volt.³⁰ Várát a 14. században említik először Parics néven. A várat Károly Róbert adta örökül Drugeth Fülöpnek, majd Vilmosnak; 1342-ben visszaszállt a királyra, és a zempléni ispán kezelésében marad 1387-es eladományozásáig.³¹ Mezővárosi rangját először 1439-ben említik.³² A 14. század

24 Anjou-kori oklevéltár [A továbbiakban: AOKlt.]. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegensium illustrantia 1301–1387. Szerk. KRISTÓ Gyula – BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos – ALMÁSI Tibor – KÖFALVI Tamás – TÓTH Ildikó – MAKK Ferenc – PITI Ferenc – SEBŐK Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XXIX (1335–1345), XXXI (1347). Budapest–Szeged 1990–2013. AOKlt. XV. 273.

25 1403. december 14. DL 8927., ZsO II. 2846.

26 Vö. WEISZ Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada*. Budapest 2013. Lásd a településeknél.

27 „Rutenos incolae in se continentem”. ZsO I. 278.

28 Az uradalom későbbi sorsáról áttekintést lásd EMÖDI Tamás: A beregszentmiklósi Telegdi-Rákóczi-kastély. *Korunk* 16 (2005). 38–42.

29 Vö. Adattár 2. táblázat és 2. térképvázlat.

30 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.)* Szerk. SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván. I. kötet, 1. füzet – II. kötet, 4. füzet. Budapest 1923–1987. (A továbbiakban: REG.ARP.) 928. sz.

31 Vö. ENGEL Arch.

32 DL 57 691.

közepétől sedriahelyként működik kisebb megszakításokkal 1464-ig.³³ Az 1300-as évek elején már szombati hetivásárt tartottak itt,³⁴ vámja mezővárossá emelkedését követően változhatott, amit már a forrásokban is megjelölnek. Az uradalom területe 135 km², portaszámait tekintetében feltehetőleg Fülek megszerzéséig a legnagyobb Perényi-uradalomnak számított. 1387-től Perényi Péter leszármazottainak székhelye, Perényi János unokatestvére és testvére halálát követően ide helyezte székhelyét.³⁵ Az uradalomba beékelődött Miglész-birtokon és az ott élő miglészi nemeseken többször hatalmaskodtak.³⁶ Vécse területén híd vezetett át a Trnavka-patak fölött.³⁷

Velejtén a Perényi család ősbirtokaként³⁸ a terebesieknek egyharmad része lehetett. Perényi Imre a richnói ágától 1411 októbere előtt egy időre zálogba vette, feltehetően hogy terebesi uradalmát növelje, de a zálogot Perényi Gergely kiváltotta 58 forintért.³⁹ Az egész birtok területe 15,6 km².

Az olasz birtokot 1403-ban kapta Imre Zsigmondtól, az adomány ellen a Csicseriek több évtizedig tiltakoztak.⁴⁰ Ez a birtok szorosan nem tartozott ugyan a terebesi uradalomhoz, a birtokösszeíró oklevelekben azonban mindig utána veszik lajstromba, továbbá igazgatása, kihelyezett officialissal Terebesről történhetett. Sárospatak-tól délre helyezkedett el, a Tisza szabályozását megelőzőleg itt torkollott a Bodrog a Tiszába. Nem meglepő tehát, hogy Olasz malmát már 1332-ben említik.⁴¹ Sára vámja minden bizonnyal egy tiszai átkelő létesítésével jött létre. Területe 38,6 km².

A térképvázlaton vízszintes vonalakkal jeleztem a feltehetőleg 1455 után szerzett területeket. Ezek közül Berettőnek és Karosnak ismerjük pontos határleírását, Izsép, Cselej és Pelejte feltehetőleg familiárisaikkal kötött szerződések értelmében kerültek a Perényiek kezére. A Pelejte és Upor közötti úton közlekedési vámot szedtek már 1307-ben.⁴²

33 Vö. CSUKOVITS Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* 39 (1997). 385.

34 WEISZ 2013. 399.

35 Többször keltez innen. Vö. NOVÁK Ádám: Rezidencia-választás kérdése a Perényi családban – Csorbakő szerepe. In *Tavaszi Szél 2014 Konferenciakötet*. Debrecen 2014. III. köt. 282–289. ENGEL Arch. 1456-ban lakhelyének mondja: IVÁNYI Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526*. Szeged 1931. (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Iosephinae. Sectio iuridico-politica. Tom. 2.) 391. (A továbbiakban: IVÁNYI Eperjes.) Ide temetkezik: LÖVEI Pál: *Síremlékszobrászat*. In *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. Szerk. BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde. Kiáll. kat. Budapest 1987. II. 277–284., 285–303.

36 Hatalmaskodásokra példa: ZsO VIII. 1105., ZsO XI. 259.

37 WEISZ 2013. 429.

38 Lásd a táblázat jegyzetét.

39 ZsO III. 1008.

40 Vö. KÁRFFY Ödön: Csicsery család levéltára I–III. *Történelmi Tár* 49 (1901). 41–70., 223–238., 554–564. (A továbbiakban: Csicsery.); ZSO.

41 VAJDA Tamás: 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról. In *Középkortörténeti tanulmányok VII*. Szerk. KISS P. Attila – PITI Ferenc – SZABADOS György. Szeged 2012. 388.

42 WEISZ 2013. 305.

*A füzéri uradalom és kapcsolódó birtokok (Abauj vármegye)*⁴³

Az Eperjes–Tokaji-hegység legmagasabb csúcsa, a Nagy-Milic lábánál egy vulkáni sziklakúp tetején magasodik Füzér vára. Az 1264-ből való pápai oklevél szól arról, hogy a vár tulajdonosa a 13. század elején a Kompolt nembeli „vak” Andronicus mester volt. Nagy valószínűséggel ő építette és tőle vásárolta meg II. András király. Így egyike lehetett a tatárjárás előtt épült kőváraknak. IV. Béla király leányának, Annának, Rosztyiszláv halicsi herceg özvegyének adományozta.⁴⁴ V. István uralkodásának első évében, 1270-ben a vár kapitányának, Rosd Mihálynak és testvérének, Demeternek adta a várat és tartozékait.⁴⁵ Nem sokkal később a család kihalt, és az uradalom visszazállt a királyra. Az Árpád-korban az 1389-es, a Perényieknek szóló adománylevélben említett falvak közül Füzéralja, Nyíri, Kajata, Biste és Kápolna már létezett, hasonlóképp az egy évszázaddal később csak vámját megőrző Venggel és másik három, azóta eltűnt településsel. Az uradalomhoz tartozott továbbá Telkibánya település is, ami később bányavárosi jogot kapott,⁴⁶ és a Zsigmond-korban már nem része az uradalomnak. Ezek alkották a füzéri uradalom egyik felét. Délről a radványi uradalom határolta, mely a pataki erdőispánsághoz tartozott, s annak szétesése után kerülhetett az uradalomhoz.⁴⁷

Az Anjouk alatt végig megmarad királyi honorként. Ekkor jött létre Pusztafalu és Pálháza, valamint ekkor került a vár bevételei közé Nagynémeti közlekedési vámjá.⁴⁸ Zsigmond 1387-ben két évre elzálogosította Jolsvai Lesták nádornak 3000 forintért,⁴⁹ de kiváltását követően Perényi Péter fiainak adta örökbirtokként a korábban megszerzett – akkor még az uradalmon kívüli, a térképen vízszintes vonalakkal jelölt terület – Alsóregmec és a hozzátartozó másik négy település mellé. 1410-ben csatolták hozzá Kutlin falut az uradalomhoz. A vár és az uradalom a család birtokában maradt 1567-es kihalásáig,⁵⁰ csupán 1443–1444 között kerül váltságdíjként Pálóczi László birtokába.⁵¹ Az így kialakult uradalom területe 226,9 km² lett.

Ingadozó településnek mutatkozik Pusztafalu, mely 1427-ben és 1430-ban nem, de 1454-től ismét a füzéri uradalom tartozékai között tűnik fel. A Nagy-Milic északi lábánál lévő, az Anjouk alatt szintén királyi várként fennálló Szalánc birtokába

43 Vö. Adattár 3. táblázat és 3. térképvázlat.

44 *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Budapest 1860–1874. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. VI–XIII, XVII–XVIII, XX, XXII.) (A továbbiakban: ÁÚO.) ÁÚO III. 70.

45 ÁÚO VIII. 262.

46 1341-ben már bányavárosként említik AOKIt. XXV. 493.

47 GYÖRFFY 1987–1998. 133.

48 Vö. WEISZ 2013. 244. A források és a szakirodalom sem következetes a Hernád-menti Németi települések névhasználatában. A kérdésre vö. GYÖRFFY 1987–1998. 121–124., CSÁNKI 1890, ENGEL 1989. 50.

49 ZsO I. 643.

50 ENGEL Gen.

51 DL 13 910.

1387-ben jutnak a Losonciak.⁵² Füzér eladományozását követően 1390-ben Losonci László tiltja a Perényieket a jászói konvent előtt Pusztafalu elfoglalásától.⁵³ Talán már ekkor elcsatolják az uradalomtól, vagy éppen az adománylevélben is tévesen szerepelt. Mindenesetre 1419-ben arról értesülünk, hogy Losonci László fiainak akaratára ellenére a füzéri jobbágyok előszeretettel használják a Pusztafaluhoz tartozó erdőket.⁵⁴ Úgy tűnik azonban, a polgárháború idején, vagy az után, a kérdéses település Füzérhez került, ahova egyébként – figyelembe véve a földrajzi viszonyokat⁵⁵ – inkább tartozik.

Kutlin és Vereng helyét pontosan meghatározni ma már nem lehet, ezért nem jeöltük a térképen. Vereng vámjá feltehetőleg az uradalom határán, Kápolna környékén lehetett, Kutlin pedig Biste, Radvány, Vily környékén. Érdekes megemlítenünk Nagynémeti vámjának helyzetét. A térképen jól látható, hogy külön esik az uradalomtól, sőt maga a birtok nem része az uradalomnak, amiből a későbbiekben probléma is adódott. 1398-ban Perényi Péter székelyispán és két unokatestvére, Gergely és János Zsigmondtól adományul nyerte a kihalt Hernádi család birtokát, Nagynémetit.⁵⁶ 1412-ben Perényi Imre saját és rokonai nevében az egri káptalan előtt tiltakozott az ellen, hogy Perényi Péter nem engedi a vámot beszedni Nagynémetiben.⁵⁷ A helyzet Kenyhecnémeti megszerzésével változhatott, valamikor 1427 előtt. Az 1427-es összeírásban Perényi Imre fia János és Miklós fia Miklós portaszámaik alapján egynegyed-háromnegyed arányban osztottak az uradalmon.

A Hernád jobb partján fekvő Perény a család három ősbirtoka közül való, így a terebesi család annak csak egyharmadát birtokolhatta. Mivel a felosztás módjáról pontos információnk nincs, ezért térképünkön az egész birtokot jelöltük. E birtok közelében fekszik Kácsik falu, ennek kiterjedését sem ismerjük. A tudatos birtokkoncentráció folyamatának jegyében a váruadalmon kívül álló települést 1423-ban a sárosi Újvár határában található Henning birtokra cserélték Imre fiai. Albert király adományainak egyike volt Vizsoly mezővárosa, mely több mint 30 portájával és vásárvámjával⁵⁸ növelhette a család jövedelmeit. Értékéről megközelítő adatot ad Pálóci László országbíró ítéletlevele, mely egy 1423-as zálogszerződést is átír. A szerződés szerint Vizsoly és vámjá a borsodi Emőd városával együtt 5000 aranyforintot ért Zsigmondnak.⁵⁹ A város igazgatása a közeli füzéri várból történhetett, ezért került itt tárgyalásra.

52 ZsO I. 158.

53 ZsO I. 1628.

54 ZsO VII. 646.

55 Részben bizonyítja ezt, hogy a trianoni határrendezést követően is Magyarország határain belül maradt.

56 1398. okt. 20. Adomány Perényi Simon és Imre fiainak fele-fele részben: ZsO I. 5536.

57 ZsO III. 3092. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, I–XII.* Szerk. DÖRY Ferenc – KAMERER Ernő – LUKCSICS Pál – NAGY Imre – NAGY Iván – VÉGHÉLY Dezső. Budapest 1871–1931. (A továbbiakban: Zichy.) Zichy VI. 217., majd egy évvel később a probléma még nem oldódott meg: ZsO IV. 955., Zichy VI. 271.

58 WEISZ 2013. 436.

59 DL 71 976.

Az uradalom jelentősége a Perényi-birodalmon belül kettős volt. Egyik a vár erődítettségéből, védhetőségéből, elhelyezkedéséből ered. Egy heggyekkel övezett kisebb medencében épült a vár, országos utakról nem láthatóan, ugyanakkor egynapi járóföldre a családi székhelytől, Terebestől. A vár erődítésének fejlesztése közben mindig figyeltek arra, hogy ha mégis támadás érné, kifejezetten jól védhető legyen, szemben a sík földön fekvő székhellyel.⁶⁰ Éppen ezért a későbbi korokban bizonyítottan,⁶¹ de már feltehetően korábban is „tárházként”, menedékként szolgálhatott.⁶² Másik jelentősége az öt déli falu nagyságában rejlik, ahol az északi 146 porta mellé 128-at számoltak össze 1427-ben, ezzel pedig portaszámok tekintetében az uradalmak között a középmezőnybe tartozik. Területén keresztül vezetett a Kassáról Abaújváron és Újhelyen át Leleszre vezető helyi kereskedelmi út, amelyhez kapcsolódóan kezdetben három, majd 1465-ben négy vám jövedelmét is élvezhette az uradalom. Ehhez járult még hozzá a későbbiekben további három, a Terebesi-medence felé vezető utakon szedhető vám, és a Szikszóról Kassára vezető országos kereskedelmi út és hadi út⁶³ mentén fekvő Nagynémeti vám. Más Perényi-birtokhoz nem tartozott ennyi vámhely, és ez országos viszonylatban is soknak számít. Bár adatokkal nem rendelkezünk a vámok mértékéről, számukból következően azonban jókora jövedelmet biztosíthattak uraiknak.

*A színei uradalom (Abaúj vármegye)*⁶⁴

Az uradalom Kassától keletre, az Eperjes–Tokaji-hegység nyugati oldalán az Ósva patak völgyében terül el, mely a Hernádba torkollik. A tartozékok közül Zsír, Kemence, Kelecsény és Bordafalva kivételével már az Árpád-korban létező települések voltak.⁶⁵ A termékeny völgy tette lehetővé Színye számára, hogy mezőgazdasági termelésének köszönhetően elérje a mezővárosi méretet. Ez az utolsó olyan uradalom, amit a terebesi Perényiek együtt szereznek, a nikápolyi csatát követően Imre pohárnokmester, Miklós fiai László és Miklós, és János fiai kapják 1397-ben.⁶⁶ Eladományozása előtt királyi honorként tartották számon. A települések portaszámá-

60 A vár történetéről, régészeti feltárásáról, építéstörténetéről és erődítettségéről lásd SIMON Zoltán: *A fizéri vár a 16–17. században*. Miskolc 2000; FELD István – CABELLO, Juan: *A fizéri vár*. Miskolc 1980; és *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk. NOVÁKI Gyula – SÁRKÖZY Sebestyén – FELD István. Budapest–Miskolc 2007. 49–52. (A továbbiakban: BAZ megye várai.)

61 Szapolyai János 1526. november 10-i koronázása után Perényi Péter koronaőr Füzére vitte a Koronát. Szerémi György után lásd FELD–CABELLO 1980. 57. Vö. BORI Imre: *Szerémi György emlékirataiból*. H. n. 1996. 63. (A továbbiakban: Szerémi.)

62 Perényi János öt alkalommal keltez a várból, DF 228 708., DF 285 007., DF 240 179., DF 242 414. és 1442. Febr. 22-én a polgárháború alatt is, mikor Pálóci Simonnal vívott magánharcot, DL 84 454.

63 DRASKÓCZY István: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS Enikő. Budapest 1998. 49.

64 Vö. Adattár 4. táblázat és 4. térképvázlat.

65 GYÖRFFY 1987–1998.

66 Az adomány átírásánál csak Imre, a megerősítésében viszont már unokaöccsei is szerepelnek: SAP PP Drugeth No. 21., DF 209 838.

nak átlaga 1427-ben 18 volt, ami szintén említésre méltó. Az adományban szerepel Györke falu, amelyet 1427-ben már Ruzskai László birtokában találunk.⁶⁷ Nincs róla információk egyelőre, miként szakadhatott ki az uradalomból, pedig 51 porta sorsáról döntöttek. Bordafulva sorsáról sem tudunk semmit. Elképzelhető, hogy az adomány szerzése után jött létre és népesült be. Az uradalom jelentőségét emeli, hogy a Kassától keletre induló kereskedelmi helyi út az uradalmon keresztül, a patak völgyében fut végig, és Rozgonyt megkerülve csatlakozik az Eperjest Kassával összekötő nagy kereskedelmi útba.⁶⁸ Ennek köszönhetően Zsír már a 14. század végén rendelkezik vámszedő hellyel, Szinye pedig 1454–1455 között kaphatott hasonló jogot, hiszen az 1454-es szerződésben vámját még nem említik, az 1455-ös újadományban azonban igen. Az uradalom a portaszámok tekintetében a Perényi birodalomban az alsó középosztályhoz tartozott. Az 1427-es összeírásban Perényi Imre fia János és Miklós fia Miklós portaszámaik alapján egynyolcad-hétnyolcad arányban osztottak az uradalmon.

*A csorbakői uradalom és kapcsolódó birtokok
(Borsod-Abaúj-Szabolcs vármegyéjé)*⁶⁹

Csorbakő várának romjai Szuhogy község északi határában fekszenek a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi területén a Rudabányai-hegység délkeleti oldalában. Szuhogy települést – és bár az oklevél nem említi, de a határában lévő várromot – 1351-ben Perényi István, a terebesi ág megalapítójának fia, András cserélte el Ládi Csorba Miklós fia Domokostól. Ez volt a terebesi ág első saját birtoka. A várat már 1343-ban is romként tartják számon,⁷⁰ és a 14. század elején pusztulhatott el. Ormost, Nyáradot, Tövissest és Kelecsényt a Zsigmond elleni felkelés leverésében játszott szerepéért kapta Perényi Imre 1403-ban a hűtlenné vált Vadászi Imre birtokai-ként Vadász, Jánosdi, Balázsháza és Némethmező mellett. Szentmiklóshoz hasonlóan ez az uradalom is a Perényiek alatt vált egy egésszé, Csorbakő várának újjáépítésére Zsigmond külön oklevélben ad engedélyt 1403-ban, a két Telekest pedig az Imrefiak veszik zálogba 1425-ben. Szentmiklóssal ellentétben vélhetően el is indult az építkezés, hiszen a régészeti feltárások bizonyították a 15. század eleji épületrészek meglétét.⁷¹

A táblázatban felsorolt többi birtokot két külön csoportba oszthatjuk, s bár szorosan nem a csorbakői uradalom részei, igazgatásuk feltehetően ebből a várból történt, ezért itt tárgyaljuk őket. Az első birtokcsoportot a Perényi-ősbirtok, Detek és Perényi Péter egyik birtokszerzeménye, Selyeb alkotta 1403-ig, akkor egészült ki a va-

67 A térképvázlaton vízszintes vonallal jelölve.

68 DRASKÓCZY 1998. 56. Vö. GYÖRFFY 1987–1998: Abaúj megye térképe.

69 Vö. Adattár 5. táblázat és 5. térképvázlat.

70 AOKIt. XXVII. 693.

71 ENGEL Arch. Csorbakő. A vár történetére és leírására lásd SZÖRÉNYI Gábor András: *Szuhogy – Csorbakő vára* (Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 2003) (A továbbiakban: SZÖRÉNYI 2003a), SZÖRÉNYI Gábor András: *A csorbakői vár története 1648-ig*. Miskolc 2003 (A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII.) (A továbbiakban: SZÖRÉNYI 2003b), BAZ megye várai 120–122.

dászi területekkel. Ide tartozott a zálogba vett Kendi, a Kurityánért elcserélt Tengerfalva, az 1455 után megszerzett Kék. A másik birtokcsoport a Sajó és a Tisza egybefolyásánál jött létre Kisfalud központtal, ahol feltehetőleg rév működött. Ide számítható a kérészéletű Aranyos, és a feltehetően az Imrefiak által megszerzett birtokok, falvak és puszták, majd Albert király adományából Emőd mezővárosa. A három birtokcsoport ismert határú területe így meghaladta a 204 km²-t. Az uradalom mindvégig a család kezén marad egy átmeneti időszak kivételével, a Pálóci Simonnal vívott harc során váltságdíj fejében 1443-tól 1445-ig Pálóci használatában van.⁷²

Ez Perényi Imre első, rokonait kizáró birtokszerzeménye. Ezért sem meglepő, hogy várépítésbe kezdett, és a közeli Nyárádon 1408-ban pálos kolostort alapított.⁷³ Ennek a kolostornak adományozták fiai a kurityáni birtokrészt, aminek megszerzéséért még Imre kezdte el a pereskedést.⁷⁴ Csorbakő várának birtoklástörténetével behatóbban Szörényi Gábor András foglalkozott. Ebben a munkájában veti fel – sőt kész tényként közli –, hogy Csorbakő Perényi Imre rezidenciája volt, és halála után fiai között felosztásra kerültek birtokai, Csorbakőt pedig István kapta.⁷⁵ Megállapításait azonban túl erősnek és hipotetikusnak érezzük, ezért nem is azonosulunk vele. Kijelenthetjük mindazonáltal, hogy érdemes lehetőségként elfogadnunk, hogy 1418 és 1428 között Perényi János és István saját családi ágának rezidenciájául Csorbakőt tekintette, magterületének pedig a kapcsolódó borsodi, szabolcsi és abaúji birtokokat.

Az újvári uradalom és kapcsolódó birtokok (Sáros vármegye)⁷⁶

A kövár fából készült elődjét Ákos nembeli Mikcs építtette 1341 előtt Újfalu birtokon. I. Lajos 1342-ben megengedte, hogy kövarrá alakítsa át. Fiai, köztük Loránd örökölte, őt követték a tőle származó Újváriak.⁷⁷ A család 1398-as kihalásával a királyra szállt, és rövid zálogbavételeket követően 1410-ben Lublóért cserébe adta Zsigmond Perényi Imrének. Az uradalom bővítésére utal Henning hozzácsatolása, és Olajpatak megszerzése vagy benépesítése. Az uradalom területe ekkor 174 km² volt, rajta 1427-ben 131 portával. 1444-ben a Giskra pártján levő várak között sorolják fel.⁷⁸ 1447-ben elfoglalták a Trczeska János vezette bratrik,⁷⁹ Perényi János ezért visszafoglalásához kér segítséget egy évvel később.⁸⁰ Nem tudjuk, hogy ekkor sikerült-e visszafoglalni. Az viszont biztosra vehető, hogy bár jog szerint őt illette a vár,

⁷² DL 13 846.

⁷³ LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei I–II. kötet*. I. kötet: Budapest 1931–1938. 64. sz.

⁷⁴ ZsO VII. 2215.

⁷⁵ SZÖRÉNYI 2003b 187. Állításait nem hivatkozva, ezért visszakereshetősége nehézkes.

⁷⁶ Vö. Adattár 6. táblázat és 6. térképvázlat.

⁷⁷ ENGEL Arch.: Újvár.

⁷⁸ Vö. TÓTH-SZABÓ Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest 1917. 204.

⁷⁹ Teleki X. 135.

⁸⁰ IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. I.* Budapest 1910. 504. (A továbbiakban: IVÁNYI Bártfa.)

jövedelmét csak nagy nehézségek árán hajthatta be mindaddig, míg a rabló testvériséget fel nem számolják az 1460-as évek elején.⁸¹

A jövedelemkiesés márpedig érzékenyen érinthette tulajdonosát. Újvár a 13. század végén a magyar–lengyel határt védő gyepű egyik kapuja volt. Vámját már az Árpád-korban szedték, feltehetőleg a „kapu” védelmére, később pedig a vár építésére. A 14. században a határ észak felé tolódott Palocsa váráig, de a Lengyelországot összekötő Eperjes–Kisszeben–Héthárs–Palocsa nagy út továbbra is a vár alatt haladt el a Tárca folyó völgyében. Jelentőségét tovább emeli, hogy nemcsak kereskedelmi, hanem hadi út is volt egyben, nem csoda hát, ha a bratrik szemet vetettek rá.⁸²

A vártól független birtok volt Kucsin, mely a Tapoly folyó völgyében feküdt a Bártfára vezető út mellett. A birtokösszeíró oklevelek kivétel nélkül az újvári uradalmat követően veszik lajstromba a településeit, ezért itt tárgyaljuk. Perényi Péter második szerzeménye, így a terebesi ág közös birtoka, 1427-ben Perényi Miklós neve alatt szerepel. Vámszedő hely nem volt, ezt a forrásokban egy alkalommal sem említik, de 1427-ben a maga 104 portájával nem elhanyagolható birtok. Területe 39,3 km² volt.

*A sztropkói uradalom (Zemplén vármegye)*⁸³

Az uradalom Zemplén vármegye északi részén terült el északnyugatról a Cudarok makovicei és lodoméri, keletről a Drugethek homonnai, délről pedig a Rozgonyiak csicsvai uradalmától határolva. Nyugati határát az Ondava folyó jelenti, bal partján alakult meg Sztropkó és Kékmező (Turány) település. Az Árpád-kor végéig Sztropkó jelentette az északi gyepűrendszer határát, így az uradalom kialakulása a 14. században történhetett meg párhuzamosan a terület benépesülésével.⁸⁴

Bár Borovszky Samu munkájában a Cudaroknak tulajdonítja a vár építését a tatárjárást követően, ennek írásos emlékéiről azonban nem tudunk.⁸⁵ A 14. század végén az Ákos nembeli Mikcsfi család kezén van az uradalom, 1398-as kihalásukat követően a királyra szállt. 1404-ben már a lengyel Balicki család birtokában van, 1410-ben azonban Zsigmond Újvári Miklós fia Lászlótól halálát követően hűtlenség okán adja Perényi Imrének.⁸⁶ Az adományokban várról nem esik szó. Az 1408-as adományígéret egyik példányának szövege Sztrupko opidum után „Thoporo castellum”-ot említ, az 1410-es adomány pedig csupán „Kekmezew fortalitium”-ot.⁸⁷ Az 1411-es várépítési engedélynek is két példánya maradt meg, az egyikből hiányzik a Kékmezőre történő utalás. A Thoporo névalak 1413-ban is visszaköszön, amikor

81 CSÁNKI 1890.

82 Vö. WEISZ 2013. 410–411. és DRASKÓCZY 1998. 50.

83 Vö. Adattár 7. táblázat és 7. térképvázlat.

84 Vö. GYÖRFFY 1987–1998: Abaújvármegye kialakulása.

85 BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest 1896.

86 Vö. ENGEL Térkép és ENGEL Arch.

87 Mályusz Elemér jegyzete szerint ZsO II. 6078.

először várnagyát említik.⁸⁸ Mindezt összevetve ezt a kiterjedt uradalmat egy központból irányítani kellett, jelentős castrum 1411 előtt nem állhatott sem Sztropkón, sem Kékmezőn, különben a források említették volna, továbbá Perényi Imre nem kért volna építési engedélyt. Annak tükrében, hogy két évvel később a Terebesen csaknem tíz évet várnagyként szolgáló miszlai Csontos Bertalant⁸⁹ ura sztropkói várnagynak helyezi át, azt sugallja, hogy az uradalom szervezésébe, vár építésébe fogtak. A későbbiekben csak 1443-ban említik újra Sztropkó várnagyát.⁹⁰

Az uradalom településeinek számának növekedéséből jól látszik a terület folyamatos benépesülése. A településnevek hangzása alapján nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a betelepülők zöme szláv eredetű volt. Gondot jelentett néhány névalak azonosítása, például az 1408-as felsorolásban négy olyan települést olvashatunk (Chenkerhaw, Novaknizna, Zalolousche, Rabonych), amit már 1430-ban, de később sem találunk. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a települések megszűnését, elképzelhető, hogy csupán a nevük változott, vagy újratelepültek, viszont nagy biztonsággal nem rendelhető melléjük egy későbbi névalak sem.

Mezővárosi ranggal Sztropkó már az adomány idején, 1408-ban biztosan rendelkezett, és oppidumként tartják számon a későbbi források is. Vámját viszont csak 1408-ban és 1465-ben említik. A 14. századig vámszedőhellyel a Sztropkótól északra fekvő Sztrancsina rendelkezik.⁹¹ 1453-ban azonban harmincadhely.⁹² Az 1441-es zempléni adóösszeírás erre a járásra vonatkozó része nem maradt fenn, így portaszámairól tájékoztató adattal sem rendelkezünk. Területe 438 km² volt.

Gömör mezőváros és a kapcsolódó birtokok (Gömör vármegye)⁹³

Gömör mezővárosát és a hozzá kapcsolódó birtokokat Perényi Péter és Perényi Imre fia, ifj. és id. János kapták Zsigmondtól 1430-ban. Tringli István ezt az adományt „gömöri terjeszkedésnek” nevezi.⁹⁴ Tényleges birtokbavételük azonban kétséges. Az 1430-as örökösödési szerződésben nem szerepelnek, ami érthető, hiszen négy hónappal később kelt a donáció. Az 1431-es kamarahaszna-összeírásban azonban Bebek Miklós nevén szerepel Gömör és Zabar is. A hiteleshelyi beiktatás megtörtént Gömör, Berzéte, Körös és Rudna esetében, a másik három faluban viszont ellentmondtak. Ennek ellenére 1454-ben és 1455-ben is listázták a birtokokat, szemben 1465-tel.⁹⁵ Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek a területek nem egy vár köré szerve-

88 ZsO IV. 1783. Az oklevél 1414-ben kelt, de a panasz alapját képező hatalmaskodás 1413. Minden-szentek körül történt.

89 *A nagykálloi Kállay-család levéltára I. kötet*. Budapest 1943. 525. és ZsO II. 3575.

90 IVÁNYI Bártfa 406.

91 Vö. WEISZ 2013.

92 CSÁNKI 1890.

93 Vö. Adattár 8. táblázat és 8. térképvázlat.

94 TRINGLI 1992. 181.

95 Tringli István szerint 1460-ban Szapolyai István és Rozgonyi Sebestyén kapja a birtokokat, TRINGLI 1992. 180.

zödtek, és a pelsőci Bebek-territórium közepén fekszenek egymástól elszigetelve, akkor ez nem is meglepő.⁹⁶

A legjelentősebb alkotóeleme ennek az adománynak kétségtelenül a Sajó menti Gömör mezővárosa. A Szepesség felé vivő főútvonal mellett fekvő várát I. Szent István király idején építhették mint határvárat, majd ispáni székhely lett.⁹⁷ Állandó sedriahely,⁹⁸ és heti vásártartó város.⁹⁹ Tőle északra szintén a Sajó völgyében Rozsnyó és Krasznahorka közelében egy tömbben helyezkedett el az Árpád-kori berzétei uradalom maradványa, Berzéte, Körös és Rudna település. Az uradalom tartozékai az évek alatt folyamatosan elszakadtak, és az említett Rozsnyó és Krasznahorka mellett folyamatosan csökkent jelentőségük. Rudna és Berzéte területén vas- és aranylelőhelyet ismertek, vagyis ezek a Perényiek első olyan birtokai, ahol nemesfémeket bányászhattak.¹⁰⁰ Berzéte mellett a 13. században várat is emlegetnek, melynek nyoma sem marad két évszázaddal később.¹⁰¹ 1427-ben összesen 88 portával rendelkezett az „uradalom”. A másik három település pedig jóval délebbre, egymástól is elszórva feküdt. Radnótfalva és Balázsfalva a Rima bal partján álltak a szécsi uradalom két végén, Zabar pedig Gömör megye legdélebbi csücskében árválkodott.¹⁰² Mindez egy erős igazgatási központ és egy erős megyei befolyás nélkül kevésbé gyümölcsöző javadalom.

A füleki uradalom (Nógrád és Gömör vármegye)¹⁰³

Füleken azon kevés várak egyike, amely már a tatárjárás előtt állt, sőt 1242 elejéig ellen is állt a mongol támadásoknak. Határjárását az Árpád-korból ismerjük. Eszerint az uradalom területe az Árpád-korban kisebb volt, nem terjedt ki a már létező Kovács, Garáb, Brezó településekre. Füleken kívül az uradalomban csak Sávoly és Bába volt lakott település. Az Ipoly forrásvidékénél fekvő terület csak az Árpád-kor után települ meg, hasonlóan a Guszona, Galamba, Rátka és Böjtfalva körüli területhez; mint birtok azonban már a 13. században a füleki uradalomhoz tartozott.¹⁰⁴

1320-tól királyi vár, Zsigmond 1390 körül adományozza el Jolsvai Leustáknak. 1427-től ismét királyi vár.¹⁰⁵ Erődítménye már a korban is jelentős, uradalmának nagysága a terebesivel vetekszik, bár portaszámait csak töredékesen ismerjük. Az uradalom az Ipoly folyó mellett terül el, két nagyobb egységre osztva. Az egyik az Ipoly forrásvidékénél a hegyek lábánál Hradistya központtal alakult ki. A másik pe-

96 Vö. ENGEL Térkép.

97 GYÖRFFY 1987–1998. II. 500.

98 CSUKOVITS 1997. 366. és 382.

99 ZsO IV. 553.

100 GYÖRFFY 1987–1998. II. 487., 518., 543.

101 Vö. ENGEL Arch.

102 A helyhiány miatt a térképvázlaton való feltüntetését mellőztem.

103 Vö. Adattár 9. táblázat és 9. térképvázlat.

104 GYÖRFFY 1987–1998: Nógrád vármegye.

105 Vö. ENGEL Arch.

dig a Fülel vára alatt mezővárossá nőtt hasonló nevű település körül elhelyezkedő falvak csoportja négy, Gömör megyébe átnyúló településsel (Guszona, Bucsony, Balogfalva, Böjtfalva). Az uradalom jövedelmeit három vásárvám gyarapította: Fülel,¹⁰⁶ Gömör,¹⁰⁷ a sági prépostság birtokában lévő honti Egeg¹⁰⁸ vámja, továbbá a Nyitránál működő ipolyi rév vámja és a gömöri hosszúaszói vám.

Az uradalmat először 1435-ben Zsigmond, majd 1438-ban Erzsébet adja zálogba a Perényieknek Jolsva várával együtt. A zálogbejegyzéseket követően úgy tűnik, örökül szerzik Alberttől egy évvel később Jolsva nélkül. Ettől kezdve minden birtokösszeíró oklevélben jelen van. Galamba és Kornalehota nem tekinthető új szerzeménynek, feltehetően a tárgyalt időszak alatt lett önálló település, „Zawoz” birtokot pedig nem sikerült azonosítani.

Sárosi uradalom (Sáros megye)¹⁰⁹

Abaúj megyéről való leválása előtt Sáros vára a sárosi erdőispánság központja volt,¹¹⁰ erődítményének mára megmaradt romjaiból ez jól látható. Később Sáros megye központjaként működik, javait a sárosi ispán élvezte. A vár volt hivatott, hogy a Tarcza folyó völgyében futó nagy utat Eperjes felől védje. Korszakunkban végig kizárólagos sedriahelyként működik.¹¹¹ Az északkeleti országrész egyetlen olyan váruadalma, mely nem került ki királyi kézbe, csak a Zsigmond-kor legvégén, bár csaknem felét darabonként eladományozták az uralkodók.¹¹² 1437-ben zálogba adja a király a richnói ágból való Perényi Miklósnak 900 forintért. Ugyanabban az évben a sóvári Soósok váltják ki és tartják meg a várat.¹¹³ Albert király ennek ellenére adta Perényi Jánosnak örökül 1439-ben, aminek következtében a sóváriak panaszt is tettek. Erzsébet királyné a panaszosoknak igazat adván felszólította Perényit, hogy a birtokbavétel előtt fizesse ki a Soósokat.¹¹⁴ Szűk három hónap múlva azonban ellentmondás nélkül történik meg az iktatás a szepesi káptalan előtt. Többet a sóváriak nem emelnek panaszt, így feltehetőleg a kért összeget megkapták. Sáros vára mellé Tölt-széket és vámját is megkapja Alberttől Perényi, amit V. László is megerősít 1453-ban. Ugyanakkor 1454-ben és 1455-ben nem találjuk a felsorolásokban, 1465-ben azonban ismét feltűnik mindkét település. Területük kiterjedését nem ismerjük, ezért csak helyüket jelöltük a térképen.

Sokáig Sáros várának hasznait nem élvezhette Perényi, az 1440-es krakkói követtség során megszállhatott még társaival, de a nyár végén a területre megérkező Jan

106 WEISZ 2013. 165.

107 Lásd Gömörnél.

108 WEISZ 2013. 131.

109 Vö. Adattár 10. táblázat és 10. térképvázlat.

110 GYÖRFFY 1987–1998: Abaúj vármegye.

111 CSUKOVITS 1997. 382.

112 Vö. ENGEL Térkép.

113 ENGEL 1977. 147.

114 1439. júl. 5.: Panasz DL 57 691.

Jiskra feltehetőleg még ebben az évben elfoglalta,¹¹⁵ 1444-ben azonban már biztosan ő az úr Sárosban.¹¹⁶ 1446-ban és egy évvel később is visszaadását ígérte,¹¹⁷ de 1455-ben is még az ő kezén van, ezért külön oklevél születik Sáros újadományáról. Eszerint az uralkodó köteles megtéríteni azokat a költségeket, amelyek árán Perényi visszaszerzi a várat. Erre azonban a tárnokmester életében nem kerül sor, ugyanis csak Mátyás király jutott Jiskrával megegyezésre 1462-ben. 1465-ben lajstromba vették a várat és tartozékait, vagyis legkésőbb három évvel a Mátyás király és Jiskra közötti megegyezés után birtokba vehették Perényi János fiai.

Az uradalom stratégiai és hadászati jelentősége mellett nem csekély a hozzátartozó vámok jövedelme. Nagysáros települése ispáni székhelyként a 14. század elején és még 1417-ben is csütörtökönként hetivásárt tartott.¹¹⁸ Ezzel ellentétben a forrásaink nem emlékeznek meg vámjáról. A 13. században kialakult sárosi uradalomhoz tartozott eredetileg a töltészéki vám, ahová feltehetőleg Kapi eladományozása után került át a hivatal 1347 előtt. A kereskedőket erre az útra kényszerítették, hogy a vám lefizetése után haladhassanak tovább Bártfa és Lengyelország felé.¹¹⁹ Az eperjesi vám pontos meghatározása a források hallgatása miatt nehézkes. Feltehetőleg a sárosi uradalomhoz az itt szedett közlekedési vám tartozott, viszont sem a Tárca, sem a Szekcső folyón vert híd nincs megemlítve. Weisz Boglárka szerint feltehetően itt rév működött, ami lehetővé tette a városba történő ki- és bejutást. Az egyre növekvő szabad királyi, majd tárnoki város vására és földrajzi elhelyezkedése jelentős jövedelmet eredményezett az közlekedési vámból.

*Uradalmon kívüli birtokok*¹²⁰

Az ebben a táblázatban felsorolt három birtokot azért tárgyaljuk külön, mert egyik igazgatási központhoz sem tartozik szorosan, vagy hamar kiesik a Perényiek birtokából. Papi és Nyíregyháza (egy része) birtokokat 1403-ban kapja Perényi Imre Zsigmondtól, de mivel távoli és különálló birtokok a Batori család territóriumán belül, feltehetőleg hamar lemondanak róluk. 1426-ban még panaszt tesznek Nyíregyháza elfoglalása ellen,¹²¹ majd röviddel ezután maguk is hatalmaskodnak szomszédjaikon,¹²² és feltehetőleg Kállói Lökös Miklós orosi birtokát is innen kiindulva – talán egy korábbi sérelemért viszonzásul – háborgatják 1429-ben.¹²³ Papi azonban már az 1430-as összeírásban nem szerepel. 1454-ben pedig már Nyíregyházával sem ta-

115 TÓTH-SZABÓ 1917. 184.

116 TÓTH-SZABÓ 1917. 204.

117 TÓTH-SZABÓ 1917. 384.; Zichy IX. 169.

118 WEISZ 2013. 332., ZsO VI. 445.

119 WEISZ 2013. 403., DRASKÓCZY 1998. 48.

120 Vö. Adattár 11. táblázat.

121 LÁSZLÓ Géza: Nyíregyháza város történeti kronológiája a kezdetektől 1526-ig. In *Szabolcs-szatomár-beregi levéltári évkönyv*, 11. (1995). 533. DF 221 644.

122 LÁSZLÓ 1995. 533. DF 221 673.

123 Lelesz III. 407.

lálkozunk. A Pest megyei Vidám településről csupán annyit tudunk, hogy 1430 előtt került a család birtokába, hiszen a Perényi család két ága közötti örökösödési szerződésben már szerepel.

BIRTOKLÁSTÖRTÉNETI ÖSSZEGZÉS

Szuhogy romos várától az arisztokráciáig

Fentebb egy középkori nemesi család másfél-két évszázad alatt megszerzett birtokainak leírását adtuk meg. Érdemes azonban a rendszerezett adatokat összegeznünk is. A Perényi család terebesi ágának első birtokát (Szuhogy) Orbánfi István fia András szerezte meg, majd a vagyongyarapodást testvére, Péter folytatta. Lajos király udvarában szolgált már biztosan 1359-től, ezt követően pedig különböző megbízásokat teljesít.¹²⁴ Munkáját jól végezhetette, mert sorra szerezte birtokait, Kucsin, Selyeb, Tengerfalva és más kisebb települések is ekkor kerültek birtokába. Erzsébet királyné – és a jelek szerint II. Károly is – megbízhatott benne, hiszen a szolgálataival¹²⁵ újabb birtokokra tett szert (Alsóregmec).

Jól látszik, hogy Péter szívós, hűséges és hosszú munka árán jutott el csaknem harminc év alatt a kisnemesek sorából a nagybirtokos réteg küszöbére, de így is a kevesek egyike lehetett. Ha Zsigmondnak nem lett volna szüksége gazdag támogatókra,¹²⁶ akkor feltehetően a család meg is rekedt volna ezen a szinten. Koronázása után nem sokkal később azonban Szentmiklóst engedi át Péternek, majd Mária királynőtől kapja Terebes adományát, amelyet Zsigmond pár nappal később megerősít, és egyúttal kinevezi Pétert diósgyőri várnagynak. A király ezekkel azonban már nem Péter hűségét előlegezte meg, hanem három felnőttkorú fiát, akik Péter 1388-ban bekövetkezett halála után átvették a stafétát. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a király 1388–1389-ben uradalommá fejleszti a Perényiek beregi birtokát, és egy újabb várat adományoz nekik immáron Abaújban (Füzér), amit egyesíthetnek már meglévő birtokukkal.

Fontos kiemelnünk, hogy a családból alig három év leforgása alatt középbirtokosból két vár és három uradalom fölött rendelkező nagybirtokos lett. Cserébe Péter fiai a zsigmondi kormányzat kiépítésében oroszlánrészt vállaltak mind regionálisan,¹²⁷ mind a királyi tanácsban,¹²⁸ a nyalábi ágból származó Perényi Péter mellett az északkeleti országrész irányítói. Miklós jó katonának is bizonyult, ezért külön

124 1360-ban regéci várnagy, 1362-ben csejteji várnagy, 1363-ban abaúji ispán és jeszenői várnagy, 1374–1375 között barsi és turóci ispán, 1377–1380 között ismét regéci várnagy. ENGEL Arch.

125 1382-ben árvai várnagy, ENGEL Arch.

126 ENGEL 1977.

127 Miklós: 1388-ban diósgyőri várnagy, 1388–1390-ben abaúji, borsodi és zempléni ispán, 1395–1396-ban ismét borsodi ispán. János: 1394–1396 között abaúji ispán. Imre: 1388-ban diósgyőri várnagy. ENGEL Arch.

128 Miklós: 1387–1390 között pohárnokmester és relator, 1390–1391-ben szörényi bán. János: 1390–1396 között pohárnokmester. ENGEL Arch.

adományban részesíti az uralkodó, Újhely várát és Szinát kapja 1390-ben és 1392-ben.¹²⁹ Zsigmond ezzel a lépéssel egyúttal kiemelte Miklóst a testvérei közül. Önálló tulajdonnal rendelkezett, az abból eredő hasznot nem kellett mással megosztania, ezzel megalapozta társadalmi és jogi önállóságát.¹³⁰ Ennek függvényében a szörényi bán új birtokán saját rezidenciát rendezett be, melyre jól utal a „pataki” előnév.¹³¹ A család dinamikus menetelésében hatalmas törést jelentett a nikápolyi csata, a harc-téren maradt Miklós és János is. Ezzel a legkisebb testvér lett a család feje, bár Miklós és János is két-két fiút hagyott maga után.¹³² A veszteségekért kárpótlásképpen együtt kapják adományul a színeyi uradalmat 1397-ben.

Nikápolyt követően a család bérelt helyét a királyi udvarban Imre töltötte be.¹³³ Mindemellett a régió kormányzásában is kivette szerepét.¹³⁴ Az 1401–1403 közötti felkelésben így feladatát ellátva Zsigmondért harcolt a felkelők ellen. Pályája a felkelés leverésétől kezdve meredeken kezdett ívelni. Az 1403 novemberében megtartott országgyűlésen az elsők között részesült birtokadományokban, és az őt támogató familiárisokról sem feledkezett meg.¹³⁵ Saját magának a hűtlen Vadászi Imre birtokait kérte, akarata pedig találkozott Zsigmonddal. Családja már régtől fogva rendelkezett birtokokkal a térségben, Zsigmond pedig egy erős éket verhetett a felkelésben szintén részt vevő Bebekék és szövetségeseik közé.¹³⁶

Az uralkodóhoz fűződő viszonya egyre szorosabbá vált. 1405-től a titkos kancellári tisztelet haláláig viselte, lényegében Zsigmond jobb kezeként dolgozott. Diplomáciai küldetéseivel Zsigmondtól 1410-ban újabb adományokat csikar ki, két újabb uradalommal gyarapítja birtokállományát. Újvár adománya Sáros megyében a fészült lengyel–magyar viszonyt figyelembe véve ismét mindkét fél célját szolgálhatta. A Sztropkó város központú uradalomban pedig hamar fejlesztéseket kezdeményez. Nem sokkal várépítési engedélyét követően 1413-ban már kipróbált familiárisát állítja az élére várnagyként. Újabb birtokokhoz már nem jut életében, de így is kimagaslóan bőkezűen bánt vele királya. Ugyanis apja és testvérei birtoknyerése Zsigmond kezdeti birtokpolitikájának részeként valósult meg, Imre 1410-es szerzeményei már fehér hollók országos viszonylatban.¹³⁷ Kiterjedt abaúji, borsodi és zempléni birtokai ellenére ispáni tisztelet 1404 után nem viselt. Ezeket az ispánságokat 1409-ig Garai Miklós nádor viselte, majd Zemplén megyében a nyalábi ágból való Perényi Péter, Abaúj és Borsod megyében pedig Pálóci Máté és testvére, Imre töltötte be ezt a tisztséget az 1420-as évek közepéig.¹³⁸ Perényi örökbirtokai nagy

129 ZsO I. 1674., 2563., 2639.

130 ENGEL Pál: Birtokosztály és családképződés. In ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. I. m.* 625–637. (A továbbiakban: ENGEL 1999.)

131 ENGEL Arch.

132 Lásd Adattár Leszármazási tábla.

133 1397–1404 pohármokmester, ENGEL Arch.

134 1397–1404 között abaúji és 1402–1404 között borsodi ispán, ENGEL Arch.

135 Csontos familia: ZsO II. 2635., 2734.; Csebi Orosz familia: ZsO II. 2758.

136 Vö. C. TÓTH Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza 2008. 41–42.

137 Vö. ENGEL 1995. 458–459.

138 ENGEL Arch.

hatalmat biztosítottak számára a térségben, az uralkodó nem kívánta ispáni tisztségekkel és a hozzátartozó honorral ezt még növelni. Bár hozzá kell tennünk, hogy Zsigmond kezdeti adományozó hajlama Zemplénben teljesen, Abaújban pedig részlegesen felszámolta a királyi birtokokat. Jelentős váuradalom Abaújban 1422-ig (Regéc), Borsodban (Diósgyőr) viszont a korszak végéig megmaradt.

Ispáni tisztséghez hasonlóan az 1410-es években jelentős adományokat már nem kapott az uralkodótól, vagyont azonban így is igyekezett gyarapítani. A fennmaradt okleveles anyagból kiderül, hogy szomszédjai megcsínylették a befolyásos báró közelségét. Elsősorban a Terebeshez közel eső Mérk¹³⁹ és Miglész¹⁴⁰ nemeseinek birtokait igyekezett magának megszerezni, vagy tulajdonosait a saját szolgálatába állítani. Hat évvel a kancellár halála után a csicséri nemesek tesznek panaszt Imre ellen, miszerint bizonyos „zavaros időkben” Nagyhalász birtokukra vonatkozó okleveleiket erőszakkal elvette, és fiai azóta is jogtalanul bírják a nevezett területet.¹⁴¹ Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a közeli Vitányiak, Izsépiek, Pelejteiek, Cselejie, Sztáncsiak, Kozmafalviak, Azariak és Imregiek Perényi-familiárisok.¹⁴²

Az erőszakos vagyonszerzésen kívül törvényes úton is igyekszik regionális befolyását erősíteni. Osztályos rokonától, a richnói családból származó Perényi Gergelytől velejte birtokrészét veszi zálogba 1411 előtt. Zálogszerződést köt a jászói konventtel 1415-ben az abaúji Kendire. Familiárisainak különböző kegyeket eszközöl ki az uralkodónál. Alphárnokmestere testvérét, Csebi Orosz Miklóst kineveztetni leleszi prépostnak.¹⁴³ Ugyanők birtokokat kapnak 1406-ban,¹⁴⁴ Zsigmond címeradományt tesz Bázelen miszlai Csontos Bertalannak és Ronyvai Balázsnak, Perényi két familiárisának.¹⁴⁵

Nikápoly után jól látszik, hogy a család legsikeresebb tagja Imre volt.¹⁴⁶ Jogosan vethetjük fel a kérdést, hogy testvéreinek fiai ez alatt a több mint húsz év alatt mit csináltak? Pataki Miklós bán fiai, Miklós és László 1409-től az aula tagjai,¹⁴⁷ birtokot azonban nem kaptak, tisztséget pedig nem viseltek. János fiai közül Lászlóról 1398-ban hallunk utoljára, Miklósról alig tudunk valamit, utolsó említése 1419-ben történik.¹⁴⁸ Vagyis kijelenthetjük, hogy a család többi tagja Imre árnyékában élt. Zsigmond tehát nem az egész családot kívánta patronálni, a tisztségek és adományok

139 ZsO V. 2260.

140 ZsO IV. 1783. és ZsO V. 1324.

141 ZsO XI. 1373.

142 Mind környékbeli birtokosok, vö. ENGEL Térkép. Vitányi Mátyás és testvérei Perényi János fia Miklós familiárisai, ZsO V. 489. Izsépi András füzéri várnagy, Pelejte Vencel és Cseleji János Perényi Miklós zempléni alispánjai, Sztáncsi Mikós Perényi Imre fia János alasztalnokmestere, majd Kozmafalvi Pállal zempléni alispánja, Azari János János terebesi várnagya, Imregi „Farkas” Dénes János altárnokmestere. Vö. ENGEL Arch.

143 ZsO II. 3958. és 4200.

144 ZsO II. 4448. és 5119.

145 ZsO VII. 2032. DL 50517. *Századok* 9 (1875) 274, reg. – Turul IV (1886). 162, címerképpel.

146 CZEGLÉDY Ilona: *A kurtyáni pálos kolostor*. Miskolc 1988. 224. (Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI.)

147 ENGEL Arch.

148 Lásd Adattár Leszármazási tábla.

csak Imre személyének szóltak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a később lovászmester és Vág-menti kapitány Miklós fia Miklós is csak Imre halála után kap lehetőséget királya iránti hűsége bizonyítására 1418-ban.¹⁴⁹ Kétség nem fér hozzá, hogy apja birtokaiért és a testvéreivel együtt szerzett birtokok sorsáért elsősorban ő felelt.¹⁵⁰ Hogy Miklós milyen arányban osztozott Imre fiaival a birtokok jövedelmében, az egy külön tanulmányt érdemelne, az elemzéshez a terjedelmi keretek itt nem adnak lehetőséget. Kérdésként merülhet fel az is, hogy a család rezidenciája egyértelműen Terebesen működött 1418 és 1428 között, vagy a megosztva birtokolt uradalom helyett az unokatestvérek a saját jogon birtokolt uradalmakon rendeztek-e be saját rezidenciát Csorbakőn és Patakon. Rezidenciaelemzésünk szintén túlfeszítené jelen tanulmányunk kereteit, ezért azt máshol végezzük majd el.

Az azonban témánkhoz tartozik, hogy Perényi János és István a saját jogon bírt uradalmakat igyekeztek birtokcserékkel, zálogosításokkal fejleszteni (Henning, Alsó- és Felsőtelkes). Más módon ugyanis birtokokhoz nem juthattak, az uralkodó adományozó hajlama uralkodásának második felében alábbhagyott, és ez jól látszik a Perényiek esetében is. Miklós a Vág völgyében nyert ispánságokon kívül örökadományt nem nyert. Így jóformán tíz év után szinte változatlan összetétellel egyesültek Perényi János és István kezén a terebesi ág közös birtokai 1428-ban.¹⁵¹ Adományt csak 1430-ban Gömörben a nyalábi ággal közösen szereztek a testvérek, ennek kétes jelentőségéről már fentebb szóltunk. Ezenkívül Zsigmond idejében csak zálogjogon juthattak újabb birtokokhoz, először 1435-ben Fülek várához. Ebből a zsigmondi arisztokrácia egyfajta birtokgyarapítási technikáját olvashatjuk ki. Vagyis ha örökadományt nem kaphattak, birtokcserékkel, örökösödési szerződésekkel, közös birtokszerzésekkel növelhették birtokaikat. A zálogvétel útján való használatba vétel Zsigmond alatt különösen jó megoldásnak tűnhet. Láthattuk ugyanis, hogy a csorbakői várhoz tartozó Telekes települések esetében gyakorlatilag megvásárlást, Fülek esetében pedig hosszú távú befektetést jelentett a zálog.

Zsigmond és Perényi István halálát követően Jánost Albert király a térségben kiemelkedő adományokkal látta el az 1438–1439-es években. Ezekkel az adományokkal Perényi János az ország hetedik legnagyobb birtokosaként nézhetett szembe az 1440-től kezdődő polgárháború viszonytagságaival. Birtokai igencsak veszélybe kerültek ez idő alatt. 1442–1443-ban Pálóci Simon és László kezelésébe került Csorbakő és Füzér, amelyeket csak 1445-ben, a viszonyok rendezését követően kapott vissza. Sáros várát azonban már életében csak vendégként látogathatta, 1440-től Jiskra kezére került, s ehhez járult Újvár elvesztése is, ami még súlyosabban érintette Perényi jövedelmeinek alakulását. Jogilag Perényit illetve mindkét uradalom, élete hátralévő részében ezek visszaszerzésére törekedett. Véleményünk szerint ez nagyban meghatározta országos politikai tevékenységét, de ennek bizonyítása és kifejtése egy másik tanulmányunk tárgya lesz. 1458-as halálakor azonban örökölt és szerzett birtokait a két említett uradalmon kívül fiaira hagyta, amihez még életében, vagy a

149 Pataki Miklós máramarosi ispán 1418. június 20-tól. ENGEL Arch.

150 Vö. 11. térképvázlat.

151 Vö. 12. térképvázlat.

halálát követő hét évben további falvakat, kisebb birtokokat csatoltak elsősorban Zemplén, Abaúj és Szabolcs megyében, igaz, Gömör mezővárosa és a kapcsolódó birtokok 1465-ben már nem kerülnek bele az újadományba. Ekkor szám szerint a következőképpen alakultak a terebsi Perényi-birtokok:

Uradalmak	Castrum	Oppidum	Villa	Tributum	Praedium
9 ¹⁵²	7 ¹⁵³	8 ¹⁵⁴	150	26	7

Ezzel pedig a Perényi család terebsi ágának birtokai elérték az eddigi legnagyobb kiterjedést.¹⁵⁵ Ezt a birodalmat csak a Vitéz-féle összeesküvést követő bosszúhadjárat érintette jelentősen, akkor azonban csaknem felére apadt kiterjedése.¹⁵⁶

ÁDÁM NOVÁK

ESTATE HISTORY OF AN UPPER HUNGARIAN BARONIAL FAMILY TO 1465

THE PERÉNYI OF TEREBS

ABSTRACT

The study analyses the real estate history of the Terebes or Palatine branch of the Perényi family from the beginning to 1465. No complete archival sources remain for this period, as only fractions can be reconstructed partly from treasury records and partly from the papers of the families inheriting the Perényi lands. In spite of these obstacles the Palatine branch left particularly rich archival sources, as several charters of estate registers survive and the especially rare *lucrum camerae* rolls of 1427, 1430 and 1441 also largely cover these estates. In 1328 Péter Perényi, the warden of Diósgyőr Fort had only a few scattered properties, but his grandson, János, had become by his death in 1458 the largest landowner in the north east of the country and was Master of the Treasury, the sixth most important temporal office of the state. The study presents the steps of this ascendancy and the stages of land acquisitions.

152 Uradalmak: szentmiklósi, terebsi, füzéri, szinyei, csorbakői, újvári, sztropkói, füleki, sárosi.

153 Várak: Terebes (Parics), Füzér, Csorbakő, Újvár, Sztropkó (erősség és várnagy), Füle, Sáros.

154 Mezővárosok: Szentmiklós, Terebes, Vizsoly, Szinye, Emőd, Sztropkó, Füle, Nagysáros.

155 Vö. 12. térképvázlat.

156 Vö. TRINGLI 1992.

Based on available sources a table with manors and estates gained in this period was completed. This table was supplemented by data gained from the relevant tax records and land registers from the period in question. These tables, apart from complementing unknown land acquisitions, also help the analysis of the structure of the manors in different time periods (together with land grants, in some cases as much as six periods), making their development easier to follow. Thus conclusions can be drawn concerning the tendencies of land acquisitions, the development of manors and the main trends of family property policy.

The first section contains the description of each property with the aid of relevant historical geography, and a short estate history of the pre-Perényi period. This is followed by a comprehensive description of land acquisitions in the whole period, divided according to five key events. The study concludes with a database including the succession of the Perényi family, with additional material to Pál Engel's work. A series of tables in chronological order presenting individual manors and the lands under their jurisdiction in different time periods follow. Geographical names are given according to the gazette of Dezső Csánki, which was compared to the names found in the works of György Györffy and Pál Engel. In each case the type of the land according the source is given, and the last column of each table gives the current name of the locality. The second part of the database contain outline maps, including the maps of the Perényi of Terebes estates in 1428 and 1465.

ADATTÁR

*A Perényi család terebesi ágának leszármazási táblája*¹⁵⁷

Orbán 1271			
János	Miklós	Márta	István
nyalábi ág (bárai)	rihnói (karácsi) ág (nemesi)		terebesi ág (nádori)
(leszármazottai máig élnek)	(†1514-ben)		(†1567-ben)
Péter		András	
1356–†1388. márc. 29. e.		1353–1374	
Imre		1353	
<p>pataki Mikós bán</p> <p>1374–†1396. szept. 28. Nikápoly</p> <p>◊ Mikósfai Margit 1390–1421</p>			
<p>János</p> <p>1374–†1396. szept. 28. Nikápoly</p> <p>◊ Anna 1426</p>			
<p>László</p> <p>1398</p>			
<p>Miklós</p> <p>1405–1419¹</p>			
<p>Miklós</p> <p>1398–†1428. aug. 9. e</p> <p>lovászmester</p> <p>◊ Rozgonyi Hedvig 1428–1440</p>			
<p>László</p> <p>1400²–1425³</p> <p>◊ Katalin 1428</p>			
<p>Jakab</p> <p>1400⁴–1401⁵</p> <p>◊ Bazini György †1426</p>			
<p>Katalin</p> <p>1418–1428</p>			
<p>id. János</p> <p>1408–†1458. jún. 24. ⁶</p> <p>tárnokmester</p> <p>◊ Kőrogyi Katalin 1450–1463</p>			
<p>István</p> <p>1445⁷–†1487. szept. e.</p> <p>◊ Ujlaki Orsolya 1476</p>			
<p>Miklós</p> <p>1450–†1483. dec. 15. e.</p> <p>◊ 1. Veronika</p> <p>◊ 2. Csaholyi Borbála 1480</p>			
<p>Péter</p> <p>1454–1471</p> <p>1445⁸</p>			
<p>Ilona</p> <p>1491</p> <p>◊ Pálóci István</p>			

157 A táblához ENGEL Gen. ábráját vettem alapul, a kiegészítéseket jegyzetekkel jelöltem.

URADALMAK TARTOZÉKAI

1. TÁBLÁZAT

Szentmiklósi uradalom (Bereg megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1387) ¹⁵⁸	1430	1454	1455	1465	Tartozék mai neve (UA) ¹⁵⁹
Szentmiklós mezőváros	oppidum Zouolya-zenthmyklous	Zolwa-zenthmiclos	oppidum Zenthmiklos	oppidum Szentmiklós	oppidum Zenthmyklos cum tributo	Чинадійово (Csinagyijovo)
Nagyvereczke falu	utraque Werechke (1387) ¹⁶⁰	Budawereczke	Vereczke	Verecske	Felswwereczke cum tributo	Верхні Ворота
Kisvereczke falu		alteram Vereczke	alia Vereczke	alia Verecske	Alswereczke cum tributo	Нижні Ворота
Polhorén falu	Pachhrran (1388) ¹⁶¹	Pothoran	Pothhoron	Pathonay	Podhren	Мукачеве – Підгородська
Kölcsény falu	Kwchen (1387) ¹⁶²	Kelczen	Kewlehen	Kelechen	Kewlthen cum tributo	Кольчино
Ökörmező falu		Ewkermezew	Okormezew	Ökörmező	Ewkewrmezew	Воловець
Szolyva falu		Zolwa	Zolwa	Salva	Zolwa cum tributo	Свалява
Repede falu	Repede (1387)	Repede	cum aliis pertinenteris	cum aliis pertinenteris	Repede	Бистриця
Palozalja falu		Palazalia			Palazalya	Підполоззя
Galambos, Holubinna falu		Holobinna	ad dictum oppidum	ad dictum oppidum	Hwluobyna	Голубине
Hársfalva, Nelepina falu		Nelepina			Nelypyna	Неліпино
Sztroja falu		Stroya-falua	Zenthmiklos	Szentmiklós	Stroyasalwa	Стройне
Szuskó falu		Swzko	spectarum	spectarum	Swsko	Сусково
Duszina falu			Drisona	Dusna	Dwsyna	Дусино
Martinka falu					Marthyncza	Мала Мартинка
Nagyalmás falu					utraque Almamezew	Яблунів
Kisalmás falu						Залужжя
Kispálos falu					Panalay	Павлово

158 1387. máj. 10. Adomány: DL 7319., ZsO I. 63.; Iktatóparancs: ZsO I. 320.

159 A tartozéknevek mai megfelelőjére lásd MOLNÁR József – MOLNÁR D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász 2005. (A továbbiakban: Kárpátalja.)

160 1387. máj. 27. Adományként a munkácsi uradalomból Repedével együtt: ZsO I. 75.

161 1388. dec. 2. Adományként a munkácsi uradalomból: C. TÓTH 2005. 18–19. Vö. ZsO I. 1275.

162 1387. nov. 6. Adományként a munkácsi uradalomból: ZsO I. 278. Iktatóparancs: ZsO I. 320. Meg erősítés: ZsO II. 4489.

2. TÁBLÁZAT

Terebesi uradalom és kapcsolódó birtokok (Zemplén megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1387) ¹⁶³	1430	1441	1454	1455	1465	Porta-számok 1441	Tartozék mai neve
Terebes vár, mezőváros és vám	castrum Therebes	castrum Therebes	Felse-thebes Also-thebes	Therebes castrum, oppidum, cum tributo	Therebes castrum, oppidum, cum tributo	Therebes castrum, oppidum, cum tributo	78 143	Trebišov és rom uo. (SK)
Vécse falu	(...) sicum universis,	Weche	Veche	Wecze	Vécse	Weche	38	Vojčice (SK)
Ruszká falu		Rwzka	Nagy-ruska	Ruska	Ruszká	Nag-hruska	38	Vel'ky Ruskov (SK)
Valyon falu	siuis villis	Valyon	Valon	Valyon	Valyon	Walyon	50	elpusztult
Hradisa falu	tributo, juribus (...)	Hradiczka	Hradischa	Haradistha	Haradis-csa	Hara-dystha	9,5	Zemplínské Hradište (SK)
Perics falu		Paricz	Parych	Parizch	Parics	Parych	8	elpusztult
Velejte 1/3 falu ¹⁶⁴		Velethe	Velethe maioris Velethe minoris	Velethe	Velethe	Welethe	23 16	Vel'aty (SK)
Izsép falu			Iseep			Isyp	4	Nížný Žipov (SK)
Olaszi falu	Olazy (1403) ¹⁶⁵	Olazy		Olasz	Olasz	Olazy		Bodrog-olaszi
Sára falu és vám		Saara		Sara cum tributo	Sára cum tributo	Sara cum tributo		Sárazsa-dány
Berettő						Berethe		Bracovce (SK)

163 1387. júl. 13. Zágráb. Mária királyné szolgálataiért Perényi István fia Péter mesternek és az ő fiainak, Miklósnak, Jánosnak és Imrének adja szolgálataiért Terebes várát és tartozékait. SAP PP Drugeth No. 14., DF 209 831., majd 1387. júl. 31. Zágráb közelében táborban. Zsigmond király ugyanilyen adománya átírásban az 1405. jún. 22-i oklevélben: SAP PP Drugeth No. 19. DF 209 837. Vö. ZsO I. 162.

164 Az adománylevél nem ismert. 1411-ből maradt fenn Perényi Imre elismervénye, melyben nyugtatja a richnói ágból származó Perényi Gergelyt a Velejtéért korábban adott zálogösszeg visszaadásáról. ZsO III. 1008. Az 1430-as nyalábi és terebesi Perényi ágak örökösödési szerződésében mindkét fél-nél szerepel Velejte. Ezek szerint mindhárom ág birtokában állt, vagyis a birtokosztályok szétválása előtt nyerhették a 14. század elején.

165 1403. dec. 19. Zsigmond. király iktatóparancsa Lelesz II. 128.; 1403. okt. 10. Tiltakozás: ZsO II. 7117.; Zsigmond király levele a nádorhoz és országbíróhoz ZsO II. 7842.

Tartozék neve és jellege	Adomány (1387) ¹⁶⁶	1430	1441	1454	1455	1465	Porta-számok 1441	Tartozék mai neve
Cselej falu						Cheley	35, ebből 9 szabad	Čel'ovce (SK)
Karos falu						Karos		Karos
Pelejte falu						Pelehthe	15 és 5,5	Plechotice (SK)
? (Zemplén)						Vadi		?

3. TÁBLÁZAT

Füzéri uradalom és kapcsolódó birtokok (Abauj megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1389) ¹⁶⁶	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve
Füzér vár	castrum Fyzer		castrum Fyzir	tributum (...) Fyzer	castrum Füzér	castrum Fyzer		vár Füzér területén
Füzéralja falu és vám	Waralya, Fyzer cum tributo	Fyzer	Ffyziralia	Fyziralya	Füzérallya	Fyzer cum tributo	16	Füzér
Komlós falu és vám	Kumlos cum tributo	Komlos	Comlos	Kolmos cum tributo	Komlós cum tributo	Komlos cum tributo	11	Füzérkomlós
Nyíri falu	Nyrry	Nyry	Nyri	Nyry	Nyry	Nyry	29	Nyíri
Kápolna falu	Kapolna cum tributo	Kapolna	Kapolno	Kapolna	Kápolna	Kapolna cum tributo	8	elpusztult
Biste falu	Bysche	Byzthe	Byste	Byste	Bysthe	Bysthe	10	Byšta (SK)
Pusztaiújfalu falu	Puzta-wyfalw			Pustha-falw	Pysta-falwa	Puztafalw	12	Pusztafalu
Radvány falu	Radwan	Raduan	Radwan	Radwan	Radvan	Radwan	11	Füzérradvány
Kajata falu és vám	Karecha	Kaytha	Kaytha	Kayatha cum tributo	Kajatha cum tributo	Kayotha cum tributo	17	Füzérkajata
Pálháza	Palhaza	[P]al-haza	Palhaza	Palhaza	Pálháza	Palhaza	13	Pálháza
Vereng vám	tributum Werengh			tributum Vereng	tributum Verenye	tributum Wereng		elpusztult

166 1389. febr. 2. Adomány átírásból: DL 7480.; Ua. Iktatóparancs az egri káptalan 1389. febr. 27-i okleveléből: DL 7479. ZsO I. 915.; 1405. aug. 133. Megerősítés: ZsO II. 4095.

Tartozék neve és jellege	Adomány (1389) ¹⁶⁶	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve
Nagynémeti vám	tributum Kuzep-nemphthy			cum tributum Nag-nemphthy	tributum in Nagy-Nemthyben	tributo in Nag-nemphthy		Tornyos-németi
Alsóregmec falu és vám	Alsoreb-nech (1386) ¹⁶⁷	Alsow-redmech	Alsored-mecz	Also-redmecz cum tributo	Also-Rednecz cum tributo	Also-redmecz cum tributo	29	Alsó-regmec
Felsőregmec falu		Felsow-redmech	Felsse-redmecz	Felsw-redmecz	Felső-Rednecz	Felsew-redmecz	23	Felső-regmec
Mátyásháza falu		Mathyas-haza	Mathias-aza			Mathyas-haza	8	Felsőreg-mec része
Vily falu és vám		Wyl	Wil	Vyl cum tributo	Vil cum tributo	Wyl cum tributo	27	Vilyvitány része
Mikóháza falu		Myko-haza	Myko-haza	Myko-haza	Mikohaza	Myko-haza	33	Mikóháza
Kutlin falu	Kwtlyn (1410) ¹⁶⁸			Khutlin	Kuthyn		7	elpusztult
Perény 1/3 falu (Abaúj)	Peruen ¹⁶⁹	Peren	Perem	Peren	Peren	Peren	24	Perin (SK)
Kácsik falu (Abaúj)	Kwchyn (1411) ¹⁷⁰	<i>Elcserélve Henningért 1423-ban</i> ¹⁷¹						Buzica része (SK)
Kenyhec-németi falu (Abaúj)		Fel-nemphthy	Nemphthy	[Ne]mpty	Nemthy	Nemethy	30	Kechnec (SK)
Vizsoly mezőváros és vám (Abaúj)	Wyzol (1438) ¹⁷²			oppido Vysol cum tirbutu	oppido Visoly cum tributo	Wysol cum tributo	31	Vizsoly

167 A pataki vártól elszakított birtokra minden bizonnyal Károly király és Mária királynő is adományt adott. Károly: 1386. jan. 28. Iktatás: DL 7190. Kiadása HO VII. 392. sz., Mária: 1386. febr. 5. Adomány: DL 24 690., 1386. febr. 19. Iktatóparancs: DL 7192. Vö. SÜTTŐ Szilárd: Volt-e kettős uralom Magyarországon Kis Károly országlása idején? (Válasz Bertényi Ivánnak). *Aetas* 21 (2006). 2–3. sz. 238. Egy kétes eredetű adománylevél is fennmaradt Károlytól: DL 7199. Kiadása: Hazai okmánytár: Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Szerk. IPOLYI Arnold – NAGY Imre – PÁUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLY Dezső. Győr 1865–1891. (A továbbiakban: HO.) HO VII. 393. sz. Az oklevelet kiadó Nagy Imre megjegyzi: Az oklevél kelte feltűnő, hiszen II. Károly február 24-én meghalt. Alsóregmecceel együtt kapta Perényi Felsőregmectet és Vilyt. Vö. ZsO I. 227., és feltételezhetően Mikóházát és Mátyásházát is, ugyanis ezek csak a Perényiek kezén egyesülnek a füzéri uradalommal. Vö. ENGEL 1995. 23. sz. jegyzet.

168 1410. dec. 24. Zsigmond a birtok megőrzésére szólítja Perényit: ZsO II. 8104.

169 A Perényi család ősenek, Orbánnak birtokába kerül feltehetően az 1260–70-es években. Bővebben lásd a csorbakői uradalom Detek jegyzetben.

170 1411. jan. 29. Adomány: ZsO III. 96.; 1411. ápr. 5. Iktatóparancs: ZsO III. 313.; 1411. júl. 4. Az adomány, az iktatóparancs és a beiktatás átírása: ZsO III. 647.

171 1423. ápr. 27. Cseremegállapodás: ZsO X. 466.

172 1438. febr. 15. Adomány Emőddel együtt: DL 71 976.

4. TÁBLÁZAT

Szinyei uradalom (Abaúj megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1397) ¹⁷³	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve (SK)
Szinye falu és vám	Zvinic cum tributo	Syna	Swinye	Swynye	<i>oppido</i> Swynye cum tributo	Swynye cum tributo	70	Svinica
Alsókemenche falu	Kemenche	Alsowkemenche	Kemenche	Kemecze	Kemencze	Kemecze	31	Nižná Kamenica
Bőd falu	Bud	Bwd	Bewth	Bewd	Beöd	Bewd	30	Bidovce
Kelecsény falu	Kelechen	Kelechen	Kelechen	Kelechen	Kelechey	Kelechen	10	Košický Klečenov
Csákány falu	Chakan	Chakan	Chakan	Chakan	Chakan	Chakan	20	Čakanovce
Nagybátyok falu	Baayg	Nagbadyok	Nagbathk	Nagbayk	Nagybayk	Nagbaghk	22	Bačkovík
Kisbátyok falu	alterum Bayg	Kussbadoch	Kysbath	Kisbayk	Kisbayk	Kysbaghk	5	elpusztult
Zsír falu és vám	Syr cum tributo	Gyr	Syr	Gyr cum tributo	Sir cum tributo	Syr cum tributo	12	Zírovice
Ránk falu	Rank	Rank	Rank	Rank	Rank	Rank	25	Rankovce
Györke falu	Gyurke							Žurkov
Bordafalva falu		Bordafalua	Bordofalwa	Bordasfalwa	Bordafalwa	Bordafalva	10	pusztá Košický Klečenov mellett
? Birtok						predium Ferthewskropaya		?

173 1397. júl. 29. SAP PP Drugeth No. 21., DF 209 838.

5. TÁBLÁZAT

*Csorbakői uradalom és kapcsolódó birtokok
(Borsod-Abaúj-Szolcs megye)*

Tartozék neve és jellege	Adomány/Első említés	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve
Csorbakő vár	castrum Chorbakew ¹⁷⁴		castrum Chorbakew	castrum Chorbakw	castrum Csorbakeő	castrum Chorbakew		rom Szuhogy területén
Szuhogy falu	Zonhod (1351) ¹⁷⁵		Zohod	Zonhod	Zonhod	Zonhod		Szuhogy
Ormos falu	Ormos (1403) ¹⁷⁶		Ormos	Ormos	Ormos	Ormos		Ormosbánya
Nyárad falu	Nyaragh (1403)		Nyraad	Naragh	Nyárag	Nyarad		Felsőnyárad
Töviss falu	Tewiseses (1403)		Tywisses	Thewyses	Thövisses	Thewyses		puszta Felsőnyárad mellett
Kelecsény falu	Kelecze (1403)		Keleczen	Kelethen	Kelecsény	Kelechen		Felsőkelecsény
Felsőtelekes falu	utraque Telekes (1425) ¹⁷⁷		Thelekes	Felsethelekes	Felső-Telekes	Felsewthelekes		Felsőtelekes
Alsótelekes falu			altera Thelekes	Alsosthelekes	Alsó-Telekes	Alsothelekes		Alsótelekes
Kurityán birtok (Borsod)	Kyrythyan (1418) ¹⁷⁸	Nyárádi Keresztelő Szent János pálos kolostornak adva 1420-ban ¹⁷⁹						Kurityán
Detek 1/3 falu (Abaúj)	Detk (1272 e.) ¹⁸⁰	Dethk	Deethk	Deekth	Detk	Dethk	5,7	Detek
Selyeb falu (Abaúj)	Seleb (1367) ¹⁸¹	Sewles	Selep	Seleb	Selep	Seleb	38	Selyeb
? (Abaúj)	Olthouan (1367)					predium Olthwan		?
? (Abaúj)	Kaza-feulde (1367)					predium Kaza-fewlde		?

174 1403. nov. 5. A leromlott várra felújítási engedély: ZsO II. 2724.

175 1351. 06. 04. Csere: Zichy IV. 216. sz., DL 77875.

176 1403. nov. 5. Vadászai Imre birtokait kapja Perényi Imre. Regesztá: ZsO II. 2716. Kiadása: Zichy V. 346. sz.; 1404. márc. 16. Iktatólevél: ZsO II. 3050., Zichy V. 359.

177 1425. aug. 11. 400 forintért zálogba veszik Imre fiai ZsO XII. 921-2.

178 1420. szept. 22. Csere Tengerfálvára: ZsO VII. 2215.

179 1420. okt. 2. Adomány a pálosoknak: ZsO VII. 2232.; 1420. okt. 23. Határjárás: ZsO VII. 2276.

180 1272. aug. 6. e. V. István adományozta bizonyos Orbánnak: REG.ARP. 2458. sz. Mivel a Perényiek minden ágának közös birtoka Perény és Detek az egész középkoron keresztül, ezért kétségtelenül ez a bizonyos Orbán a közös ősök. ENGEL 1987. 439. 1. jegyzet. Vö. GYÖRFFY 1987–1998. 68., 77., 131.

181 1376. márc. 23. Adomány Kazafeuldéval és Olthouannal együtt: Perényi 133. 1415. márc. 18.: Néhány föld „részesce” Monajtól: ZsO V. 384.

Tartozék neve és jellege	Adomány/Első említés	1427	1430	1454	1455	1465	Portaszámok 1427	Tartozék mai neve
Tengerfalva falu	Thenkerfalua (1381 e.) ¹⁸²	<i>Elcserélve Kurityánért 1418-ban</i> ¹⁸³						Detek része
Felvadász falu (Abaúj)	Wadas (1403)	Felwadas	Wadas	Felwadas	Felsővadász	Wadaz	38	Felsővadász
Jánosd birtok (Abaúj)	Janusdi (1403)	Janosdy	Yanosdy	Janosdy	Jánosdy	Janosdy	13	Alsóvadász része
? (Borsod)	Balashaza (1403)							?
? (Heves)	Nemetmesew (1403)							?
Kendi pusztas (Abaúj)	Monaykeddi (1415) ¹⁸⁴						3	Monaj része
Kék (Abaúj)						Keegh	10	Baktakék
Aranyos birtok (Borsod)	Aranyas (1389) ¹⁸⁵	<i>1391-ben már nem Perényi-birtok</i> ¹⁸⁶						Bükk-aranyos
Kisfalud birtok és vám (Borsod)	Kysfalud (1393 e.) ¹⁸⁷		Kysfalud	Kisfalud cum tributo	Kisfalud cum tributo	Kysfalud cum tributo		Tiszapalkonya része
Odoma falu (Borsod)	Odolman (1393 e.)		Adolman	Adolman	Adolmány	Adolman		Tiszapalkonya része
Polgár birtok (Szabolcs)			Polgar	predia Polgar	predia Polgár	Polgar		Polgár
Csécs (Borsod) ¹⁸⁸			Cesekhaza et unam desertam	praedia Thew-sighaz	predia Thewghaz	<i>predia Thewzeghaza</i>		Nagycsécs
Emőd mezőváros (Borsod)	Emewd (1438) ¹⁸⁹			oppidum Emewd	oppidum Emőd	Emewd		Emőd
Kékes Szabolcs					predia Kekes	predium Kekes		Polgár része

182 1381. aug. 11. Használat elleni tiltakozás: Perényi 138.

183 1420. szept. 22. Csere Kurityánra: ZsO VII. 2215.

184 1415. jan. 11. Imre 400 forintért zálogba veszi a jászói konventtől: ZsO V. 40.

185 1389. júl. 9. Adomány a diósgyőri uradalomból: ZsO I. 1094., 1389. júl. 20.: Iktatás: BO HML 115.

186 Lásd ZsO I. 2095.

187 1393. okt. 27. A Perényiek Kisfaludba és Odomába helyezett officialisa hatalmaskodott: BO HML 319. Tévesen: ZsO I. 3174.

188 Vö. SZÖRÉNYI 2003b 192.

189 1438. febr. 15. Adomány Vizsollyal együtt: DL 71 976.

Tartozék neve és jellege	Adomány/Első említés	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve
Szöged (Abaúj)						praedium Zege		Sajószöged
? (Borsod, Szabolcs)				praedia Likos				?
? (Borsod)				Vadi	Vadi cum tributo	Vadi		?

6. TÁBLÁZAT

Újvári uradalom és kapcsolódó birtokok (Sáros megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1408) ¹⁹⁰	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve (SK)
Újvár vár	castrum Wyuar		castrum Wywar	castrum Wywar	castrum Ujvár	castrum Wyvar		rom Hanigovce területén
Újfalu falu és vám	Wyfalu cum tributo	Wythalw	Wyfalu	Wyfalw cum tributo	Ujfalu cum tributo	Wyfalu cum tributo	60	Pečovská Nová Ves
Litinye falu	Lethenye	Lithine	Lythenie	Lethene	Lethene	Lythynye	22	Lutina
Kistárca, Kruzló falu	Kisthar-cha	Kystar-cha	Kystar-cza	Kisthar-cza	Kisharcza	Kruslo	22	Kružlov
Hönig, Henning falu	Ohennengh (1423, csere) ¹⁹¹	Hennyngh	Hennenk	Hem-mygh	Hennyngnócz	Hennyngh	27	Hanigovce
Maklar, Böglér falu	Moklar		Begler	Bewgler	Benglér	Begler		Bogliarka
Olajpatak, Olejnik falu				Olary-pathak	Olahpatak	Olay-pathaka		Olejniov
Kucsin falu	Kuchyn (1363) ¹⁹²	Kowchyn	Khuczin	Kuothyn	Kuchyn	Kwchyn	37	Kučin
Hankvágása falu		Hankuagasa	Hankfalua	Hankzagasa	Hangvágás	Hankvagasa	30	Hankovce
Kozsány falu		Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	20	Kožany
Porubka falu		Purubaka	Porubka	Pornbka	Porubka	Poruba	17	Porúbka
Németfalva falu		Nemethfalva	Nemethfalva	Nemethfalw	Németfalva	Nemethfalva	30	Nemcovce

190 1408. máj. 4. Adományígéret: ZsO II. 6078., vö. Fejér X/8. 480.; 1408. júl. 10. Lubló és Podolin adománya ZsO II. 6209-10.; 1410. máj. 22. Csere és újadomány Lublóért Sztrópokóval együtt ZsO II. 7599.; 1411. jan. 25. Megerősítés: ZsO III. 80.

191 Csere Kácsikra. 1423. ápr. 27. Cseremegállapodás: ZsO X. 466.; 1423. máj. 3. Iktatóparancs: ZsO X. 515.; 1423. máj. 30. Beiktatás: ZsO X. 697.

192 1367. ápr. 4. DL 5370.

7. TÁBLÁZAT

Sztropkói uradalom (Zemplén megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1408) ¹⁹³	1430	1454	1455	1465	Tartozék mai neve (SK)
Sztropkó mezőváros és vám	oppidum Ztropkow cum tributo	oppidum Stropko	oppidum Stropko	oppidum Sztropko	oppidum Stropko cum tributo	Stropkov
Sztaskvágása falu	Staskenhaw	Staswagaza	Staskwagas	Staskovágás	Sthasvagasa	Malé Staškovce
Hotca, Hocsa falu	Hathchow	Hathza	Hothcza	Hothcza	Hothcza	Chotča
Briznice falu	Breza	antiquam Brizam	Nagbriznicze	Nagybriznicze	Nouabyzniscza	Breznica
		novam Brizam	Kisbriznicze	Kisbriznicze	Breznycze	Breznicka
Brusznica falu	Brensincz	Brawznicza	Brusnycza	Brusnyicza	Bruznycza	Brusnica
Kékmező, Turány falu és erősség	Kekmezew fortalitium ¹⁹⁴	Kekmesew	Keckmezw	Kékmező	Kekmezew	Turany nad Ondavou
Hrabóc falu	Rabouicz	Hrabolcz	Hrabnicz	Hrabolcz	Rabowycz	Vyšný Hrabovec
Kelcse falu	Kewlche	Kelcze	Kenche	Kenche	Kewlthe	Nová Kelča
Nagydamása falu	Nagdamas	Nagdamasa	Nagdamasa	Nagydamasa	Nagdamasa	Veľ'kyá Domaša
Kisdamása falu	Kysdamas	Kysdamasa	Kisdamasa	Kisdamasa	Kisdamasa	Malá Domaša
Mernyik falu	Mernyk	Mernik	Mernyk	Mernyk	Menyk	Malá Domaša része
Giglóc falu	Gyglouicz	Gyglocz	Gyglolcz	Giczlolcz		Giglovce
Holesikóc falu	Holchyk	Holczik	Holthyk	Holsik	Holczyk	Holčikovce
Giróc falu	Gerauich	Gewcz	Gerocz	Therocz	Geronocz	Girovce
Kosaróc, Kosárvágása falu	Cassorhaw	Cosarwagaza	Kosazvagasa	Kúsavágása	Kozarvagasa	Košarovce
Szitnyice falu	Sithnicz	Naghsitnicze	Nagzethnycze	Nagy-Zentnicze	Felsewzythnycza	Vyšná Stinica
	Sithnicze	Kyssitnicze	Kiszethnycze	Kis-Zentnicze	Alsozythnycza	Nižná Stinica
Olyka falu	Elke	Lyka	Lyka	Lyka	Elka	Nižná Ol'ka

193 1408. máj. 4. Adományígéret: ZsO II. 6078., vö. Fejér X/8. 480.; 1408. júl. 10. Lubló és Podolin adománya ZsO II. 6209-10.; 1410. máj. 22. Csere és újadomány: Lublóért Újvárral együtt ZsO II. 7599.; 1411. jan. 25. Megerősítés: ZsO III. 80.

194 1411. jan. 21. Várépítési engedély Sztropkón vagy Kékmezőn. ZsO III. 62.

Tartozék neve és jellege	Adomány (1408) ¹⁹³	1430	1454	1455	1465	Tartozék mai neve (SK)
Kolbavágása, Kolbóc falu	Kolbenhaw	Colbo	Kolbaswagasa	Kolbavágása	Kolbvagasa	Kolbovce
Pucák falu	Puczagshaw	Proczak	Puczak	Puczak	Puchak	Korunková
Velkrop falu	Folkrophaw	Filcrop	Vylkrop	Vilkrop	Velkrop	Vel'krop
Piskoróc falu	Piskornicz	Pyskor	Pystocz	Pystor	Pyskorvagasa	Piskorovce
Petróc falu	Petronicz	Petrocz	Petrocz	Petrócz	Petronycz	Petrovce
Vojtvágása, Vojtóc falu	Fotyzhaw	Woyt-wagaza	Waytwagas	Ujvágás	Woythvagasa	Vojtovce
Mrázóc falu	Marzoulcz	Mrazolcz	Mrasolcz	Vrasolcz	Mrasonoycz	Mrázovce
Makóc falu	Makonhaw	Makocz	Makolcz	Makolcz	Makonocz	Makovce
Michlo falu	Myglouicz	Miklo				Miková
Czenkerhau	Chenkerhaw					elpusztult
?	Novaknizna					elpusztult
?	Zalolousche					elpusztult
?	Rabonych					elpusztult
Gyapolyvágása, Gyapalóc falu		Gyapolwagaza	Gyapolwagasa	Gyapolvágása	Dyapolvagasa	Ďapalovce
Orosz-Tokaj falu		Thokay	Thokay	Tokay	Thokay	Tokajik
Minyóc falu		Minnewagaza	Mynolcz	Minolcz	Mynovocz	Miňovce
Szadlik, Szálnik falu		Zadlyk	Zadlyk	Zadlyk	Zadalnyk	Sol'ník
Varehóc falu		Waryhaze	Waryho	Variko	Varaho	Varechovce
Vladicsa falu		Vladiczko	Wladiczko	Vladiczko	Wladysko	Nižná Vladiča
Leszkóc falu		Lyskolcz	Leskolcz	Leskolcz		elpusztult
Havaj falu		Howay	Howay	Honay	Haway	Havaj
Ipvágása		Ypwagasa				elpusztult
Polyanka, Polena		Polanka				Malá Pol'ana
Repó falu			Repo	Repo	Repo	Pravrovce
Orosz-Poruba falu			Poruba	Poruba	Poruba	Ruská Poruba
Jákosvágása, Jakusóc falu			Jakoswagasa	Jokósvágása	Jakasvagasa	Jakušovce
Zavada falu			Zavathka	Závotka	Zavady	Závada
Pritulyán falu			Prythwlan	Prychalay	Prythwlan	Pritul'any

Tartozék neve és jellege	Adomány (1408) ¹⁹³	1430	1454	1455	1465	Tartozék mai neve (SK)
Rohozsnyik falu			Rohozna	Rokozna		Rohožník
Kenczölvágása falu					Kuysthel-vagasa	elpusztult
Krizslóc					Krislonocz	Křišlovce
Összesen:	30	36	39	39	40	

8. TÁBLÁZAT

*Gömör mezőváros és a kapcsolódó birtokok
(Gömör megye)*

Tartozék neve és jellege	Adomány (1430) ¹⁹⁵	1454	1455	Porta-számok 1427	Porta-számok 1431	Tartozék mai neve (SK)
Gömör mezőváros	oppidum Gwmer	oppidum Geromecz	oppidum Gömör	105	92	Gemer
Berzété falu	Berzethe	Berzethe	Berzéthe	53		Brzotín
Kőrös falu	Kewres	Kewees	Keüres	18		Kružná
Rudna falu	Rudna	Rodna	Rudna	17		Rudná
Zabar falu	Zabar ¹⁹⁶	Zabor	Zador	21	22	Zabar
Radnótfalva falu	Randolth-falwa	Radnolthfalwa	Radnothfalva	20		Radnovce
Balázsfalva, Balázsfölde falu	Balasfalwa	Balasfalwa	Balásfalva	3	4	Martinová része

195 1430. jún. 25. Adományként kapják Perényi Imre és Perényi Péter fiai: Perényi 420.; Ua. Iktatópárancs: Perényi 421.; 1430. aug. 12. Beiktatás: Perényi 423.

196 1430. júl. 30. Zabaron, Radnótfalván és Balázsfalván ellentmondanak a beiktatásnak: Perényi 422.

9. TÁBLÁZAT

Füleki uradalom (Nógrád és Gömör megye)

Tartozék neve és jellege	Zálog (1435) ¹⁹⁷	Zálog (1438) ¹⁹⁸	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Porta-számok 1431	Tartozék mai neve (SK)
Fülek vár	castrum Fylek cum tributo	castrum Fylek cum tributo	castrum Fylek cum tributo	castrum Fylek cum tributo	castrum Fylek cum tributo			rom Fil'akovo-ban
Fülek mező-város	oppido Fylek cum tributo	oppido Fylek cum tributo	oppido Fylek cum tributo	oppido Fylek cum tributo	oppidum Fylek cum tributo			Fil'akovo
Gömöri vám	tributo is oppido Gmmer	tributo in oppido Geumer	tributo in oppido Gewmer	tributo in oppido Gömör	tributo in oppido Gewmewr			Gemer
Hosszú-aszú vám	tributo is villa Hozywzons	tributo in villa Hwzywzo	tributo in villa Hamoso	tributo in villa Hozzusor	tributo in villa Hwzywzo			Dlhá Ves
Egeg vám	tributo in villa Egeg	tributo in villa Egeg	tributo in villa Eged	tributo in villa Eged	tributo in villa Egeg			Hokovce
Guszona falu	Gwzona	Gwzona	Groszona	Busona	Grozona	28	30	Husiná
Bucsony falu	Bwchon	Buchon	Brothon	Buthon	Bwthon	7	12	Husiná része
Felsőrátkai falu	Felsew-rathka	Felsew-rachka	Felsew-zadka	Felső-Radka	Felsew-rathka			Čakanovce része
Alsórátkai falu	Alsorathka	Alsowrachka	Alsoradka	Alsó-Radka	Alsorathka			Čakanovce része
Bábfalva falu	Babafalwa	Babafalwa	Babafalwa	Bábfalva	Babafalwa			Trebeľovce része
Bolgárom falu	Bolgaron	Bolgaron	Bolgaron	Bolgárom	Bolgaron			Bulhary
Balogfalva falu	Balogfalwa	Balogfalwa	Balogfalwa	Balogfalva	Balogfalwa	8	12	Blhovce
Bődfalva, Bőjtfalva falu	Bewdfalwa	Bewdfalwa	Bened-falwa	Büdfalva	Bewd-falwa	6	10	Blhovce része
Láz falu	Laaz	Laaz	Laaz	Locz	Laaz			Trebeľovce része
Kovácsi falu	Kowachy	Kowachy	Komathy	Kovácsy	Kowachy			Fil'akovské Kováče
Nyitra falu és vám	Nyitra cum tributo	Nyitra cum tributo	Nyitra cum tributo	Nyitra cum tributo	Nyitra cum tributo			Nitra nad Ipľom

197 1435. nov. 10. Zsigmond Perényi Jánosnak és Istvánnak zálogba adja Jolsva és Fülek várát három évre: DL 12 770.

198 1438. nov. 4. Perényi János zálogba veszi Füleket 6000 forintért Erzsébet királynétól, és a Jolsvát – ami Pelsőci Bebek Miklósnál van zálogba – 6007 forintért: DL 38 655. és 13 248.; 1439. jún. 29. Adomány és itatóparancs csak Fülekre: DL 13 414.; 1439. szept. 24. Beiktatás: DL 13414.

Tartozék neve és jellege	Zálog (1435) ¹⁹⁷	Zálog (1438) ¹⁹⁸	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Porta-számok 1431	Tartozék mai neve (SK)
Bozita falu	Bositha	Bositha	Bozytha	Bozitha	Bozytha			Prša
Sávoly falu	Sawol	Sawol	Zamol	Savol	Savol			Šávoľ
Majom falu				Moy ¹⁹⁹		10	17	Rimavská Sobota része
Galamba falu					Galamba			Čakanovce része
Uhorszka falu	Whweska	Wawrska	Vhozska	Uhorszka	Vhorska			Uhorské
Garáb falu	Garab	Garab	Garad	Parad	Garab			Uhorské része
Hradistya falu	Hradissa	Hradissa	Haradihtha	Haradicsa	Hara-dysthya			Hradište
Brezó falu	Brygzow	Bryzow	Bzyzo	Bricze	Bryso			České Brezovo
Lehota falu	Lehotha	Lehotha	Lehota	Lehotha	Lehota			Krná része
Korna-lehota falu					Korna-lehota			Krná
? birtok					predium Zawoz			

10. TÁBLÁZAT

Sárosi uradalom (Sáros megye)

Tartozék neve és jellege	Adomány (1439) ²⁰⁰	1454	1455 ²⁰¹	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve (SK)
Sáros vár	castrum Saros	castrum Saros	castrum Saros	castrum Saros		rom Veľký Šariš mellett
Nagysáros mezőváros	Saros oppidum	similiter Saros	oppidum Saros	Oppidum Naghsaros		Veľký Šariš
Kissáros falu	Kyssaros	Kissaros	Kissaros	Kyssaros	56	Malý Šariš
Megye falu	Megepataka	Megye-pathaka	Megepatak	Megye-pathaka	19	Medzany
Rét falu	Reeth	Reeth	Reeth	Reethke	7	Závádka

199 A káptalan jelentésében nem szerepel a beiktatottak között.

200 1439. jún. 27. Adomány: DL 13 410.; Ua. Iktatóparancs: DL 105 263.; 1439. júl. 30. Beiktatás: DL 13 411.

201 A sárosi uradalom nem kerül bele az 1455-ös nagy újadományba, hanem külön okmányban emlékezik meg róla az uralkodó: 1455. jan. 10. DL 14 908.

Tartozék neve és jellege	Adomány (1439) ²⁰⁰	1454	1455 ²⁰¹	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve (SK)
Zsetek falu	Seth	Zethk	Zethk	Zethk	10	Žalkovce
Haradiszkó falu		Haradystha	Haradytha	Hadystha	4	Hradisko
Eperjesi vám	cum thelonio in Eperyes	cum tributo in civitate Epperyes	cum trbuto in civitate Epperyes	cum tributo in civitate Eperyes		mellett Prešov
Töltszék falu és vám	Tulczeg cum tributo (1439) ²⁰²			Nag-thewlczek	58	Tulčík
Kistöltszék				Kys-thewlczek	16	Tulčík mellett

11. TÁBLÁZAT

Uradalmon kívüli birtokok

Birtok neve és jellege (megye)	Adomány	1427	1430	1454	1455	1465	Porta-számok 1427	Tartozék mai neve
Papi falu (Bereg)	Papy (1403) ²⁰³							Márokpapi
Nyíregyháza falu (Szabolcs)	Nyryeghaz (1403)		Nyreg-haza					Nyíregyháza
Vidám ²⁰⁴ (Pest)			Waydan	Vydan	Vidany ²⁰⁵	Vydan		elpusztult

202 1439. jún. 29. Adomány: DL 13 413., majd 1453. febr. 4. Adomány: DL 14 629.

203 1403. dec. 19. Zsigmond király iktatóparancsa Papira és Nyíregyházára vonatkozóan: Lelesz II. 128.

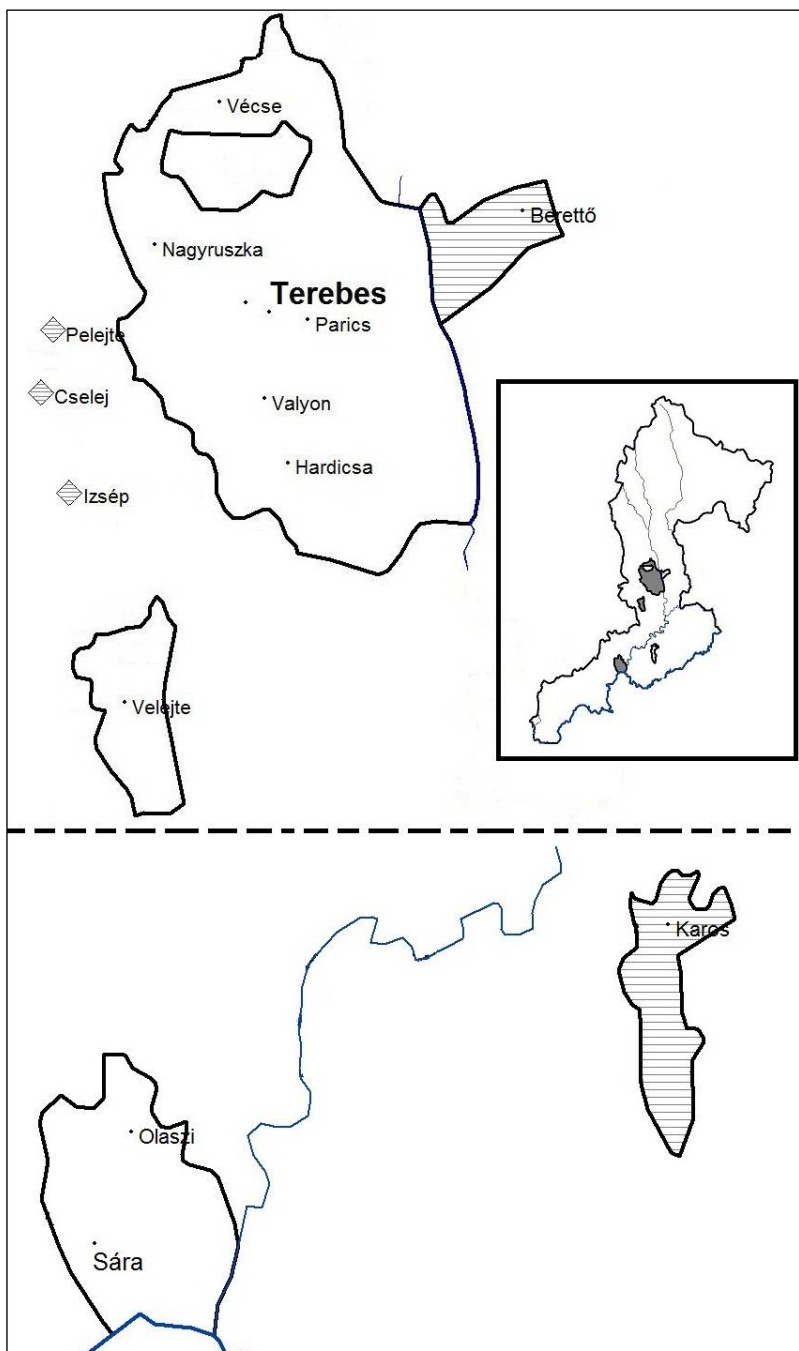
204 TRINGLI 1992. 181.

205 A káptalan jelentésében nem szerepel a beiktatottak között.

TÉRKÉPVÁZLATOK

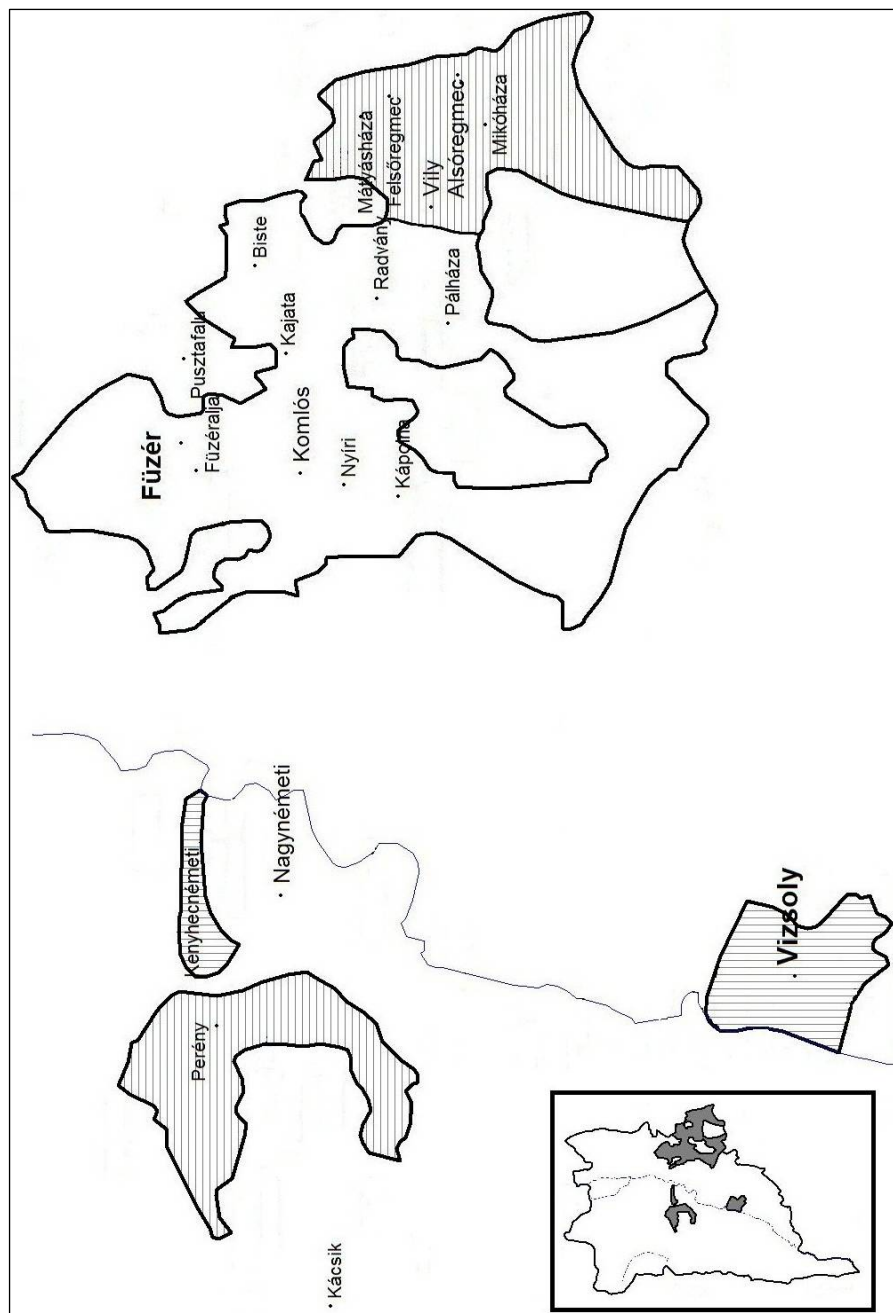

1. térképvázlat. A szentmiklósi uradalom 1387 és 1465 között

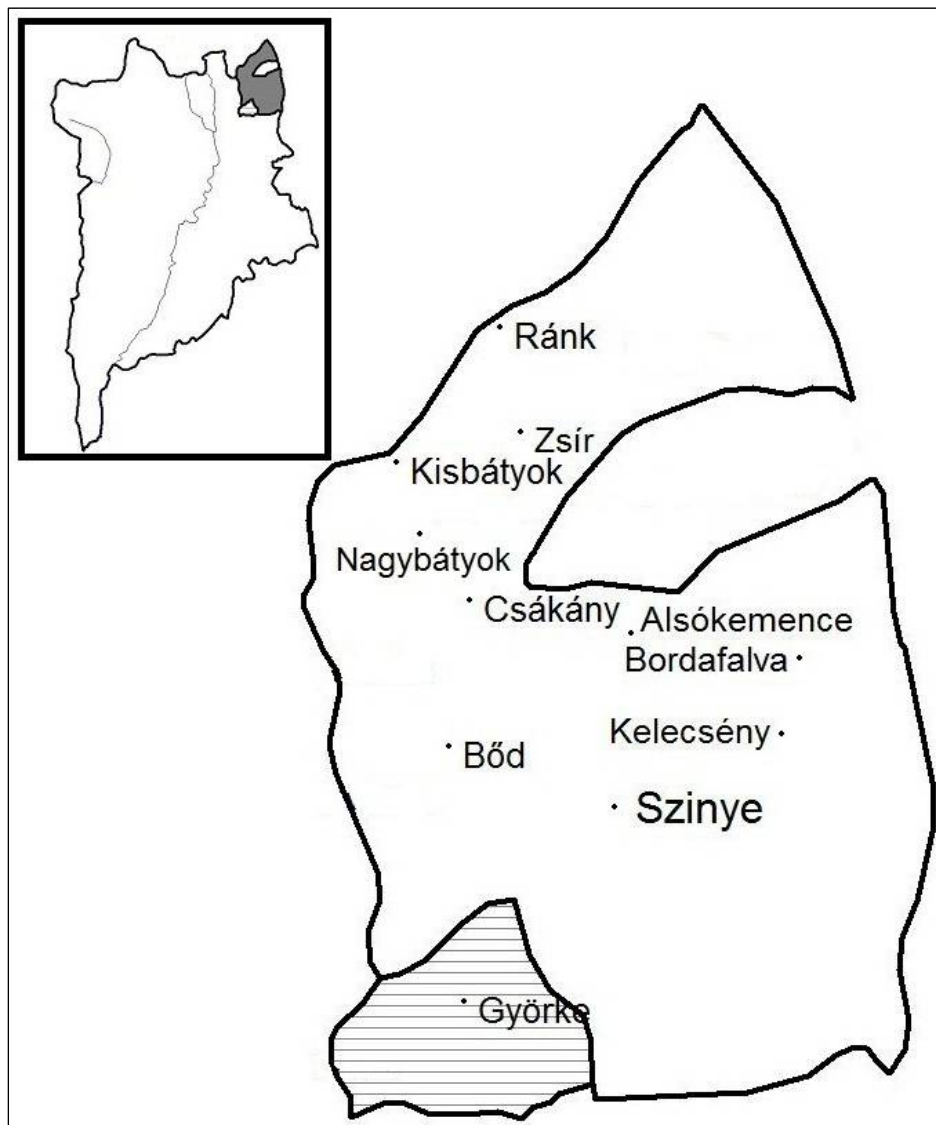

2. térképvázlat.

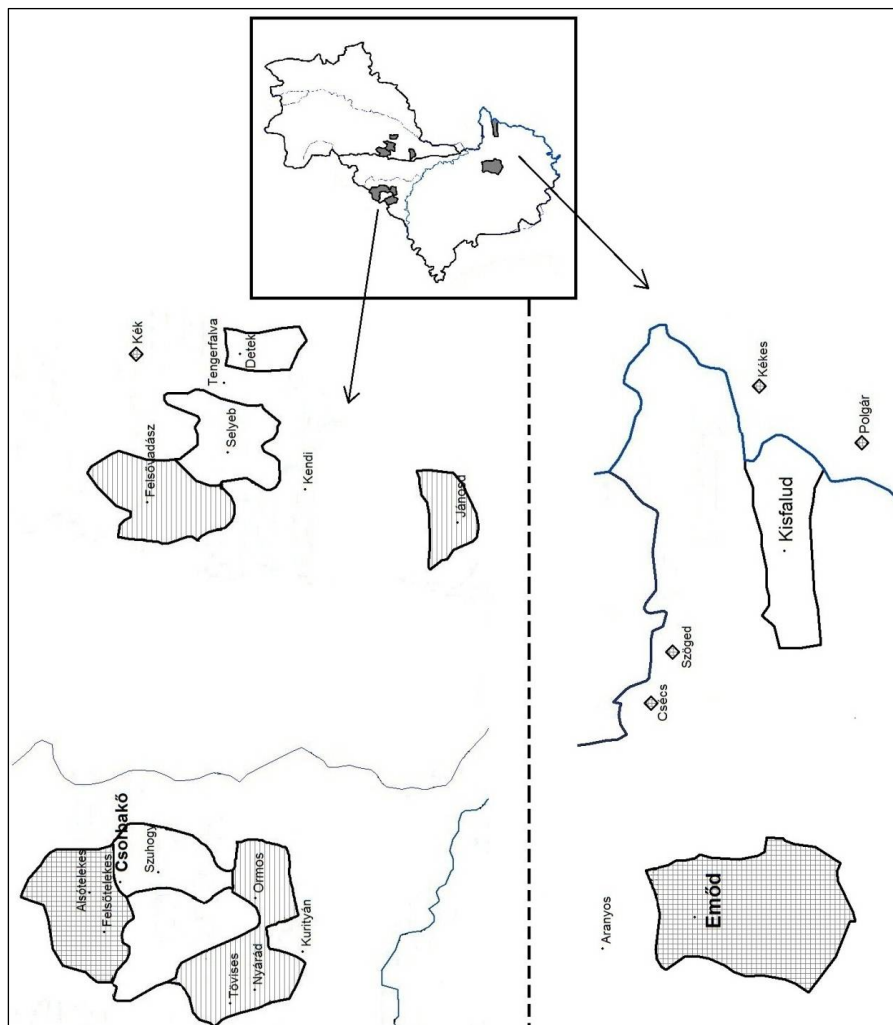
A terebesi uradalom és a kapcsolódó birtokok 1387 és 1465 között

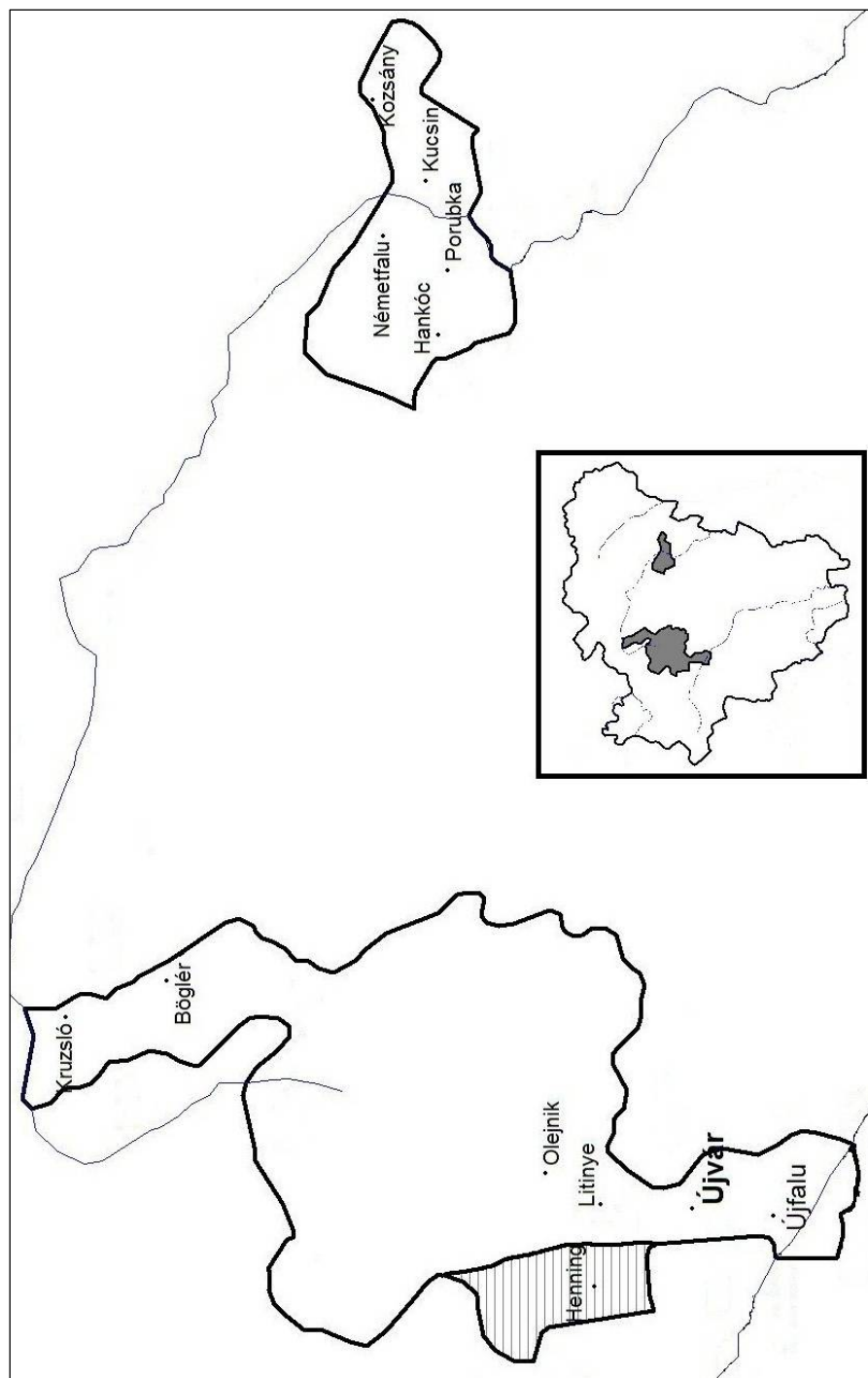
3. térképvázlat. A füzeri uradalom és a kapcsolódó birtokok 1389 és 1465 között

4. térképvázlat. A szinyei uradalom 1397 és 1465 között

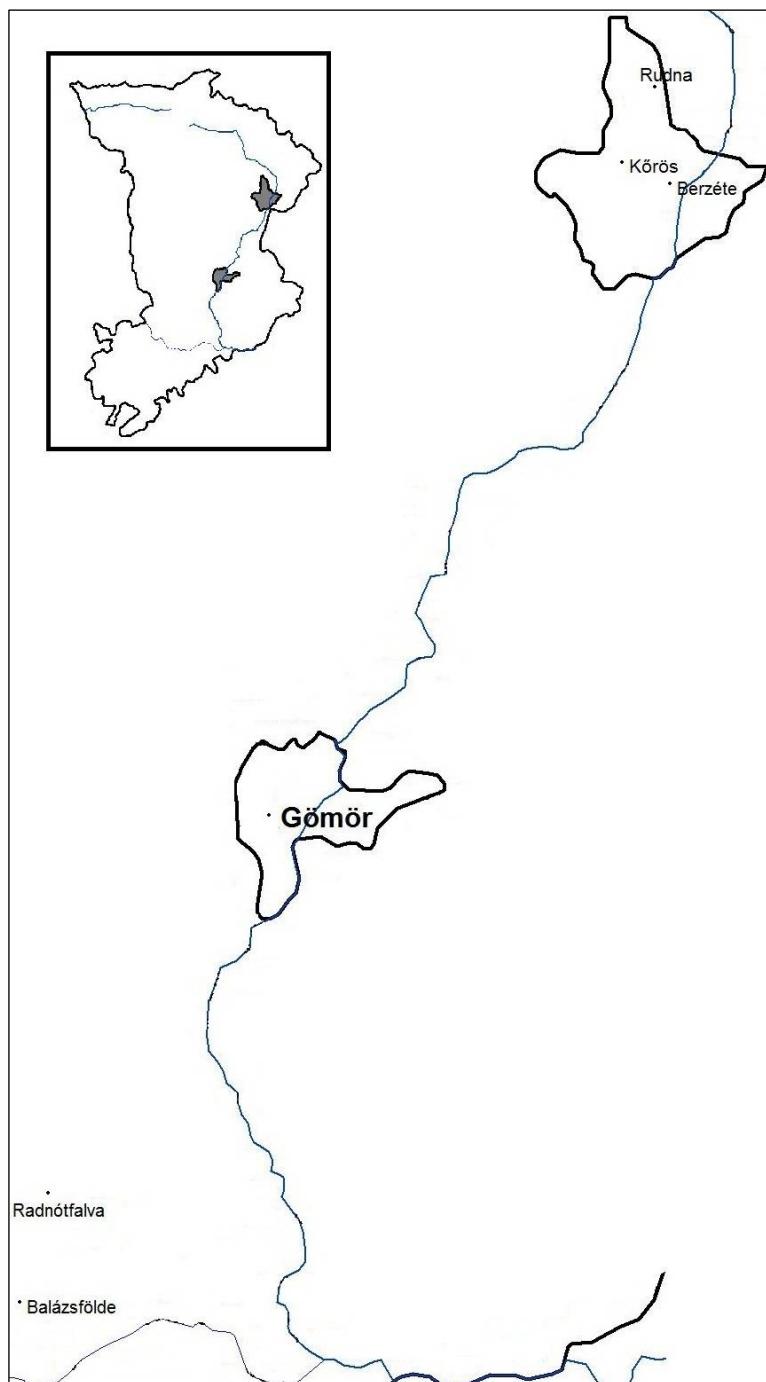
5. térképvázlat. A csorbakői uradalom és a kapcsolódó birtokok 1403 és 1465 között

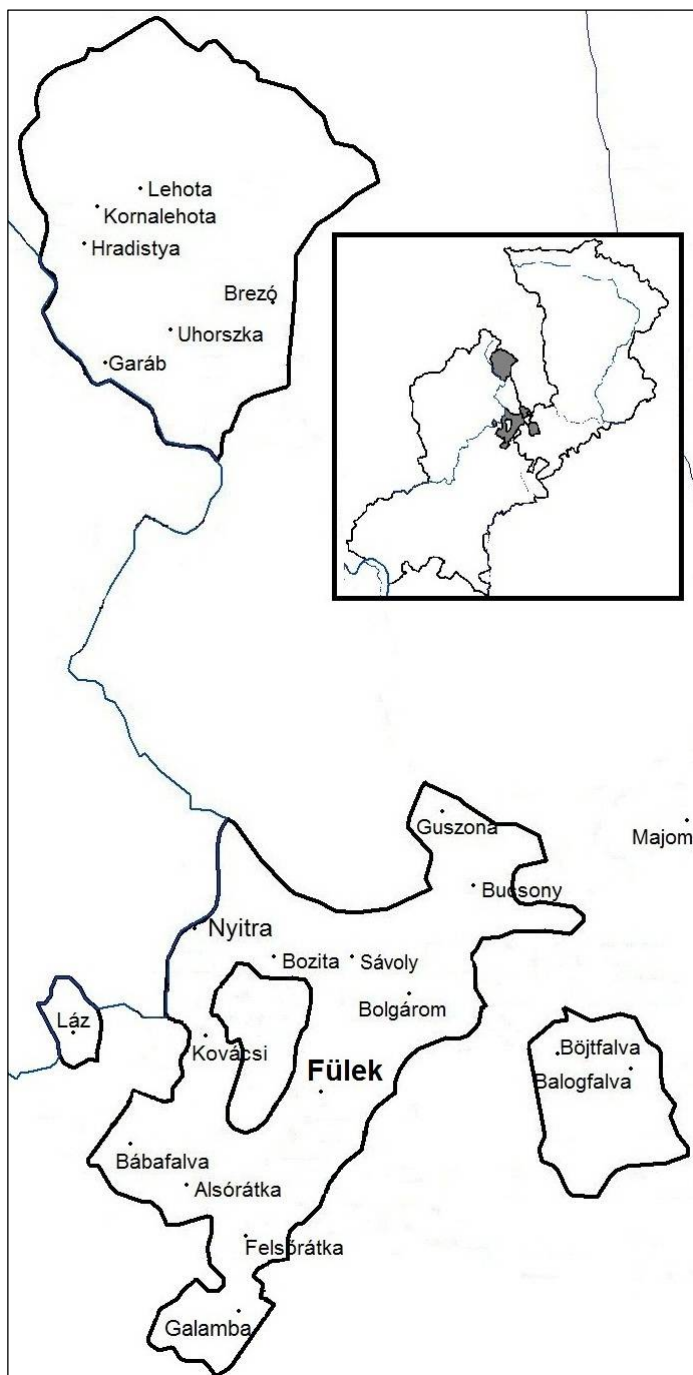
6. térképvázlat. Az újvári uradalom és a kapcsolódó birtokok 1408 és 1465 között

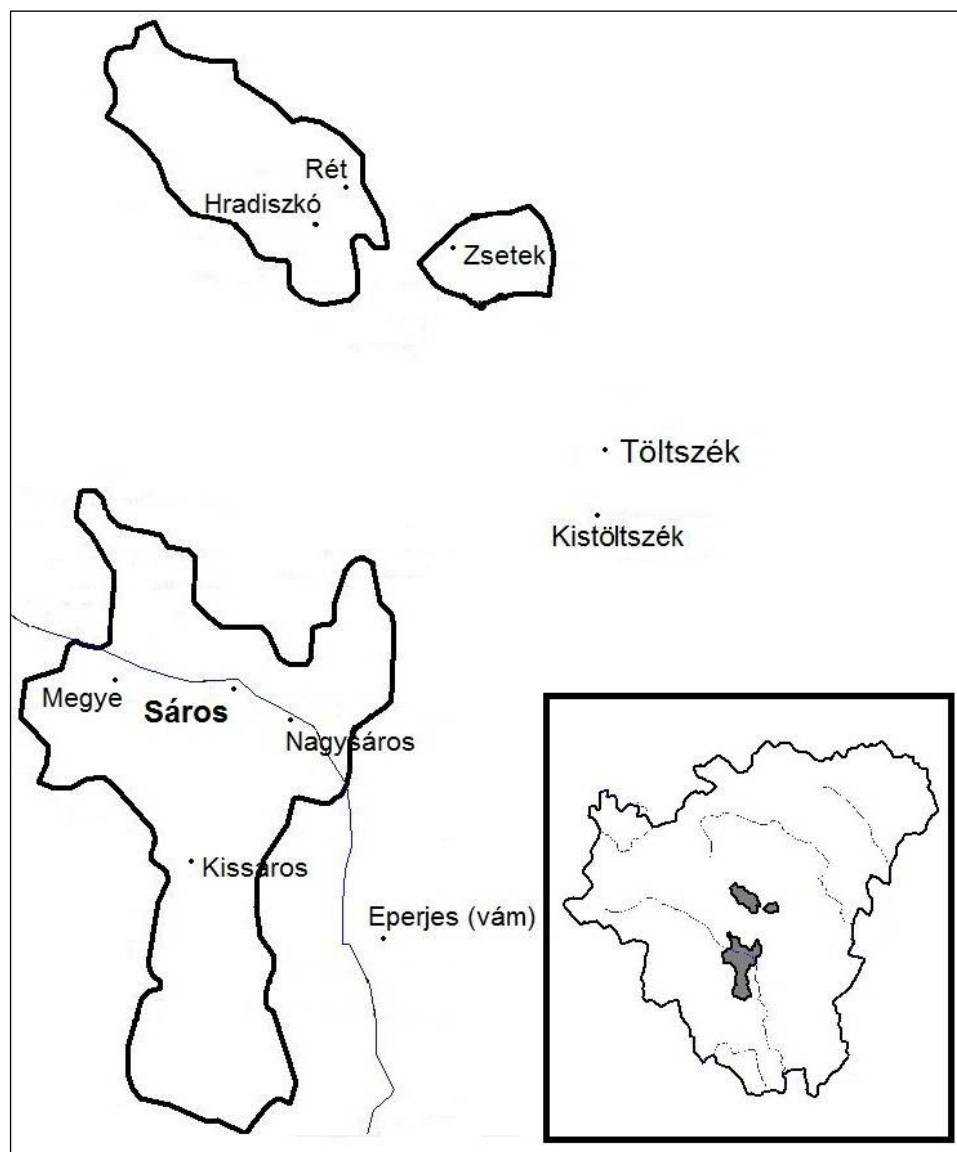
7. térképvázlat.
*A sztrópkói uradalom
 1408 és 1465 között*

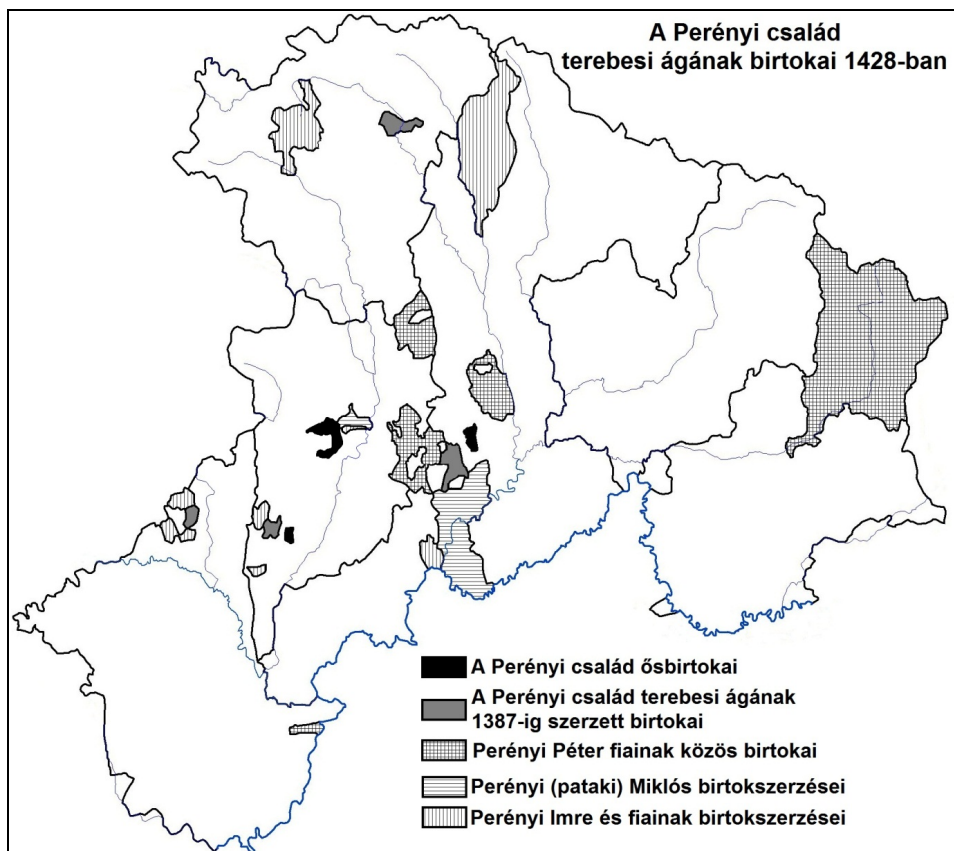
8. térképvázlat. Gömör és a kapcsolódó birtokok 1430 és 1455 között

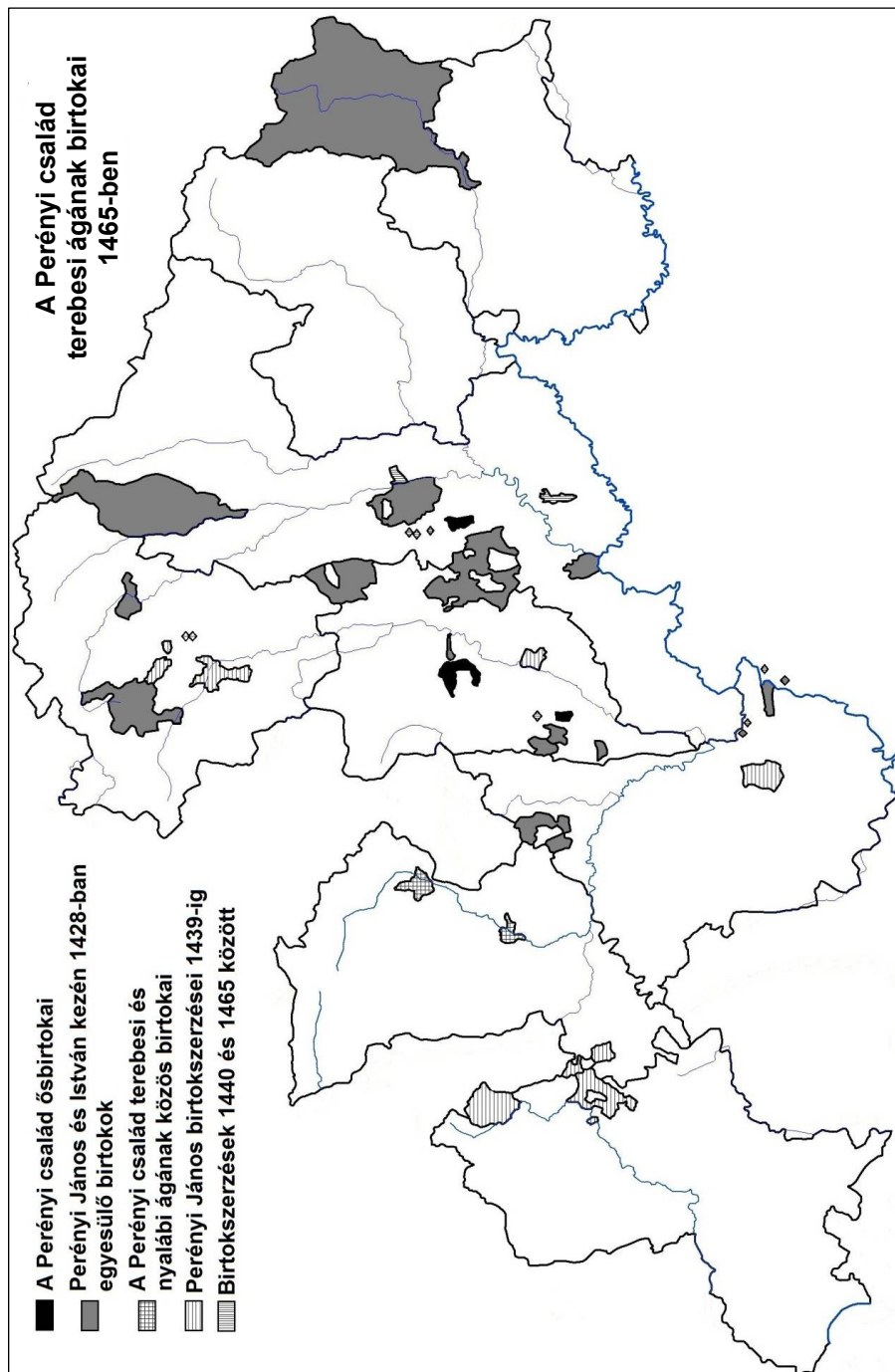
9. térképvázlat. A füleki uradalom 1435 és 1465 között

10. térképvázlat. A sárosi uradalom 1439 és 1465 között

11. térképvázlat. A Perényi család terebesi ágának birtokmegoszlása pataki Miklós 1428-as halála előtt

12. térképvázlat. A Perényi család terebsi ágának birtokszerezései 1465-ig

SZIRÁCSIK ÉVA

**„JÖVEDELMET NEM ATHATOTT”
IPAR A MEZŐGAZDASÁG ÁRNYÉKÁBAN
A KOHÁRYAK NÓGRÁD VÁRMEGYEI KÖZPONTÚ
BIRTOKAIN (1716–1731)¹**

A mezőgazdaság számára kedvezőtlen területeken az ipar szerepe felértékelődött. Az ipari termelés számára felhasználható ásványi anyagok megléte, vagy a feldolgozásukhoz szükséges tüzelő sem volt elhanyagolható tényező. A korszakban több uradalom is foglalkozott például üvegyártással, így a véglesi uradalom is.² A Nógrád vármegyei, Zichyek tulajdonában lévő divényi uradalomban nagyon sokszínű volt a 18. századi iparosok munkája a faipartól kezdve a szita- és rostakötésen át a fazekasságig. A divényi uradalomban az üveghutát, a malmokat és a mészárszéket bérbe adta az uradalom, miközben földesúri kezelésben tartották a ser- és pálinkafőzőházakat, a pintér- és kovácsműhelyeket, az uradalmi téglakészítést, ráadásul ércbányája is volt az uradalomnak.³

A Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain nem volt bányászat. A mezőgazdaság számára alkalmasabb területek húzódtak az Ipolytól délre elterülő vidéken. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az uradalom területén nem vált meghatározóvá az ipar a mezőgazdasággal szemben, amely utóbbi egyébként a korszakot döntően jellemezte. A Koháry-birtokokon az ipari termelés az uradalom népességének ipari termeléséből, a földesúri kezelésben tartott vagy bérbe adott ipari üzemekből állt.

A Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokainak sajátossága volt a tárgyalt korszakban, hogy a birtokok részben a család közös, részben pedig az egyes családtagok, vagyis Koháry II. István országbíró, s testvérének, Koháry Farkas fiainak tulajdonában voltak. Koháry Farkas fiai közül Koháry András maradt életben a vizsgált korszak végéig, s vette át az 1731-ben elhunyt országbíró birtokrészét. 1724-ben a Koháryak zálogában lévő birtokrészek kikerülése miatt nagyarányú területcsökkenés következett be.

Az osztott és az osztatlan birtokokat irányító, a számadásokat készítő tisztartó közös volt, bár a személye a korszak folyamán változott. A tisztartók készítették el az 1716. és 1718. évi urbáriumokat és a számadásokat, amelyek alapján a témát elemezhetjük.⁴

1 A jelen írás az OTKA (F 68089) támogatásával készült, amelyért köszönetet mond a szerző.

2 ŽILÁK, Ján: Üvegyárak a véglesi uradalomban a XVIII. század végéig. In *Uradalmak kora*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2010. 149–172. (Discussiones Neogradienses 10.)

3 SZIRÁCSIK Éva: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787)*. Salgótarján 2005. 112–139.

4 Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Fil'akove, Rationes 1720–1731. A korszakban a következő átváltási arányokat használták: 1 rénes

A Koháry-birtokokon élő gazdák 3%-a volt iparos a Rákóczi-szabadságharcot követő 1716. és 1718. évi urbéri összeírás idején. A 29 iparos 52%-ának a származása nem ismert, 3 iparos helybelinek számított, míg 11 jövevénynek. A legtöbb iparos azonban egy mezővárosban koncentrálódott. A Koháry-birtokok 1716. évi összeírása szerint Szécsényben 22 iparos élt.⁵ Gyöngyösön nagyszámú iparos, s több céh is működött a korszakban.⁶ A Koháry-birtokhoz tartozó gyöngyösi birtokrészen azonban nem tudunk kézművest kimutatni az urbárium alapján, ellenben kézműves termék „ajándékkal” tartoztak Koháry II. Istvánnak. Gyöngyösről „amidőn a méltóságos úr öexcellentiája köszöntésére szoktak menni bírák uraimék vagy scarlát szőnyeget, vagy más becsületes kézbéli ajándékot szoktak p[rae]sentálni a méltóságos úrnak öexcellentiájának.”⁷

A szécsényi öt jövevény iparos közül $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ házhelyet kapott Borbély János német jövevény borbély és a Kékkőről érkező Meszáros János, míg egész házhelye volt Csismadia Jánosnak, aki Gácsról érkezett, s Szécsényben a csismadia céh tagja volt, valamint a jövevény Nagy Ferenc kovácsnak, nem volt házhelye ellenben Takács Antal zsellérnek, aki takácsként működött. A helybeliek közé sorolták a $\frac{1}{2}$ házhellyel rendelkező Mészáros András mészárost, Olasz Szűcs Mihály zsellért, aki vezetékeve ellenére szabó volt. Az ismeretlen származású 15 iparos többféle ipart űzött. A csismadia céh tagja volt a $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ házhelyes Csismadia András, Csismadia János és Csismadia Mihály zsellér. A gombkötő céh tagjának vallották az egész házhelyes Gombkötő Gábort, míg az ugyancsak gombkötő Gombkötő György zsellért. A szűcs céhbe tartozott az egész házhelyes Szűcs András, a $\frac{1}{2}$ házhelyes Szűcs József és Szűcs János zsellér, a szabó céhbe pedig az egész házhelyes Szabó Mihály, a $\frac{1}{2}$ házhelyes Trajtler Szabo Ferenc, s vezetékeve alapján a $\frac{1}{4}$ házhelyes céhtag Szabo Gergely. Varga Mihály céhbéli vargának nem volt házhelye, és Takács Jakab takács, Molnár István molnár, Kovács Márton kovács zselléreknek számítottak.⁸ Szécsényben egyébként a céhes ipar korán megjelent Nógrád vármegyét tekintve.⁹

Huszonhat évvel az urbárium elkészítése előtt érkezett Balassagyarmatra az akkor kétesztendősi fiával élő Kovács Janó kovács, aki $\frac{1}{2}$ telken gazdálkodott házas öccsével. Ugyanitt két iparos a letelepedését követően felhagyott egykori mestersé-

forint = 120 dénár, 1 magyar forint = 100 dénár. A Koháry-birtokok számadásait készítő valamennyi tisztartó a számadásában rénes forintot írt, de az átváltási arány náluk a következő volt: 1 rénes forint = 100 dénár. A vonatkozó urbáriumok forráskiadványként megjelentek: SZIRÁCSIK Éva: *A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718)*. Salgótarján 2007. A kötet forráskritikai megjegyzéseket tartalmaz. Eredeti lelőhelye: Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, II. Panstvá, Panstvo Koháry-Coburg vo Fi'akove, Urbaria (1716, 1718).

5 Forrás: SZIRÁCSIK 2007.

6 B. GÁL Edit: Az iparosok helye és szerepe Gyöngyös XVIII. század végi, XIX. század eleji társadalmában. In *Feudális társadalom?* Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2011. 28–29. (Discussiones Neogradiens 11.)

7 SZIRÁCSIK 2007. 113.

8 SZIRÁCSIK 2007. 25–32.

9 A varga és a csismadia céh 1617-ben jelent meg Szécsényben, de ugyanitt a 17. században szabó, szűcs és posztónyíró céh is alakult. Lásd: PÁLMÁNY Béla: Fejezetek Szécsény történetéből. In *Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 4*. Szerk. SZEDERJESI Cecília. Salgótarján 2013. 153.

gével. Prhlik István 1716-ban 3 és 18 éves fiait tartotta el $\frac{1}{4}$ házhelyén végzett munkájából, ő Zólyom városából húsz évvel korábban költözött el. Laukonides János Sámuel fiával gazdálkodott $\frac{1}{12}$ házhelyén, pedig ő 1700-ban még a Liptó vármegyei Szentmiklóson dolgozott mesteremberként. A Balassagyarmaton házhelyet kapó iparosok korábban szabadmenetelűek voltak, előtte nem volt földesuruk.¹⁰

Az uhorszkai iparos, Szabó András 1704-ben érkezett a Gömör vármegyei Kiétéről, és $\frac{1}{4}$ házhelyet kapott, akárcsak az ott élő helybeliek.¹¹ A Zólyom vármegyei Bábaszékről még 1669-ben elindult, 1716-ban Keszegen öt- és tizenhat éves fiával együtt élő Serfőző Pál felhagyott serfőző mesterségével, s egész házhelyen gazdálkodott.¹² A jövevény Ötvös Tóbiás ötvös gyermek és házhely nélkül élt Füleken.¹³ A helybelinek számító gyöngyöstarjáni Szőke Péter, a falu molnája tizenöt éves fiával dolgozott, de sem állata, sem földje nem volt.¹⁴

Jól látszik, hogy az iparosok nagyobb része házhellyel rendelkezett, tehát be tudtak kapcsolódni a mezőgazdasági termelésbe, ám a földnélküliek is vállalhattak munkát mások gazdaságában. E jelenség megfigyelhető volt a korabeli országban máshol is.¹⁵ A jövevény iparosok földhöz jutási lehetősége a helybeli társaikhoz, sőt a kizárólag mezőgazdasági termelésből élő gazdákhöz hasonló lehetett. A mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás azonban annak is a jele volt, hogy a mesterségükből nem tudtak megélni. A mezőgazdasági termelés jó keresetkiegészítési lehetőség lehetett, esetleg akár nagyobb hasznot is hajthatott, bizonyára az utóbbi ok vezette ahhoz, hogy két balassagyarmati mesterember és a keszei volt serfőző felhagyott korábbi mesterségével.

Némely esetben megjegyezték, hogy a Koháry-birtokon élő gazda apja valamilyen mesterséget űzött. A jövevény szécsényi iparosok között a már említett Meszáros János „apja is mészáros volt”, Nagy Ferencnek „kovács mesterember volt az atyja is”. Mindketten házhelyet kaptak Szécsényben, de folytatták apjuk mesterségét is.¹⁶

Akadnak olyanok, akiknek az apja valamilyen mesterséget űzött, mégis a vizsgált Koháry-birtokon kimondottan mezőgazdasági termelőkké váltak. Az adácsi Kovács Péter kovács a Komárom vármegyei Udvardról származott, „ahol is atyja szabad kovács ember volt”. Az 1714-ben Adácsra költözött Kovács Péternek két ökre, egy-egy lova és tehene volt, a településen a gazdák földjeit nem jegyezték le.¹⁷ A zsélyi Molnár András „atyja vándorló mesterember volt, maga vagyon 32 esztendeje, mióta a méltóságos úr keze alatt lakik”. Molnár 1716-ban tízéves fiával élt $\frac{1}{4}$ házhelyen.¹⁸

10 SZIRÁCSIK 2007. 68–80.

11 SZIRÁCSIK 2007. 191.

12 SZIRÁCSIK 2007. 142.

13 SZIRÁCSIK 2007. 152.

14 SZIRÁCSIK 2007. 138.

15 FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézműves-ségben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779). In *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek* 2. Budapest 1985/2. 18.; HECKENAST Gusztáv: Bányászat és ipar. In *Magyarország története*. Szerk. EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Budapest 1989. 123.

16 SZIRÁCSIK 2007. 25–26.

17 SZIRÁCSIK 2007. 117.

18 SZIRÁCSIK 2007. 88.

A jövevények egy részét tehát nem valamilyen mesterség gyakorlása vonzotta a Koháry-uradalmakba, hanem részben vagy teljesen a megművelhető földterület.

A Koháryak számadásaiban alig találkozhatunk a lakosság ipari tevékenységével. Mindössze annyit tudunk erről az időszakról, hogy a Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1721-ből és 1724-ből beszámol arról, hogy a füleki Sinkovics László és Szabó Dávid két pálinkafőző vasfazék után 3 forintot fizetett.¹⁹

Az 1710-es évek második felében uradalmi pálinka- és serfőzőházról csak két mezővárosban emlékeztek meg. A Koháry II. István birtokában lévő Balassagyarmaton volt egy serfőzőház, illetve a familia közös tulajdonát képező szécsényi pálinka- és serfőzőház, amelyek azonban nem voltak befejezve, mivel „azelőtti tisztek nem jól viselték gondját”.²⁰

A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1721-ből arról tudósít, hogy a szécsényi vámos Bánhidya Gergely a „szécsényi serfőzőházat próbára megárendálta, főzött harmadfél főzést, nem lévén szerencséje hozzá abban hadta”. A bérlet összege 2 forint 25 dénár volt.²¹

Koháry András részirtokának számadása alapján elmondhatjuk, hogy 1731. december 31-én „praefectus úr” parancsára vettek két réz pálinkafőző fazekat, darabját 38 forint 36 dénárért. A két rossz pálinkafőző vasfazék 45 fontot nyomott, amelyeket beszámítottak 14 forint 62 dénár értékben.²²

A földesúri kezelésben tartott pálinka- és serfőzőházakról elmondhatjuk tehát, hogy nem mutatható ki nagyszabású eredményes gazdálkodás. A bérbeadásuk sem járt sikerrel.

Az 1710-es években az úrbéri összeírást készítők mészárszéket – Ecseg falu kivételével – csak mezővárosokban találhattak, de az ecsegi mészárszék bevétele is a falué maradt.²³ A szécsényi mészárosok saját költségükön emeltek urasági mészárszéket, amely után évente 30 forintot fizettek a birtokos családnak.²⁴ A füleki közös családi tulajdonban lévő mészárszék után egy mázsa húst és egy mázsa faggyút szoktak évente fizetni.²⁵ Gyöngyösön két mészárszéket is használhattak. Edös Gergely 1716-ban 12 magyar forintot fizetett az egyik mészárszék után a földesúrnak. Még abban az évben emeltek egy másik mészárszéket is a Csapó utcai kocsmá mellett, amely után Koháry II. István 7 rénes forintot és 44 dénárt kapott.²⁶ A balassagyarmati mészárszék bevételeit Koháry elengedte a lakosságnak.²⁷

19 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

20 SZIRÁCSIK 2007. 33., 81.

21 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadása 1721.

22 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadása 1731.

23 SZIRÁCSIK 2007. 63.

24 SZIRÁCSIK 2007. 34.

25 SZIRÁCSIK 2007. 153.

26 SZIRÁCSIK 2007. 112.

27 SZIRÁCSIK 2007. 81.

A későbbiekben csak a füleki mészárszékről értesülhetünk a birtok területének csökkenésével összhangban. A bérletéért 1724-ben a közös családi birtoknak, később pedig Koháry Andrásnak kellett 16 forintot fizetni.²⁸ A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1721-ből beszámol arról, hogy Gyöngyösön Edös Gergely előző évi és folyó évi mészárszékbérlete 20 forint lett. Ugyanebben az esztendőben ezen a birtokon Mészáros András és János szécsényi mészárszékárendája 30 forint volt.²⁹

A Szécsényben, Gyöngyösön, Balassagyarmaton és Füleken, vagyis a mezővárosokban lévő mészárszékeket bérelték tehát. A bérletből jelentősnek mondható bevétele származott a Koháry családnak 1724-ig, majd azt követően Koháry Andrásnak a területcsökkenés után megmaradt füleki mészárszékből.³⁰

Az 1710-es évekből fennmaradt urbáriumok a malmokról is számot adnak. A füleki uradalomhoz tartozó Ipolygalsa faluban volt egy kétmalomköves malom, amelyben volt kásátörő, kenderkalló. A malom a földesúrnak körülbelül 80 kila búza bevételt szokott hozni.³¹ Ipolynyitrán is volt egy kétmalomköves malom, amelyet a helyiek csak felső malomként emlegettek, de a Koháry família közös tulajdonában volt még egy malom itt. A bevételt három részre osztották: a falunak, a molnárnak és a földesuraknak. A malmok után járó földesúri bevételekből úgy osztozott a család, hogy először elkülönítették a Koháry II. Istvánnak járó $\frac{1}{6}$ részt, majd a maradvány felét is ő kapta, a másik fele pedig a néhai Koháry Farkas fiaié lett.³² Az uhorszkai malom után nem „adóznak, hanem a molnár az úrdolgára fejszével tartozik előállni”.³³ A füleki uradalom falvaihoz képest szerényebb bevétel, évi 25 kila búza származott a Béna vizén lévő füleki egymalomköves malomból.³⁴

A szécsényi uradalomban az cseegi malom molnárjának kellett úrdolgára előállni fejszével.³⁵ Sipeken is volt a falunak egy malma, amely más nemesekkel közös volt. A sipeki malom után a Koháryaknak 1 rénes forintot és 50 dénárt kellett évente adni, valamint igény szerint a molnárnak fejszével kellett úrdolgára menni.³⁶ Az Ipoly vizén egyköves malom forgott Varbón Koháry II. István malmában.³⁷ Ugyancsak az Ipoly segítségével működött a Szécsény mezővárosi kétmalomköves malom, amely a Koháry familiának évente 80–90 kila búza bevételt termelt.³⁸

28 A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1724-ből, 1726-ból és a Koháry család osztatlan birtokainak és Koháry András részirtokának számadása 1727-ből leszögezte, hogy a füleki lakosok mészárszék árendája 16 forint volt. Ugyanennyit kellett fizetni a Koháry András részirtokának számadása 1729-ből és a Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1731-ből alapján.

29 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

30 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

31 SZIRÁCSIK 2007. 168.

32 SZIRÁCSIK 2007. 161.

33 SZIRÁCSIK 2007. 156.

34 SZIRÁCSIK 2007. 152.

35 SZIRÁCSIK 2007. 64.

36 SZIRÁCSIK 2007. 54.

37 SZIRÁCSIK 2007. 42.

38 SZIRÁCSIK 2007. 33.

A gyöngyösi uradalomhoz tartozó Viszneken Orczy Istvánnak és Almássy János-nának volt csak malma a Gyöngyös vizén, de a két malom gátja „a vizeket annyira kitolta, hogy a határnak harmad részének alig vehetik hasznát” a Koháry-birtokhoz tartozó lakosok.³⁹ A gyöngyösi uradalom Nógrád vármegyében elterülő Herencsény falujában volt korábban a Koháryaknak egy egymalomköves, felülcsapó malma, amely 1716-ban „puszta” volt.⁴⁰

A zsélyi uradalomban a Palotai patak vizén volt egy egymalomköves malom Szklabonyán, amely után 20 kila búzát adtak, ártányt hizlaltak és fejszével mentek úrdolgát végezni. A kisújfalusi malomból évi 6 rénes forintot adtak, de a szklabonyai molnár tartott attól, hogy a kisújfalusi malom „elveszi a kenyerét”, s kérte a kisújfalusi malom bezárását a földesúrtól.⁴¹ A Kürtös vizét használó zsélyi malom után Molnár Mihály 1716-ban pontosan annyit adott, mint szklabonyai társa.⁴² Balassagyarmaton az Ipoly mellett lévő kétmalomköves malom bevételét a földesúr átengedte a lakosoknak. A puszta malomhely újraépítéséről gondolkodtak ekkortájt.⁴³

Az 1716. és 1718. évi urbáriumokban összesen 16 malmot említettek, míg az 1720 és 1731 között keletkezett számadásokban csupán hét tartozott pénzzel és kettő malomvámmal, tehát kilenc malmot tudunk beazonosítani 1720 után. Korábban is voltak malmok, amelyek sem pénzzel, sem malomvámmal nem tartoztak. 1724-ben a szécsényi és a gyöngyösi birtokok öt malommal kerültek ki a Koháryak kezeléséből.⁴⁴

A Koháry-birtokok számadásaiban követhetjük tehát a malmok további sorsát. A Koháry család osztatlan birtokainak és Koháry István részbirtokának számadása 1720-ból a következő malmokról számol be „malom adajuk” kapcsán. A lóciak 2 forintot adtak, a hradistyaiak 4 forintot. „A füleki malom nem forogván a molnár semi jövedelmet nem athatot.” A nyitrai két malom „tocs ára” 4 forintot tett ki. 1721-ben ugyanez volt a helyzet, de a füleki malmot már nem is említették. A Koháry család osztatlan birtokainak számadása szerint 1724-ben a szécsényi birtok visszakerült az azt zálogba adó Forgách családhoz, így csak a nyitrai és hradistyai malmok tartoztak az uradalomhoz, amelyek ugyanakkora összeget fizettek, mint korábban. 1726-ban ugyanerről számolhatunk be, bár május 9-én a „Nyitrai Felső Malom, legények közt változás eset”, ezért felosztották a vámbéli gabonát, a Koháry família része 9 kila búza, amit eladtak 5 forint 10 dénárért. Ugyanebben az évben 7 forintért örlőkövet vettek a füleki malomba. A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1727-ből a hradistyaiak és a nyitrai két malom malomárendáját 4 forintra teszi, miközben a korponaiakét és uhorszkaiakét 5 forintra. Koháry András részbirtokának számadásában 1729-ből is megjelenik ugyanez a malomcsoport ugyanezzel az összeggel. A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1731-ből csak a hradistyaiak és a nyitrai két malom 4 forintos malomárendáját említi.

39 SZIRÁCSIK 2007. 118.

40 SZIRÁCSIK 2007. 148.

41 SZIRÁCSIK 2007. 95., 98–99.

42 SZIRÁCSIK 2007. 92.

43 SZIRÁCSIK 2007. 81.

44 Forrás: SZIRÁCSIK 2007. Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

1726-tól mutatható ki az egy- és kétmalomköves malmokból származó malomvám. A két nyitrai malomból nemcsak pénzt várt a tisztartó, hanem malomvámot is, amit elsősorban búzában teljesítettek, de akadt példa zabra is. Koháry István birtokrészén a litkei és galsai molnárnak nem kellett fizetnie pénzt, de malomvámmal tartoztak. 1729-től Koháry András birtokán malomvámot kellett adnia az akkor már pénzt nem fizető füleki malomnak. A malomvám a következőképp alakult.⁴⁵

*Malomvám a Koháry-birtokokon (1720–1731)*⁴⁶

Gabona	Búza	Zab	Malom
A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1726-ból			
36			felsőnyitrai
12			alsónyitrai
Koháry István részbirtokának számadása 1726-ból			
	102		litkei
	99 ¹ / ₂		galsai
A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1727-ből			
	32		nyitrai felső malom
	11		nyitrai alsó malom
A Koháry család osztatlan birtokainak és Koháry András részbirtokának számadása 1727-ből			
	4 ¹ / ₂		nyitrai két malom
Koháry István részbirtokának számadása 1727-ből			
	148	52 ¹ / ₂	nyitrai két malom
	119		litkei
	130		galsai
Koháry András részbirtokának számadása 1729-ből			
	57 ¹ / ₂		nyitrai két malom
	40		füleki
Koháry István részbirtokának számadása 1730-ból			
	68		litkei
	80		galsai
A Koháry család osztatlan birtokainak számadása 1731-ből			
	26		nyitrai felső malom
	19		nyitrai alsó malom
	98 ¹ / ₂		füleki

A Koháryaknak nem volt iparos alkalmazottjuk, mindezek miatt bizonyos munkáért fizetniük kellett főként az uradalom területén kívül élő iparosoknak, vagy kézműves terméket vásároltak. A Koháry-birtokok így is elősegítették az ipar kibontakozását és fejlődését, amint ez az uradalmak esetében országszerte történt.⁴⁷

45 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

46 Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

47 DÓKA Klára: Kézművesipar a török kiűzésétől a céhek megszűntetéséig (1686–1872). In *A magyar kézművesipar története*. Szerk. SZULOVSKY János. Budapest 2005. 213–214.

A három birtokon a működési kiadások között találhatunk iparos munkát.⁴⁸ Az osztatlan birtokon a vizsgált korszak folyamán időről időre a kocsmákban szükséges pintérmunkáért fizettek. 1720-ban 14,25 Ft-ot jegyeztek le a füleki és szécsényi „korcsma” boroshordóinak abróncsolásáért. A következő évben 9 Ft járt a pintérnek a hordók abróncsolásáért. A pintér 1724-ben 10 Ft-ot kapott, míg a tisztartó 1727-ben 4 Ft-ot, 1731-ben pedig 0,75 Ft-ot szánt neki ugyanerre a célra.

Koháry II. István részbirtokán bodnár, kovács és szíjgyártó munkáért adtak ki pénzt szekerek javításáért és lószerszámok miatt. Az uhorszkai Kuzma Mártonnak a földesúr „társzekere csinálásáért” 1,42 Ft-ot adtak 1725-ben. 1726-ban a kovácsnak a földesúr konyhaszekerének vasaltatása miatt 7 Ft-ot fizettek. Február 28. és december vége között a kovácsnak lópatkolásért, a lovak szájának tisztításáért, érvágásért 12,25 Ft járt. A lovászok fejszéinek acélozására 0,2 Ft-ot költöttek. 1727. január 6-tól év végéig a kovácsnak lovak patkolásáért és érvágásért 9,15 Ft munkadíj járt. 1730-ban a kovács az év folyamán a földesúr lovainak patkolásáért és a lovak szájának tisztításáért 7,7 Ft-ot mondhatott magáénak. 1726. november 20-án a rimaszombati szíjgyártó 11 Ft-ot kapott lóra való farhámok foltozásáért és egy pár új kötőfék készítéséért. 1730-ban hat szekeres számárra készítettett a tisztartó hámokat 9,2 Ft-ért.

Koháry András részbirtokán ugyanazért fizettek, mint Koháry II. István birtokrészen. 1720-ban Koháry András csézája két alkalommal is eltört, javítására 4,7 Ft-ot költöttek. 1721. július 29-én 2 Ft-ot adtak a kovácsnak a kocsisok lovainak patkolásáért, további 2 Ft-ot 40 patkó feltételéért. A kovács 1 Ft-ot kapott a cséza és a társzekerek javításáért. A munkadíj 1727-ben a füleki kovácsnak adott 0,95 Ft-ból állt a kanca lovak patkolásáért. Koháry András lovait 1729-ben 1,8 Ft-ért patkoltatták a kováccsal, május 2-án két „meny csikajat” heréltettek a földesúr parancsára 1,14 Ft-ért. 1731. május 15-én a füleki kovácsnak „német szekeres lovak, pajzán lovak” patkolásáért január elseje és április vége között 4,37 Ft-ot adtak. A kovács a raboknak vasat készített 1 Ft-ért. 1721-ben 0,5 Ft járt a kocsisok lóhámjainak foltozására.

Koháry II. István országbíró lovászáinak gyertyákat vettek. 1726-ban 7,13 Ft-ért vásároltak gyertyát. Lengyel Mihálynak és hat legényének 1727. január 5. és április vége között és Szent Mihály-naptól év végéig az istállóba heti 21 gyertyát 6,51 Ft-ért vettek. Vásároltak vasat, méhkast, de főként lószerszámokra adtak ki pénzt. 1725-ben Draskóczy Sámuelnek, a csábrági Koháry-birtok tisztartójának 4 mázsa vasért 14,67 Ft-ot adtak. 1727. február 14-én a következőket vette a tisztartó: 10 kötőfékbe való loncokat 2,5 Ft-ért, 12 kötőféket 4,2 Ft-ért, 10 nyűgöt 0,75 Ft-ért és a „német lovak nyűgözésére” 10 istrángot 0,7 Ft-ért. 1730-ban a hátulsó hámokhoz vett tartaléknak két kötelet 0,1 Ft-ért, március 22-én a szamarakhoz vásárolt szekeret 3,5 Ft-ért, március 16-án 18 zabláért adott ki 0,9 Ft-ot, majd a hámokhoz vonókötelet szerzett be 1,2 Ft-ért, illetve a földesúr lovainak jártatásához szekeret vett április 22-én 6 Ft-ért. Április 5-én a méheknek vásárolt a tisztartó 50 „köpüt”, avagy kast. A korábban a lovászoknak járó gyertyákat a tisztartó közvetlenül a két istállóba vet-

48 A családi közös birtokra és a családtagok birtokaira forrás: Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

te meg: január elseje és április vége között 17 hétre 238 gyertyát és október elseje és december vége között 3 hétre 182 gyertyát vásárolt összesen 4,2 Ft-ért.

Kézműves termékre általában szerény összeget szántak Koháry András részbirtokán is. 1720-ban a tiszttartó egy pár taliga kerékért, egy „csikojtóért” és egy pár járomért 2 Ft-ot adott. 4,12 Ft-ért a kovács 14 új patkót készített, amikor kétszer patkolta Koháry András „paripáit és szekeres lovait”. Ugyanebben az évben az ekére vett 2,25 Ft-ért „szántó vasat és csoroszlyát”, 1,3 Ft-ért marhákra vásárolt 12 pár ist-rángót, 3 Ft-ért négy szekérkeréket. 1721-ben a tiszttartó 1,65 Ft-ért 15 pár nyűgöt vett, majd 2 sínvasért fizetett 0,4 Ft-ot, hogy a kocsisok lovakat tudjanak patkoltatni és szekereket javíttatni, továbbá 12 Ft-ot adott Draskóczynak sínvasakért, patkókért, április 3-án pedig, amikor a földesúr lovait patkoltatta, 0,38 Ft-ot költött 3 patkóra. Az 1727-ben az ingóságokra fordított kiadások között közel 5 mázsa sínvas vásárlása szerepelt 19 Ft értékben, valamint 4,12 Ft-ért patkókat és szögeket vettek. 1731. december 31-én „Praefectus úr” parancsára vásárolt 2 réz pálinkafőző fazekat (darabját 38 forint 36 dénárért), a nála lévő rossz 2 pálinkafőző vasfazék 45 fontot nyomott, amit beszámítottak 14 forint 62 dénárért, így összesen 23,61 Ft-ot fizettek ki. A tiszttartó február 14-én a „szekeres német lovak mellé” vett 3 kötelet 0,23 Ft-ért, illetve ebben az évben szintén nem a lovászok fizetésébe számították be a két istállóba 16 hétre szánt 272 gyertyát, amelyet 2,72 Ft-ért vásárolt meg. Különbféle kiadások jelentkeztek: edény, kötőfék, patkók. 1729-ben a tiszttartó a lovászoknak 0,15 Ft-ért edényt vett. Április 4-én a földesúr két lovának vásárolt két kötőféket 0,8 Ft-ért. December 29-én Draskóczy Sámuel küldött hordócskában patkókat 15,42 Ft-ért. A közös családi birtokon nem vásároltak kézművesektől.

Az 1720 és 1731 között készült számadásokban a földesúri nyereség csak egy része ismert felhasználású.⁴⁹ Koháry II. István élete végén (1726–1727, 1730) egyre többet költött építkezésre, amely 1730-ban kimutathatóan elérte a 6110 Ft-ot. 1724-ig Koháry István rezidenciája és tiszttartójának lakása Szécsény mezővárosban volt a zálogbirtokok visszakерüléséig, a füleki központ kiépítésére tehát ezért kerülhetett sor ekkortájt. A számadások hiányossága ellenére kimutatható, hogy 1724 előtt szécsényi rezidenciájára és a helyi templomra komoly összegeket költött.

A számadásokon kívül fennmaradt gazdasági iratok tanúsága szerint például 1719. április 13-án Gömrey János tiszttartó a szécsényi Rósa (Roza) Jánossal abban egyezett meg, hogy a „Méltóságos Ur eő Excellentiája szobáinak felépítésére fog égetni s csinálni jó és épületre alkalmas ötven ezer darabból álló téglákat”. Rósának ezer téglánként 2 Ft, kenyérre 8 kila búza, kásának egy kila árpa járt, valamint a téglaegetéshez fát adtak neki. A kifizetések alapján a munkát 1719. május 7. és június 19. között végezte el a téglaegető. 1719. augusztus 20-án pedig további 100 Ft-ot fizettek ki Rósa Jánosnak.⁵⁰

49 A családi közös birtokra és a családtagok birtokaira forrás: Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A füleki uradalom számadásai 1720–1731.

50 Forrás: Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Fil'akove, Gömrey János szécsényi tiszttartó nyugtái 1719-ből.

A szécsényi Szűz Mária Mennybemenetele-templom teljesen leégett, tető nélkül állt a török hódoltságot közvetlenül követő, 1688. október 6-i *canonica visitatio* idején.⁵¹ A templomot újjáépítették, de Szécsényben az 1719. évi tűzvészben a kolostor és a templom is kárt vallott. 1725-re a ferences kolostort helyreállították és a téglatorony is régi szépségében állt, de másik négy tornyocskát is építettek hozzá. Ekkor „az egykor mesteri munkával készült tágas templom is felemelkedik” Koháry II. István bőkezűségének köszönhetően.⁵² Koháry István ugyanis még az 1724. májusi, Bécsben kelt levelében is utasította a Gömör vármegyei murányi uradalmának tiszttartóját, hogy 3000 Ft-ot adjon át a szécsényi ferenceseknek.⁵³

Miután 1724-ben Szécsény a Forgáchok többi, a Koháryak zálogában lévő birtok-részeivel kikerült a Koháry-birtokok közül, Fülek vált egyfajta központtá. A földesúri építkezések Szécsényből áttevődtek mindezek miatt Fülek mezővárosba, ahol az építkezések célja a szécsényihez hasonlóan elsősorban a ferences templom és kolostor, továbbá a földesúri rezidencia építése volt.

A füleki kőbánya kőéből elkezdték újjáépíteni a füleki templomot, ebből az anyagból készült egyébként korábban a helyi ferences kolostor alapja is.⁵⁴ A munkálatok kezdete az 1726-os évre tehető a számadások alapján. P. König Kelemen szerint az 1688-ban még földszintes kápolnát 1725-ben megnagyobbíttatta Koháry István, de 1726-ban a templom épülete beszakadt.⁵⁵ A fennmaradt számadások az 1725. évi munkálatok kimutatására nem alkalmasak. A munkákat helyi és budai mesteremberekkel végeztették. Ebben az évben készült el az oltár és a sekrestye két ajtaja is. Elkezdődtek a munkák a toronyban is. A „le döntött templom” bolthajtását újraépítették. 1727-ben az oltárt állították fel, a kőművesnek fizettek a gerendák „bé csinálássáért”. A torony építéséhez szükséges eszközöket készített a kovács. A „budai képiró” már 1726-ban elkezdte munkáját, a következő évben is ott időzött, de képei máshová kerültek.

1730-ban óra került a toronyra. Június 4-én kapta meg járandóságát az ács, aki a toronyba kerülő óra helyét készítette. Május 19. és június 12. között a füleken tartózkodó órásmester ellátásáról gondoskodtak. Május 23-án már elkészült a kőfaragó az órához szánt két „kő prudussal”, és a lakatos is végzett a lakatosmunkával.

Ebben az évben jelentős összegek kerültek kifizetésre a templom felépítése érdekében. A budai kőműves és a budai ács, aki a templom tetejét készítette, sok pénzt kapott. Mivel a kő, amiből az összedőlt templom készült, nem volt jó minőségű, 279 öl fekete követ vágattak és szállítottak a templomhoz. Hihetetlen mennyiségű meszet égettek, ennek következtében áprilisban elromlott a kemence; helyette olyat készítettek, amely 8 öl mészkövet tudott egyszerre kiégetni. A munka nagyságát érzékeltet-

51 GALCSIK Zsolt – TÓTH Kriszta: *Szécsényi felekezetek egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1332–1950)*. Szécsény 2004. 126–127.

52 RADVÁNYI Ferenc: *Collectanea ad historiam Comitatus de Nográd*. Kézirat, é. n. 155. (Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára VIII. 701/7.)

53 P. KÖNIG Kelemen: *Hatszázéves ferences élet Szécsényben 1332–1932. A szécsényi ferencesek története a megye-, az ország és az egyháztörténelem tükrében*. Vác 1931. 362–363.

54 RADVÁNYI é. n. 11.

55 P. KÖNIG 1931. 32–33.

hetjük a következőkkel. Közel 94 000 téglát hozattak és 153 szekér bálványkövet is a Sátorosból, amelyből „kfinszeket, vagy inkább cirádákat faragtak”, amelyek novemberben kerültek a helyükre, valamint a tetőhöz 273 fenyőgerendát Szamotercspusztáról. A füleki Sinkó kovács pedig a társával 90 mázsa vasat dolgozott be az épületbe, de az ifjabb füleki kovács is végzett hasonló munkát. A zaluzsányi fazekasoktól vett 11 000 cseréppel fedték be a templom tetejét.

A kolostor épületéről 1730-ban gondoskodott leginkább Koháry. Rihács Tamás kőműves dolgozott az épületen, és ő rakta fel a tetőre a cserepet is. Az újonnan épített szobákra vasalt ablak került. Nagy asztalos 13, majd további 6 bélelt ajtót és 21 dupla ablakráámát készített. Az ifjabb füleki asztalosnak szintén fizettek 3 dupla ablakráámáért. November 21-én adtak pénzt az üvegesnek 8, majd 16 új üveglablakért. Egy ablakba 70 üveget raktak. A lakatos 8 dupla ablakon dolgozott, 6 ajtót pántozott és látott el pléhvel.

A füleki templomra fordított kiadások között megemlíttették, hogy kisebb jelentőségű munkát végeztek még más templomon 1726-ban. Október 29-én fizettek a földesúr parancsára a bolyki templom padlásának elkészítéséért 20 forintot.

1725-ből származik az első adat, hogy minden bizonnyal füleki rezidenciáját megszellette, javíttatta, valamint tisztíttatta a kéményt az idős földesúr, aki 1726. évi versében meg is énekelte, hogy „Házamot Füleken midőn építettem” a vár szörnyű pusztulásának időszaka járt a fejében.⁵⁶ Nemi összeget ekkor Korponay házának javítására is szánt. Az 1726-tól kimutatható építkezések esetében azonban olykor nem lehetett elkülöníteni a füleki templomra és kolostorra fordított összegeket a más épületekre költött pénzekről, de azért többnyire sikerült. 1726. május 11-én vaslapátokat, kapákat és vödörket vásároltak a földesúr házának és a templomtoronynak az építéséhez. Még ebben az évben jelentős összeget, 400 forintot fizettek ki Szablik kőművesnek a füleki rezidencia építéséért. A következő évben 6 bélelt ajtót készített az épülethez a füleki Nagy asztalos, bizonyára ő készíthette decemberben a falhoz való almáriumokat, fogasokat és a nagy üveglablakokat is. A tömlőcben kőművesmunka folyt, a sütőházban pedig új kemence épült. 1730. május 6-ra elkészült a hat szoba meszelésével Rihács kőműves, és a kéményseprő is elvégezte feladatát.

Koháry II. István halálának évében, vagyis 1731-ben, amikor Koháry András örökölte Koháry István jószágát, továbbfolyt a munka a füleki templomban és a kolostorban. Ekkor is fizettek a budai kőművesmesternek. További 27 180 cserepet vettek a zaluzsányiaktól és a szuhaiaktól. A budai kőfaragó a nagy bálványkövekből „ksimszeket” faragott a templom épületére. Májusban a templom ajtajaihoz és ablakaihoz hoztak 24 szekér bálványkövet. A kereszthez vettek 12 font ólmot. Továbbra is égettek meszet, és közel 53 000 téglát hozattak. Elkészültek a templomablak rámai és az üvegek, amelyekre 180 vasvesszőt raktak, és a füleki kovács 140 fordítóvasat készített az ablakokhoz. A templom kórusára vasrudakból álló „kötéseket” csinált a kovács. Szeptemberben a füleki német lakatos a kórus alatti ablakokra készített vasrostélyokat. Októberben a templom bejáratánál lévő ajtó oszlopai kerültek a helyük-

56 THALY Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. II. kötet.* Pest 1872. 405.

re. A templom padlójára 2700 fazekastéglát raktak. A kolostorban ugyanekkor csak az ablakrámak lakatosmunkáját végezték el.

Szentantatra is küldetett azonban Koháry András téglákat. Füleki szobájában pedig négy kályhát mázoltatott ki.

Összességében elmondható, hogy a Koháryak birtokain az ipari termelés nem volt sokrétű és nagy volumenű. A birtokok népességének ipara a mezővárosokban, különösen pedig Szécsényben koncentrálódott, ahol a céhes ipar már igen korán megjelent Nógrád vármegyei viszonylatban. A kézművesek többsége valamilyen ruházati terméket állított elő. A kézművesek nagy részéről kimutatható, hogy mezőgazdasági termeléssel is foglalkozott, sőt voltak olyanok is, akik a Koháryak birtokaira érkezve felhagytak mesterségükkel telkük művelése érdekében. Országos szinten is jellemző volt a piac hiánya. A parasztok önellátásra törekedtek, s csak a nagyobb szakértelmet igénylő eszközöket, ünnepi viseletet vásárolták iparosoktól.⁵⁷

A földesúri kezelésben tartott ipari tevékenységgel alig találkozhatunk, csupán ser- és pálinkafőzőházakat, mészárszékeket és malmokat említenek a források. A Koháryak bérbe adták ipari üzemeik jó részét, köztük malmokat, mészárszékeket és egy serfőzőházat. A beruházás is csekélynek mondható: 1726-ban egy őrlőkövet vettek a füleki malomba, illetve 1731-ben két réz pálinkafőző üstöt a pálinkafőzőházba.

A Koháry-birtokokon nem alkalmaztak iparost, de kézműves terméket vásároltak, s iparos munkáért fizettek. Jelentősnek azonban csak Koháry II. István, majd 1731-ben utódja, Koháry András építkezéseinek hatása mutatható ki az ipar fejlődése szempontjából.

ÉVA SZIRÁCSIK

INDUSTRY IN THE SHADOW OF AGRICULTURE ON THE NÓGRÁD COUNTY ESTATES OF THE KOHÁRY FAMILY (1716–1731)

ABSTRACT

No mining was undertaken on the Koháry estates centred in Nógrád County. Areas more conducive to agriculture were situated south of the Ipoly valley. Consequently industrial production had not become more prominent than farming on these estates, farming being dominant in the whole period in any case. On the Koháry estates manufacturing mainly involved the cottage industry of those living on the estates, or workshops owned or rented by the landlord.

Manufacturing on the Koháry estates was neither versatile nor had a significant output. The industrial production of estate dwellers concentrated in the market towns

57 Ifj. BARTA János: *A tizennyolcadik század története*. Budapest 2000. 89.

and especially in Szécsény, where manufacturing guilds appeared relatively early by Nógrád County standards. Most of the craftsmen produced various items of clothing. It transpires that most artisans also undertook farming, and there were several instances of artisans abandoning their original craft in order to farm their plots.

There was barely any manufacturing privately controlled by the landlord, sources mainly mentioning breweries, distilleries, slaughterhouses or mills. The Koháry family leased most of their manufacturing operations out, including mills, slaughterhouses and a brewery. Investment was also insignificant.

The Koháry estates did not employ artisans, but handicrafts were purchased and such services were paid for. However, only the construction works under István II Koháry and his successor, András Koháry in 1731, were significant as development projects.

KERESKÉNYI MIKLÓS

A SZÁNTÓFÖLDI GABONATERMELÉS TERMÉKSZERKEZETE A HARRUCKERN-URADALOM JOBBÁGYGAZDASÁGAIBAN AZ 1730-AS ÉVEKBEN

Az alábbi tanulmány a Harruckern János György gyulai uradalmának gabonatermeléséről szóló nagyobb dolgozat egyik fejezetének fontos megállapításait tartalmazza. A dolgozatban a kilencedjegyzékek alapján kísérletet tettünk az 1730-as évtized jobbágygazdaságaiban folyó szemtermelés többoldalú bemutatására, a táji különbségek megrajzolására, a termelés, a természeti adottságok és az emberi tényezők összefüggéseinek feltárására.

Az indigenátus révén magyar báróvá előrelépő osztrák (schenkenfeldeni) takácsmester fiát véglegesen 1723-ban iktatták be birtokaiba. Az uradalom 1798-ig egységes maradt, s akkor az örökösök osztályra vitték, és egymás között felosztották.¹ Dolgozatunkban az uradalom falvai közül csak 18 település jellemző adatait tudtuk alapul venni. Ezek között Magyar- és Németgyula termelését egybevontuk, hiszen az ikerváros lényegében azonos határban, illetve prédiумokon gazdálkodott.

A jobbágygazdaságokban a szántóföldi növénytermesztés meghatározó növénye a búza és az árpa. A zab marginális szerepet tölt be a gazdálkodás rendszerében. A búza-termelés az uradalom falvaiban a legfontosabb és legerősebb ágazat. Jelentőségét többek között az alapozza meg, hogy az őszi és tavaszi vetés kombinált alkalmazása a természet (időjárás, vizek áradása) negatív hatásainak mérséklésére is alkalmas. Az adatsorok (az 1730. évi nagyon hiányos, az 1732. és 1733. évi hiánytalan és az 1737. évi – négy települést kivéve – teljes) négy év községenkénti névsoros, valamint az uradalmi intéző végső számadásában felterjesztett összesítő táblázatok (Extractus, Rationes) adataira épülnek.²

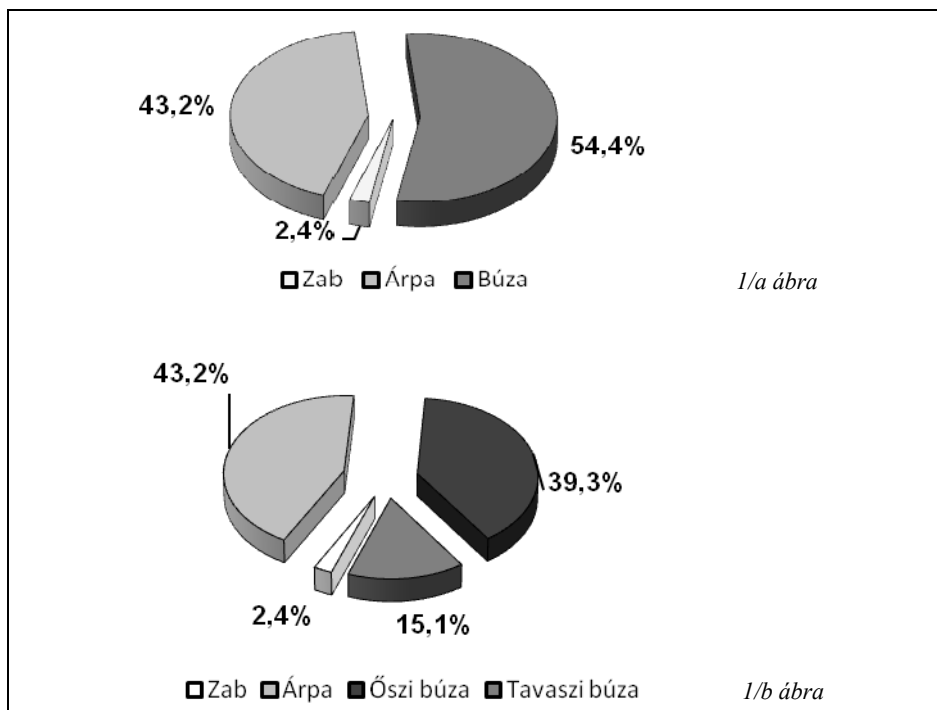
Az 1/a ábra a három gabonaféle egymáshoz való viszonyát mutatja be. Az 1/b ábra az őszi és a tavaszi gabona szétválasztásával igyekszik finomítani a képet. A szétválasztás az aratás módja – kaszált vagy sarlózott gabona – alapján történt. A grafikonban szemléltetett arányt három év (1730, 1732, 1733) terméseredményeire alapozva becsültük meg.³ Kedvező, hogy egymást követő vagy egymáshoz közeli évjáratok adataira tudunk támaszkodni. A kialakítandó kép realitását erősíti, hogy katasztrofálisan rossz (1732) és jó (1733) termésű évek váltják egymást. A jó és rossz

1 Lásd erre vonatkozóan: ÉBLE Gábor: *A Harruckern és a Károlyi család*. Budapest 1895.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: BÉML) P 418 S 54; S 56; S 57; S 61.

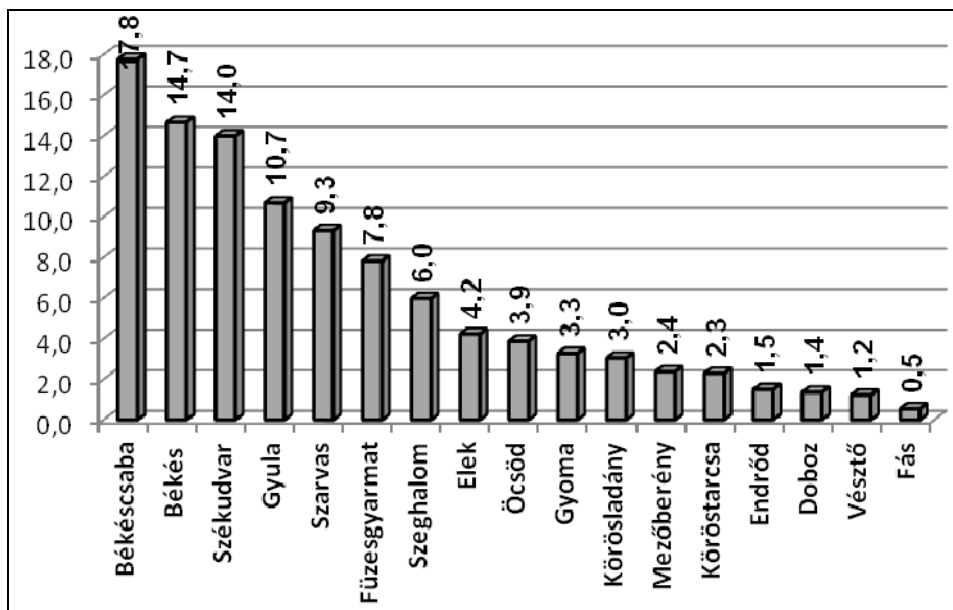
3 BÉML P 418 S 56; S 57; S 61.

termésű években az aratás milyensége alapján különválasztottuk a két gabonaféle mennyiségét. Ezt követően meghatároztuk az átlagukat és egymáshoz viszonyított arányukat. A kapott őszi-tavaszi búza 72–28 százalékos értékével bontottuk meg az 1737. évi termést. Az eredmény tehát részben számításon, arányosításon alapszik. Ebben a megközelítésben az árpa súlya megnőtt, de az őszi búza így is a másik meghatározó terménye a jobbágygazdaságoknak. A tavaszi búza aránya értelemszerűn a vártnál kisebb súlyt képvisel.

1/a és b ábra. A gabonatermelés szerkezetének alakulása az 1730-as évtizedben a gyulai uradalom falvaiban (1730., 1732., 1733. és 1737. évi kilencedösszeírások)

Ha a szántóföldön termesztett három gabonaféle termését településenként összeadjuk és az átlagokat kiszámítjuk, teljesebb, egyszersmind árnyaltabb képet kapunk a gabonafélék súlyának falvankénti eloszlásáról (2. ábra). Az átlagok a búza és árpa esetében a vizsgált négy év adataira épülnek. A zabtermés vizsgálatához csak a két utolsó év (1733 és 1737) adatait használtuk fel (korábban alig volt zabot termelő gazda és település). Ezért az összehasonlítás nem teljesen korrekt, de az így kapott értékek és eredmények jobban megközelítik a valóságot.

2. ábra. A gyulai uradalom egyesített gabonatermelésének településenkénti megoszlása az össztermelés százalékában (az 1730., 1732., 1733., 1737. évi kilencedjegyzékek alapján)

Az egyértelmű, hogy az első öt település külön kategóriát képez az uradalom falvainak sorában. Az összes gabonatermés 66,5 százalékát az itt lakó jobbágyok termelték meg. A gabonatermés egyesített értékei alapján kiemelkedik közülük a legnagyobb termelő falu, Békéscsaba. Az „élvonal” települései között viszonylag nagyok a különbségek. Ebben a megközelítésben tisztábban látható, hogy Gyula (Magyar- és Németgyula) nagyon is érezhető módon elmaradt a két, lényegében azonos nagyságrendet jelentő településtől, Székudvartól (Zaránd vármegye, ma Socodor, Románia, Arad megye) és Békés városától. A térképre vetítve a helységek határait, észre kell vennünk, hogy közülük négy település gyakorlatilag szomszédos egymással, s a termőközvet összefüggő, egymással érintkező területet formál. Lényegében, de nem teljesen, mert Békéscsaba–Gyula és Székudvar közé beékelődnek az eleki gazdák által művelt határrészek, de ez mégsem változtat a megállapítás lényegén. Szarvas látványosan különálló körzetet alkot, de ez a kép csalóka lehet. Az 1767-es úrbéri rendezéskor az Investigatióra adott feleletek során a gazdák azt vallották, hogy Nagy- és Kiskondoros határát bérlik a földesúrtól. Amennyiben ez az állapot néhány évtizeddel korábban is (minden valószínűség szerint) így volt,⁴ valóban kialakulhatott az a

4 CSEH Edit: A Békés vármegyei parasztok válasza az úrbéri kérdőpontokra. In *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*. Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula 1989. 354. A kilenc kérdőpontra adott válaszukban arról vallanak, hogy „Szarvasnak határát mink nem tudjuk. Még bójáró marháinknak legelő mezeje is Káka és Halásztelek nevű árendás pusztán gyagon.”

gabonatermesztési tengely, amely Székudvartól Szarvasig húzódott. A következő csoportot a Sárrétek vidékének két nagy települése, Füzesgyarmat és Szeghalom alkotta. Közöttük nincsenek különösebben nagy különbségek. Az vitathatatlan, hogy ennek a csoportnak az élén Füzesgyarmat található. A kisebb gabonatermelő települések részesezése az össztermés körülbelül 2,5–4 százalék között mozog. Azt még csak nem is feltételeztük, hogy ennek a csoportnak az „éllovasa” a kis lélekszámú német közösség által lakott Elek község lehet. Gyoma, Mezöberény, Köröstarcsa, Körösladány és a többi, még kisebb gabonatermelésű falvak, mint Vésztő, Fás, Doboz, egymással összefüggő körzetet alkotnak. Tőlük délre a gabonatermes tengelyét alkotó települések, északra pedig a viszonylag jelentős termeléssel bíró két falu, Szeghalom és Füzesgyarmat helyezkedik el. Endrőd, mivel határa meglehetősen vízenyős és kétharmada szikes volt, s a kérdőpontok szerint elég messze, a „Tőgyi és Kis-Kondorosi határokban”⁵ bérelt szántókat, lényegesen elmaradt szomszédjaitól, Gyomától és Szarvastól.

A szemtermelés eddig bemutatott eredményei többnyire a közösségekre, a településekre vonatkozóan tártak fel használható és összehasonlításra alkalmas adatokat. Elsősorban ezekre építve tettünk kísérletet a termőkörzetek megrajzolására. Régóta megválaszolandó kérdés számunkra, hogy az egyes jobbágygazdaságok szintjén hogyan működött a termelésgazdálkodás. A mikrotársadalom és mikrogazdaság területén történő vizsgálódások gyakran egy-egy, sokszor csak esetleges adatsorra támaszkodnak. Ezek bepillantást engednek ebbe a világba, de az adatok nem általánosíthatók, s szociológiai megközelítésre végképp nem alkalmasak. A földműves társadalom egészének statisztikai, szociológiai elemzésére alkalmas adatsorok alapján vizsgálni a tényleges helyzetet, a gazdálkodás milyenségének főbb elemeit, nagy kihívás és vonzó feladat. A törekvés részleges megvalósítására teszünk kísérletet ebben a fejezetben. A kivitelezéshez elengedhetetlen az eddig elemzett négy év számadásainak ismerete mellett a települések teljes, név szerinti (tehát családok szerinti) adatainak a feldolgozása. A munka meglehetősen nagy, s az eredmények talán nincsenek mindig arányban a befektetett munkával, de a megállapításokról végre elmondható, hogy megalapozott statisztikai háttérre, s nem feltételezésekre, általánosításokra épülnek.

A feldolgozásból ezúttal is ki kellett hagynunk az 1730-as összeírás névanyagát. Az eredményeket a 1. táblázatban foglaltuk össze. A településeken élő összeírtak száma meglehetősen stabilnak tekinthető. Ez kissé meglepő, mert a vándormozgalom ugyan kisebb hullámokat vetve zajlott, de még távol volt attól, hogy befejeződjék. A jobbágygazdák számát mindhárom esetben kétezer körülnek találtuk. Az 1737. évi létszám a legkevesebb (1930), de az érték csalóka, mert négy településnek hiányoznak a községsoros összeírási táblái. Az előző évek adatainak ismeretében jól becsülhető a kimaradt települések lélekszáma, ezért legalább 250–300 gazdával emelni kell az értéket. 1737-ben körülbelül 2200 gazdálkodóval kellene számolni. (Ez már növekedést jelentene!) Az adatbázis tehát hatezer parasztgazdaság statisztikai adatait, *majdnem a korabeli teljes Békés vármegye* (Békésszentandrás, Kétegyháza, Gyulavári településeket kivéve) viszonyait tükrözi.

5 CSEH 1989. 326. A távolság miatt gyanítható, hogy szállásokkal van dolgunk, mint oly sok helyen az uradalom területén.

1. TÁBLÁZAT

*A jobbágygazdaságok gabonatermelési szerkezete a gyulai uradalomban
(*Mezőberény német és szlovák lakosságát a későbbi összeírásokban
nem különítették el.)*

Gazdák	1732										
Település	Összes termelő	Búzatermelő	Árpatermelő	Zabtermelő	Csak búzát termel	Búzát és árpat termel	Csak árpat termel	Búzát, árpat és zabot termel	Búzát és zabot termel	Árpat és zabot termel	„Telkesek”, aránya (%)
Békéscsaba	178	164	168	22		155	13	22			0,99
Békés	423	164	156	5		144	12	5			0,42
Berény (szlovák)	28	19	13		6	13					0,68
Berény* (német)	23	16	8		8	8					0,70
Doboz	30	24	25	11		24	1				0,83
Elek	49	42	41	0	2	40	1				0,88
Endrőd	22	14	13	1	2	12	1	1			0,68
Erdőhegy/Nadab	8	8			8						1,00
Fás	27	13	7	0	6	7					0,48
Füzesgyarmat	126	97	88	14	10	87	1	14			0,78
Gyoma	69	51	40	2	12	37	3	2			0,78
Gyula (magyar)	188	108	83	11	25	83		11			0,57
Gyula (román)	49	17	15	3	4	13	2	1		1	0,39
Gyula (német)	42	41	26	5	13	26		4	2		0,98
Gyulavarsány	68	52	35	11	18	34	1	9	1	1	0,78
Körösladány	66	49	36	3	13	36		3			0,74
Köröstarcsa	79	42	13	0	31	11	2				0,56
Mácsa	15	15	4		11	4					1,00
Öcsöd	68	46	31	0	15	31					0,68
Szarvas	100	68	61	0	12	56	5				0,73
Szeghalom	174	103	88	3	16	87	1	3			0,60
Székkudvar	172	132	96	6	37	96		6			0,77
Vésztő	51	29	20	1	10	18	2		1		0,61
Összes	2055	1314	1067	98	259	1022	45	81	4	2	0,66

Gazdák	1733										
Település	Összes termelő	Búzatermelő	Árpatermelő	Zabtermelő	Csak búzát termel	Búzát és árpát termel	Csak árpát termel	Búzát, árpát és zabot termel	Búzát és zabot termel	Árpát és zabot termel	„Telkesek” aránya (%)
Békéscsaba	232	209	196	51	15	194	2	51			0,91
Békés	352	187	157	12	32	155	2	12			0,54
Berény (szlovák)	65	50	44	3	7	43		2		1	0,78
Berény* (német)											
Doboz	26	20	18	4	2	18		4			0,77
Elek	47	43	46	35		43	3	35			0,98
Endrőd	50	43	28	6	15	28		6			0,86
Erdőhegy/Nadab											
Fás	24	15	7	0	8	7					0,63
Füzesgyarmat	132	103	91	14	14	89	2	14			0,80
Gyoma	88	71	57	4	14	57		4			0,81
Gyula (magyar)	191	125	85	34	35	85		29	5		0,65
Gyula (román)	38	21	11	0	10	11					0,55
Gyula (német)	42	39	29	9	10	29		9			0,93
Gyulavarsány											
Körösladány	63	54	47	11	8	46	1	11			0,87
Köröstarcsa	86	52	40	1	12	40		1			0,60
Mácsa											
Öcsöd	58	47	43	0	4	43					0,81
Szarvas	122	100	94	4	6	93	1	3	1		0,83
Szeghalom	130	83	76	7	10	73	3	7			0,66
Székudvar	220	178	125	13	47	125		7	6		0,81
Vésztő	45	32	17	3	16	16	1	3			0,73
Összes	2011	1472	1211	211	265	1195	15	198	12	1	0,74

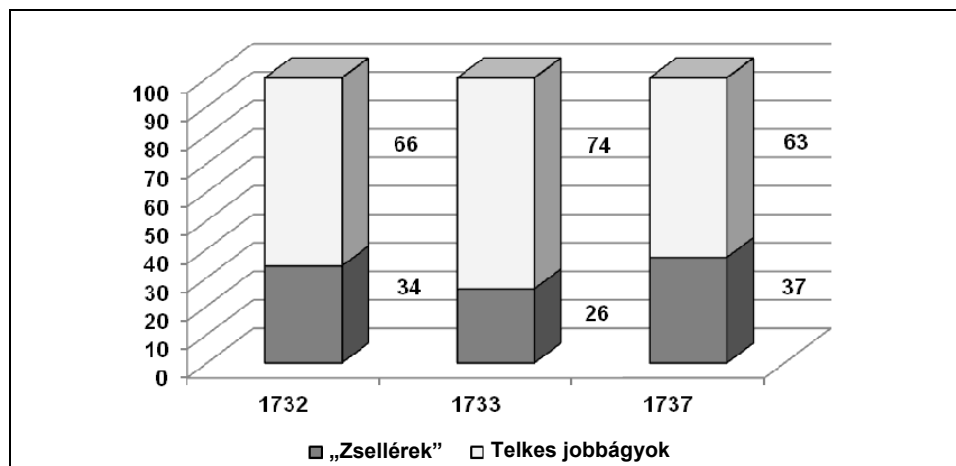
Gazdák	1737											
	Összes termelő	Búzatermelő	Árpatermelő	Zabtermelő	Csak búzát termel	Búzáat és árpát termel	Csak árpát termel	Búzáat, árpát és zabot termel	Búzáat és zabot termel	Árpát és zabot termel	Csak zabot termel	„Telkesek” aránya (%)
Békéscsaba	274	204	202	30	10	194	8	30				0,77
Békés	278	141	144	12	9	132	12	12				0,55
Berény (szlovák)	95	59	54	8	7	52	2	7			1	0,65
Berény* (német)												
Doboz	27	19	20	4	0	19	1	4				0,74
Elek	68	62	56	42	7	55	1	42				0,93
Endrőd												
Erdőhegy/Nadab												
Fás	29	18	21	1	0	18	3	1				0,72
Füzesgyarmat	137	101	98	29	3	97	1	29	1			0,74
Gyoma												
Gyula (magyar)	276	128	103	14	30	97	6	11	2	1		0,49
Gyula (román)												
Gyula (német)	136	35	34	21	4	30	3	19	1	1	1	0,29
Gyulavarsány												
Körösladány	76	47	47	20		47		20				0,62
Köröstarcsa	120	48	55	2	2	46	9	2				0,48
Mácsa												
Öcsöd												
Szarvas												
Szeghalom	138	97	84	8	13	84		8				0,70
Székudvar	204	164	114	15	50	113	1	14	1			0,81
Vésztő	72	42	33	12	9	33		11	1			0,58
Összes	1930	1165	1065	218	144	1017	47	210	6	2	2	0,63

A szántóföldi növénykultúrák teljes feldolgozása lehetővé teszi, hogy a „telkes” és „telekkel” nem rendelkezők, többnyire „zsellérnek” tekinthetők arányát meghatározzuk. Tudjuk, a szóhasználat megtévesztő (ezért az idézőjel), mert: 1. a települések bírait minden esetben kihagytuk a vizsgálatból, mivel adómentességük miatt nem írták össze terményeiket;⁶ 2. a gazdálkodás meghatározó ágazata az állattartás volt, s

6 A települések egy részében az egyébként adómentes nótáriusokat összeírták, de lehúzták az adataikat. Mi ezeket a számításkor felhasználtuk.

egy-egy jobbággy kezén meglepő nagyságú gulyák, nyájak is lehettek, és voltak is. A zsellér ekkor sok esetben nem jelentett mást, mint azt, hogy az összeíráskor – éppen – nem rendelkezett adóköteles nagyságú szántófölddel. A földművelés vállalását az igavonó állatok számához (facultas) igazították, ezért más években nyugodtan folytathattak szántóföldi termelést is. A telek fogalma nem ugyanaz, mint az 1767-es úrbérrendezést követő évtizedekben. A megjegyzések alapján a „zsellér” kategóriába sorolhatók még a földműveléssel nem foglalkozók: a kondások, gulyások, disznópásztorok, molnárok stb.; a szegények, főleg az ostorosok; a szerencsétlenek (és szegények), özvegyek, betegek. Természetesen legtöbbjük rubrikája a gabonatermelés terén kitöltetlen maradt.

A szemtermelő (telkes) és a megszorításokkal zsellérnek tekinthető gazdák egymáshoz való viszonya kétharmad–egyharmad arány körül ingadozik (3. ábra). A telkes gazdák száma (és aránya), érdekes módon, de bizonyára nem véletlenül 1733-ban, a legnagyobb gabonatermést mutató évben a legmagasabb, háromnegyed–egynegyed.

3. ábra. A telkes gazdák és az úgymond „zsellérek” százalékos aránya a gyulai uradalom településein (1732, 1733, 1737, ez utóbbi évben négy településsel kevesebb adat maradt fenn)

Az átlag azonban településenként nagy változatosságot mutat. A zsellérek arányát vizsgálva kiemelkedőek Békéscsaba mutatói. A település nagyságát is figyelembe véve különösen feltűnő a nagyon alacsony, (az évek sorrendjében haladva) 1-3-23 százalékos érték. Igaz, hogy szinte ez az egyetlen olyan település, ahol mindhárom összeírásban növekszik a „zsellérek” aránya. Ugyancsak különleges Elek német zselléreiének alacsony arányszáma, amely 12-2-7 százalék. A felhasznált források alapján kideríthetetlen, hogy mi zajlott Németgyulán. A telkes jobbággyok aránya 98-93 százalékról az utolsó forrás szerint 29-re csökkent, azaz a zselléreké kettőtől 71 százalékra nőtt! Doboz (17-23-27 százalék) azért is érdekes, mert a Körös árterén meghúzódnó falu természeti adottságai nem igazán kedvezőek, kevés volt a termőföld, a zsellérek aránya

mégis alacsony maradt. A választ a határhasználat vizsgálata fogja megadni. A fentieken kívül Gyoma (22-19-? százalék) és Füzesgyarmat (22-20-26 százalék) tartozik abba a csoportba, melyben a *zsellérek arányszáma alacsony*. A Zaránd megyei Székudvar kapcsolható ehhez a csoporthoz stabil és alacsony arányú (23-19-19 százalék), földet nem művelő lakosaival. Tekintettel arra, hogy csak két összeírás adatai (1732 és 1733) maradtak fenn több olyan településen, ahol ugyancsak alacsonynak mondható a „zsellérek” arányszáma, azokat nem soroltuk ehhez a csoporthoz. Esetükben egy szélesebb adatbázisra épülő vizsgálódás mondja ki a „végső szót”, hogy hova sorolhatók. Ezek a helységek Öcsöd (68-81-? százalék), Szarvas (73-83-? százalék) és Endrőd (68-86-? százalék). A felsorolt helységek közül, beleértve a bizonytalanokat is, a földművelés szempontjából a legrosszabb adottságú település kategóriájába sorolhatóak Doboz a Körösök és Füzesgyarmat a Sárrétek vidékéről.

Arra nézve, hogy az „élet” mennyire átírhatja az előzetes várakozást, jó példa a nagyszámú, földet nem művelő, tehát *jelentős „zsellér” réteget eltartó települések* vizsgálata. A bő termőföldű belső területeken elhelyezkedő Békéscsaba szomszédságában, a hasonlóan kiváló természeti adottságok birtokában lévő Békés város lakosságának közel fele (58-46-45 százalék), a három összeírás adatai szerint, nem szántott és aratott saját földjén. Ugyanezt mutatják Magyargyula adatsorának magas (43-35-51 százalék) értékei is. (Németgyula jelentené az ellenpontot?) A gyulai románság körében még magasabb a zsellérség aránya: 61-45-? százalék. Hasonló, bár kisebb arányúak a Sárrétek vidékén Szeghalom mutatószámai is. Részletekbe menő kutatásra ösztönző Köröstarcsa társadalmának ugyancsak magas (44-40-52 százalékos), saját földet nem művelő csoportjának nagysága. Ugyanez felmerülhet Vésztő 39-27-48 százalékos adatai kapcsán is. A felsorolt települések közül kedvező adottságú helynek elsősorban Békés számít, de a magyargyulai földművesek által használt Siórét és Szentbenedek⁷ területe a múltban és napjainkban is a jó adottságú földek közé számít. Mindkettő a Maros hordalékkúpján kialakult mezősegi talajok szélen helyezkedik el.

A természetföldrajzi tényezőkből fakadó adottságok fontosak, de a társadalmi életmódbeli jellemzők legalább annyira meghatározó elemei a gazdasági viszonyoknak. A rossz természeti adottságú helyeken a kisszámú földműves lakosság, a jó adottságú határokon a nagyszámú „zsellér” réteg arra utal, hogy a jelenség mögött a társadalmi tényezők dominálnak. Az egyes települések belső társadalmi viszonyainak vizsgálata közelebb vihet bennünket a megoldáshoz. A statisztikai szempontú kutatás erre nem tud magyarázattal szolgálni.

A telepítést végző Harruckern János Györgynek is szerepe lehetett a jelenség kialakulásában, formálásában. Szerepe lehetett példának okáért azzal, hogy a nyilván jó adottságú határrészeket jelölte ki ideköltöző német, szlovák jobbágyainak, vagy

7 Bartók Béla gyűjtései közül két népdalban is emlegetik ezt a határrészt: „Szánt a babám csireg, csörög, sej haj a járom. / Szánt a babám a benedeki határon” [http://608.hu/book/export/html/2/](http://608.hu/book/export/html/2;); 2015. január. 20.; „Benedeki kert alatt, kert alatt, / Rézsarkantyúm ott maradt, ott maradt.” http://album.hagyományokhaza.hu/album/felvetel_show.php?id=22859; 2015. január 20. A népdalok címe: Szánt a babám csireg, csörög sej haj a járom...; A gyulai kert alatt...

döntött arról, hogy mely település határához kapcsolja a szomszédos, zsíros földű prédiúmokat. Felmerülhet az is, hogy a más gazdasági környezetből érkező telepesek szemléletében a földművelés nagyobb értéket jelenthetett, mint a történelmi okok miatt (is), szükségszerűen már a török kor óta állattartásra berendezkedő „öslakosok” gondolkodásában.

A *vetésszerkezet* vizsgálatakor érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy a három gabonaféle nem fedi le a szántóföldi és kertgazdálkodás egészét. A kortárs Markovicz Mátyás szerint a földek: „lent, kendert, árpát, búzát, rozst, kölest, lencsét, babot, csicseri- meg egyéb borsófajtákat (ezek még beérésük előtt megféggesednek), török-búzát (a magyarok kukoricának nevezik), feketerizst, mégpedig nagyobb szeműt (magyarul ciroknak mondják), uborkát, sokféle, bámulatos nagyságú dinnyét, répát, murtot, fokhagymát és egyéb konyhanövényeket, úgymint vöröshagymát, fejeskáposztát, többnyire fehéret, óriási, tyúktojásnyi szilvát, körtét, almát, őszibarackot, cseresznyét és egyéb, igen bőven termő kerti növényeket” teremnek ezen a vidéken. A szántók olyan jók, hogy „sosem kell őket trágyázással termékenyebbé tenni, hanem elegendő évente egyszer felszántani ahhoz, hogy gazdájuknak bő termést hozzanak”.⁸ A számbavétel gyakorlatilag egy leltár, amely szinte minden növényt felsorol, de nem tükrözi az egyes növénykultúrák valóságos súlyát a parasztgazdaságban. Ezért a kilenc kérdőpontra adott válaszok közül a gyomaiak vallomásához folyamodunk, amelyben felsorolják a kilenced és kis kilenced növényeit. A szántóföldi kultúrák közül a búzát, az árpát, a zabot nevezik meg; a kertek terményei közül a kölest, a kukoricát, a lencsét, a borsót, a paszulyt, a káposztát, a répát, a vereshagymát, a fokhagymát és a kendert emlegetik.⁹ Ez a felsorolás pontosabban tükrözi a növénytermelés gyakorlatát az uradalom jobbágygazdaságaiban.

A Markovicz-féle felsorolásban szereplő rozsról nincsenek meggyőző információink. A kérdőpontokra adott válaszokban a rosszabb adottságú vidékeken sem említik e gabonaféle nevét. A rozst egyedül a békéscsabaiak nevezik meg az alábbi szövegösszefüggésben: a határ gyengébb része „alább való és alkalmasabb a kétszer búzának, árpának, zabnak, mintsem a tiszta búzának”.¹⁰ Sem a tiszta roz, sem a kétszeres (*tritici mixti, triticum mixtum*), a búza és a roz keveréke nem fordul elő az összeírásokban, sem Csaba, de a gyengébb földű községek esetében sem. Egyetlen település jobbágysai, így a csabaiak sem sorolták fel a kilencedköteles termények között sem a rozst, sem a kétszerest. Amennyiben mégis termelték, nincs magyarázat arra, hogy szántóföldi növényként miért maradt ki a járadékfizetés köteleme alól. A szlovák telepesek (Aszódról, valamint a Felvidék különböző falvaiból érkeztek) akár a korábbi tapasztalataikat is elmondhatták a vallomásukban. Megállapításuk persze a roz tényleges termelésével is kapcsolatba hozható. Békéscsaba 18. századi agrártörténetének bemutatására Molnár Ambrus vállalkozott. A gabonanövények

8 MARKOVICZ Mátyás: A Maros–Körös közti táj sajátos természeti viszonyainak rövid ismertetése, valamint az ott alakult ágostai hitvallású egyházközségek történetének áttekintése. Szarvas 1748. Fordította PÁNCZÉL Barnabás. In *Békés megye környéke XVIII. századi történetéből*. Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula 1989. 35–74.; 52. (A továbbiakban: MARKOVICZ 1748.)

9 CSEH 1989. 335. Hasonlóan nyilatkoztak az endrődi, békési és más településbeli jobbágyok.

10 CSEH 1989. 319.

felsorolásából kihagyta a kétszerest, mivel erről kutatásai során egyetlen forrást sem talált.¹¹ A „defect” búza elnevezés mögött feltételezhetnénk, hogy a rozs, pontosabban a kétszeres (is) rejtőzködhet, de erre vonatkozóan egyelőre semmi utalás nem merül fel a forrásokban. Véleményünk szerint ez utóbbi alatt a rosszul sikerült, rosszul telelt, tehát kenyérgabonának kevésbé alkalmas búzát neveztek. A források alapján azt kell megállapítanunk, hogy a tárgyalt időszakban a rozs nem (volt) jellemző gabonanövény a vármegye általunk vizsgált településein. Ezért igaznak tartjuk Bél Mátyás korabeli leírását az itteni szántóföldi termelésről: „...mindenféle gabonafajta bőségesen megterem a földeken. Elsősorban a búza barátja ez a föld, amely megveti a rozsot, legalábbis kevésbé szívesen neveli.”¹² Ugyanakkor magunk is elcsodálkozunk ezen, hiszen a szakirodalom a kétszerest mint (egyik) legelterjedtebb kenyérgabonát tartja számon.¹³ Az egyik szomszédos uradalomban (derecskei uradalom) a legelterjedtebb növény a kétszeres, állapította meg a szerző, Szendrey István.¹⁴ Ott még a tavaszi búzát is jobban kedvelték, mint az őszt. A közeli Sárrétek falvaiban „elsősorban szintén a kétszerest termesztették”.¹⁵

A rozstermelés, pontosabban a kétszeres kérdését mégsem tudjuk lezárni. Békéscsaba mezőgazdaságának kapcsán Erdmann Gyula arra a megállapításra jutott, hogy a 19. század elején a legfontosabb gabonanövény lehetett a gazdálkodás rendszerében.¹⁶ Erdei Aranka az 1828-as összeírások feldolgozása kapcsán arról tudósít, hogy az általunk számba vett települések közül Békésen, Békéscsabán, Endrődön, Gyomán és Szarvason a tiszta búza mellett a kétszerest is termelték a jobbágygazdaságokban.¹⁷ Ami mégiscsak arra utal, hogy ekkor nem (sem) volt elterjedt gabonanövény ebben a térségben. Egyelőre nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget annak sem, hogy a leendő uradalom területén, még 1716-ban, az alig egy éve alakult vármegye dicális jellegű összeírást készített. A fejléc egyik eleme szerint többek között a „búza, rozs”¹⁸ mennyiségét tudakolták az adófizetőktől. Az információt azért hagyhatjuk figyelmen kívül, mert az elkövetkező fél évszázadban egyszer sem tesznek említést róla. Az éppen ekkor alakult vármegye máskor is használt más megyék

11 MOLNÁR Ambrus: A gazdaság, a társadalom, az önkormányzat a Mária Terézia-féle urbárium bevezetéséig (1772). In *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk. JANKOVICH B. Dénes – ERDMANN Gyula. Békéscsaba 1991. 482. sk.

12 BÉL Mátyás: *Békés vármegye leírása*. Szerk. KRUPA András. Gyula 1993. 7.

13 WELLMANN Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest 1979. (Agrártörténeti tanulmányok 6.) A „parasztgazdaságokban leginkább a kétszeres, ez a jellemzően önellátást célzó keverék volt elterjedve”. 148.

14 SZENDREY István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest 1968. 149. (Értekezések a történettudomány köréből 43.)

15 PAPP Klára: *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágyisége a XVIII. században*. Debrecen 1998. 79. (Csokonai História Könyvek).

16 ERDMANN Gyula: Csaba társadalma, gazdasága, önkormányzata. In *Békéscsaba története I. I. m.* 589–590.

17 ERDEI Aranka: *Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban*. Szerk. ERDMANN Gyula – SZABÓ Ferenc. Gyula 1986. A községsoros feldolgozások két fejezetében, a „Szántó”, valamint a „Javadalmak és károsodások” című rovatokban olvashatunk erről.

18 IMPLÓM József: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II.* Szerk. SZABÓ Ferenc. Békéscsaba 1971. 22.

gyakorlata alapján kialakított „nyomtatványokat”. Nem zárható ki az, hogy ezúttal is átvett összeírások mintáit használták. Nyilván olyan megyéét, ahol a rozstermés elterjedt volt. Sokkal nagyobb figyelmet érdemel az a forrás, amit Daka István közölt Gyoma szántóföldi termelése kapcsán. Igaz, ez a forrás is későbbi, 1783-ból való, de fontos. A terméseredmények kapcsán a település jegyzőkönyvét idézi: az „ugarföldeken középszerű esztendőben [...] rozs teremhet hét köből. Szállásbeli szántóföldeken [...] rozsból öt köből.”¹⁹ Gyomán a rozstermelést rögzítette az 1828-as összeírás is. Ezek szerint már évtizedekkel korábban is termelték, ami eléggé természetesnek tekinthető. Feltételezhető, hogy az urbárium körüli időkben, a községben vetették a jobbágyok. A forrás szerint tiszta rozsról lehet szó, s nem kétszeresről. Ugyanakkor árulkodó, figyelmeztető, hogy ugarföldben termesztik, ami után nincs terményjáradék, illetve szállásföldön, ami korlátozottan tartozott bele a közösségi földhasználat rendszerébe. Tudjuk, hogy Mária Terézia, a jobbágygazdaságokat segítő, 1771-ben megengedte, hogy a gazdáknak az ugarba vetett termény után nem kellett tizedet fizetniük.²⁰ Nem kizárható, hogy a rozs, netán a kétszeres termelése ekkoriban jelent meg a gazdálkodás rendszerében.

A *jobbágygazdaságok* szántóföldi termelése tehát a kilencedösszeírásokban szereplő három gabonafélére, az őszi és tavaszi búzára, valamint az árpára terjedt ki. A gazdák vallomásaikban, minden településen, a „tisza búzát” emlegetik első helyen. Békés megyében a legfontosabb gabonaféle a tiszta, vagyis az őszi búza volt. A kijelentés kritikájául szolgál a dolgozat azon hiányossága, hogy a két búzafajtát nem tudtuk minden évben elkülöníteni egymástól. A búzával közel egyenrangú növényként jelenik meg a tavaszi árpa. Egészen csekély, harmadlagos jelentősége volt a másik tavaszi gabonának, a zabnak. (Különösen fontos lenne a kölestermelés nagyságáról is információkhoz jutni, mivel a táplálkozásban bizonyára akkoriban is megvolt a szerepe.) Az élelmiszernövényként termelt őszi búzának a tavaszi búza és az árpa lehetett a vetélytársa. Tudjuk, hogy az árpa Európának inkább az északabbi részén vált igazán közkedvelté. Délebbre elsősorban takarmánynövényként vették számba. „Rossz az árpatermelés, nem lesz háború”, mondhatták akár Magyarországon is, a törökellenes háborúk idején, hiszen a lovasság alapvető abraktakarmányának számított.²¹ Wellmann szerint is az ország délebbi területein „inkább hizlálásra s abraknak” termesztették.²² Szalmáját ugyancsak megbecsülték.

A búzát és árpát termelők aránya kiegyenlített, ha az árpát egynek vesszük, 1:1,2-höz a búza javára. A búzatermelők aránya körülbelül 20 százalékkal magasabb volt. Amennyiben tisztán csak a búzát és csak az árpát termelők arányát vizsgáljuk, azaz a jobbágnak választania kellett a két gabonaféle közül, még inkább kimutatható, hogy melyik növény terjedt el jobban. 1732-ben 1:5, 1733-ban 1:15, 1737-ben

19 DAKA István: A lakosság újratelepülése és gazdasági-társadalmi helyzete 1772-ig, az urbárium bevezetéséig. In *Gyomai tanulmányok*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Gyoma 1977. 47.

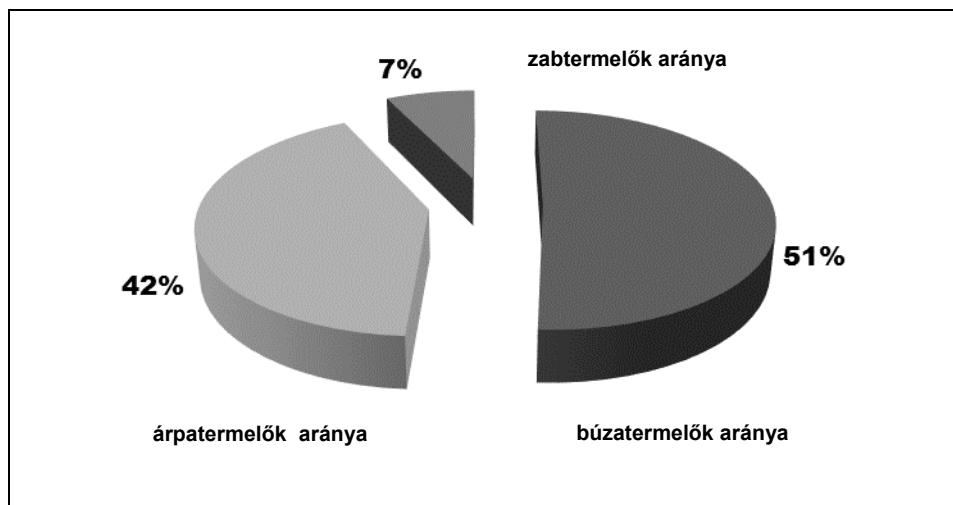
20 WELLMANN Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle* 1961. 364. A szerző BAKÁCS István *Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok* című munkájára hivatkozik. Az ugar dézsmamentességét csak 1806-ban szüntették meg.

21 BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Budapest 1985. 107.

22 WELLMANN 1979. 149.

1:3,1 a viszony a kenyérgabonát termelők javára. Amennyiben választani kellett, ebben az évtizedben a búzáé volt az elsőbbség. Az ingadozásból kiderül az is, hogy a tavaszgabona lehetőséget teremthetett a rosszul sikerült őszi vetés miatti termés kiesés pótlására is. Ez is lehet a magyarázata, hogy az említett 1737. évben nagyfokú növekedést mutat az árpatermelés. Az összeírások megkülönböztették a „boni tritici” és a „defectuosi tritici” kategóriákat. Amennyiben az őszi vetés nem sikerült kellően, a gabonahiány leküzdésében segített a tavaszgabona termelésének növelése. Ennek tényét erősítheti az is, hogy az árpatermelés ebben az összeírásban először előzi meg a búza (aratott és kaszált) hozamait. A 140 587 véka árpával szemben a teljes búza-termés 104 278 véka volt. (Nem zárható ki az sem, hogy ez az időszak kezdete lehetett annak a változásnak, aminek eredménye az árpatermelés esetleges éretörése volt a kenyérgabonával szemben.)

A három gabonaféle egymáshoz viszonyított arányát a 4. ábra mutatja. Azért választottuk az 1733. évi eredményeket, mert ez volt a legnagyobb termésű év a feldolgozott összeírásokban. Az 1733. évi összeírás adatai alapján (1. táblázat) készült grafikon jól szemlélteti a két meghatározó növény közül a búza vezető szerepét a gazdálkodásban.

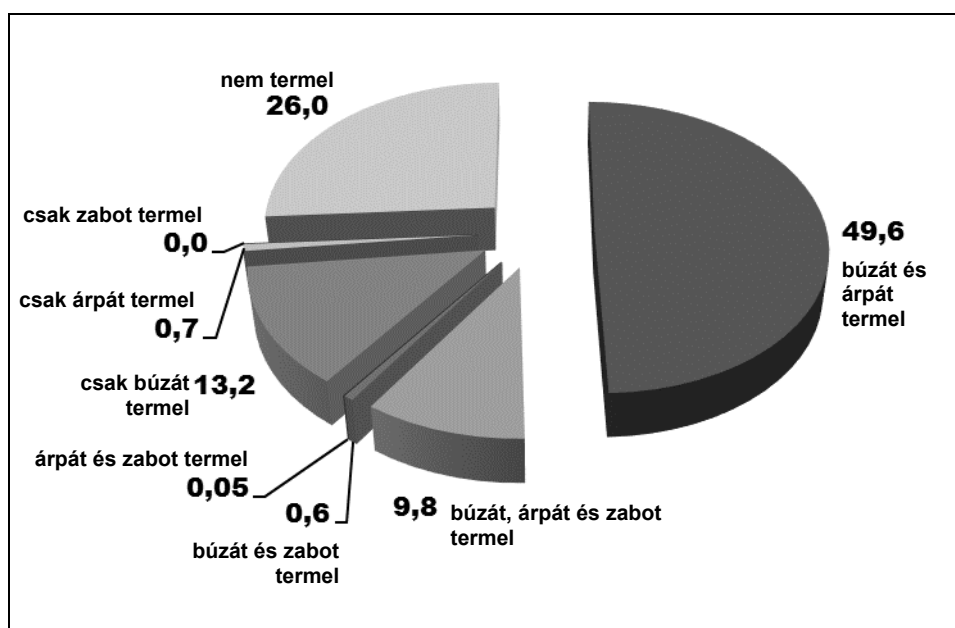

4. ábra. A három gabonaféle megoszlása a jobbágygazdaságokban (1733)

A jobbágygazdaság nem engedhette meg, hogy monokultúrát vezessen be. Az alapvetően önellátásra berendezkedő üzemből ez nagyon kockázatos lett volna. A két közel azonos fontosságú növény az őszi vetések között a búza, valamint a tavasziak között az árpa volt, és maradt még sokáig. Ez a felosztás nagyon jól szolgált a túlélésnek, hiszen valamennyire kiegyenlítette az időjárás szélsőségeinek kitett gazdálkodás bizonytalanságait, veszélyeit. A kombinált, bár (mai szemmel) meglehetősen egysíkú vetésszerkezet használatából érdekes módon kevesen ugyan, de voltak, akik kimaradtak. Erre bizonyíték a csak egy növényt termelő gazdaságok léte. Ezek sorá-

ban a csak búzatermelők száma magasabb (az arányok viszonyával fentebb már foglalkoztunk), de jellemző, hogy csak néhány gazda választotta ezt a lehetőséget. Számuk 1732-ben 259, 1733-ban 218, 1737-ben 144. Az árpa esetében mindössze egy-két tucatnyi, s a zabnál csak „véletlenül” fordul elő, például 1737-ben két gazdálkodó.

Az egyes *jobbágygazdaságok* szintjén tovább vizsgálva a viszonyokat, plasztikusabb s a valóságot jobban megragadó, modellezhető kép tárul elénk. A 1. táblázat számadatai jól tükrözik ennek a próbálkozásnak az eredményét. Az 1733-as évi összeírás adatai alapján készült diagram (5. ábra) a gabonafélék termelésének összetételét szemlélteti a jobbágyok gazdaságaiban. Ebbe beletartoztak azok a gazdák (gazdaságok) is, akik nem foglalkoztak szántóföldi gabonatermeléssel. (Nyilván a kertekben maguk is termelhettek valamiféle kenyérnek valót, talán kölest, vagy valami mást.)

5. ábra. A gyulai uradalom jobbágygazdaságainak gabonatermelési szerkezete 1733-ban
(100 százalék = 2011 parasztgazdaság)

A kiválasztott 1733-as év adatai két területen is eltérnek a többitől. A négy összeírás közül ekkor volt a legnagyobb a termelés nagysága, s a szemtermeléssel nem foglalkozók aránya pedig a legalacsonyabb. Ez az összeírás a termelés nagyságáról, összetételéről az évtizedre jellemző állapotokhoz képest kedvezőbb képet mutat.

A gyulai uradalom falvaiban akkor a gazdák közel negyede nem foglalkozott szántóföldi gabona termesztésével. Általában a módosabbak, azaz a nagyobb (nem feltétlenül a legnagyobb) vetésterületet művelők egy része mindhárom növény termelését vállalta. A búza-árpa és zabot betakarító gazdaságok aránya megközelítette a 10 százalékot. Lényegében a települések lakosságának fele elvetette az őszi (és ta-

vaszi) búzát és a tavaszi árpát is. Amennyiben egy növény termelésére tudtak csak vállalkozni, akkor döntően a búzát választották. A gazdák mintegy 13 százaléka alkotja ezt a csoportot. Elvértve fordul csak elő, hogy a jobbágygazdák csak árpát és zabot, vagy csak árpát és csak zabot termeltek volna. Ez utóbbiak a termelésben a nagyon hátul araszoló társadalmi csoporthoz tartoztak.

Amennyiben a *mikrotársadalom* szintjén vizsgálódva még mélyebbre, a részleteket jobban feltáró szintre merészkedünk, egyebek mellett megtudhatjuk, hogy az egyes gabonafélékből milyenek voltak a legmagasabb és legalacsonyabb terméseredmények. Másképpen fogalmazva: meg tudtak-e élni saját termésű gabonájukból, illetve maradhatott-e feleslegük, vagy éppen „bérmunkával” (például napszámmal) teremtettk elő a hiányzó mindennapi „életet” a család számára. Az uradalom teljes népességének vizsgálata pillanatnyilag meghaladja célunkat, de a szélső értékek nagysága, területi eloszlása árnyaltabb, kézzelfoghatóbb és tisztább képet eredményez.

Az adatsorokat ezúttal az 1737-es év vizsgálata alapján kaptuk meg. A végeredményben (2. táblázat) apróbb torzítások vannak, amit a nonátorok, rationisták ejtettek. Néhány példa erre: Elek községsoros, úgymond helyszíni összeírásában szerepel a zabtermés kicsiny mennyisége, de az extractusból kimaradt. Egy-két község esetében az árpatermés végső kimutatásában a jobb termésből (melioris) alkotott csomókat (cumuli) a tisztázat kihagyta, csak a gyengét (defectus) vette számba. Igaz, a kimaradt termés minimális, egy termelőnél hat véka volt. A lényegét nem módosító pontatlanságok és kétértelműségek ellenére megbízhatónak tekinthető adatsorhoz lehetett jutni. Az egyetlen nagy hátrány, hogy nem teljes. Doboz, Endrőd, Szarvas és Öcsöd községi névsoros összeírása hiányzik. Közülük Szarvas adatai lennének a legfontosabbak, mert az előző évek termelési értékei az élmezőnybe sorolják, s a város fejlődése alapján lehetséges, hogy valamelyik gazdájának terméseredményei átalakítanak az alább bemutatásra kerülő „élmezőnyt”.

A próbacséplések eredményei alapján egységesen vékában, s ez alapján métermázsában meghatározhatóvá vált a termékmennyiség. Fás esetében zabból, Mezőberény esetében árpából mindössze egy-egy termelőt vettek számba, ezért a táblázat megfelelő rubrikájába nem írtunk minimális értéket. A táblázatban szereplő végső értékeket a következő módon számoltuk. A kereszteket és csomókat megszoroztuk a próbacséplés eredményével. Az így kapott érték már összehasonlítható módon, vékában fejezte ki a termés nagyságát. A vékát pozsonyi mérőre váltottuk, s ezúttal is a Bogdán István erre az időszakra és területre valószínűsített 46,56 kilogrammos értékével számolva jutottunk el a táblázatban szereplő métermázsában kifejezett értékekhez.

2. TÁBLÁZAT

A gyulai uradalom egyes településein gazdálkodók maximális és minimális terméseredményei és a legtöbb búzát termelő gazdák összes gabonatermelése, 1737

A legmagasabb és legalacsonyabb terméseredmények és a legtöbb búzát termelő gazdák az egyes településeken, 1737-ben		Megjegyzés	Búza			Árpa	Zab
			Kereszt	Jó	Gyenge		
			métermázsza				
Körösladány	maximum értékek		18,16	48,42	18,62	68,91	21,53
	minimum értékek		3,26	3,03	1,86	4,31	1,44
	<i>Botos János</i>		0,00	48,42	0,00	30,15	8,61
Szeghalom	maximum értékek		19,79	52,15	13,97	83,81	18,62
	minimum értékek		1,75	4,35	1,16	3,10	1,55
	<i>Turbucz István</i>	<i>Jegyző</i>	0,00	52,15	0,00	41,90	0
Füzesgyarmat	maximum értékek		46,56	87,30	26,07	143,40	46,09
	minimum értékek		6,52	1,94	1,63	5,12	3,41
	<i>Pardi Mihály</i>		0,00	87,30	0,00	20,49	0
Vésztő	maximum értékek		36,32	11,64	16,30	62,86	16,76
	minimum értékek		0,93	0,97	0,54	2,79	1,40
	<i>Tótt Gáspár</i>		36,32	0,00	0,00	11,17	16,76
Fás	maximum értékek		48,42	20,37	8,15	35,39	22,12
	minimum értékek		0,93	5,82	1,63	2,95	0,00
	<i>Kerekes János</i>		48,42	0,00	4,89	13,27	22,12
Békés	maximum értékek		0,00	79,15	34,14	71,78	8,61
	minimum értékek		0,00	0,93	1,24	1,44	1,44
	<i>Varga Pál</i>		0,00	79,15	0,00	45,94	2,87
Gyula-magyar	maximum értékek		97,78	0,00	37,60	97,78	30,26
	minimum értékek		1,63	1,11	0,00	2,33	2,33
	<i>Csanki András</i>		97,78	3,32	0,00	97,78	30,26
Gyula-német	maximum értékek		30,73	0,00	8,85	32,59	17,93
	minimum értékek		1,40	0,00	1,11	2,33	4,89
	<i>Meczkin?</i>		30,73	0,00	0,00	13,97	17,93
Békéscsaba	maximum értékek		44,00	87,77	0,00	145,27	22,35
	minimum értékek		3,14	1,16	0,00	1,86	1,86
	<i>Urban György</i>		0,00	87,77	0,00	70,77	14,90
Elek	maximum értékek		22,35	0,00	13,97	83,23	48,89
	minimum értékek		0,93	0,00	0,58	6,40	3,26
	<i>Honecker János</i>		22,35	0,00	0,00	64,02	48,89
Köröstarcsa	maximum értékek		0,00	19,56	6,52	74,50	3,26
	minimum értékek		0,00	0,70	0,41	2,33	0,81
	<i>Tu(a)sz István</i>	<i>Jegyző</i>	0,00	19,56	0,00	74,50	0,00
Doboz	maximum értékek		26,89	30,26	0,00	29,80	5,59
	minimum értékek		2,85	1,51	0,00	1,86	1,86
	<i>Kis János</i>	<i>Jegyző</i>	26,89	0,00	0,00	5,59	1,86
Mezőberény	maximum értékek		18,04	0,00	29,33	55,87	11,64
	minimum értékek		1,75	0,00	2,44	1,16	1,160
	<i>Madarász Péter</i>		18,04	0,00	0,00	6,98	0
Székudvar	maximum értékek		157,14	0,00	29,33	158,77	35,85
	minimum értékek		1,75	0,00	1,22	2,56	3,41
	<i>Barna Száva</i>		157,14	0,00	4,89	76,82	0,00

Az adatok differenciált, nagyon eltérő termelési (szociális?) helyzetet mutatnak a falvak, városok belső társadalmában ugyanúgy, mint a települések egymás közötti összehasonlításában. A minőségében eltérő három búzaféleséget külön kezeltük (2. táblázat; 6. ábra). A sarlóval aratott kenyérgabona legnagyobb termelője Székudvaron gazdálkodott, és 157 mázsás termést takarított be. Wellmann Imre az általa számított 3,2 mázsás gabonamennyiséget²³ (4,5-szeres maghozam mellett) még egy kicsit soknak is tartotta egy ember számára. Számunkra az érték nagysága meglepetést jelent. Az, hogy a legnagyobb termelő a ma Arad megyében található településen volt, a termelési adatok ismeretében nem váratlan. Barna Száva után a második „legnagyobb” termelő a magyargyulai Csanki András volt, de a közel 98 mázsa búzájával utcahosszal elmaradt székudvari társától. (Az árpatermése is teljesen azonos nagyságot mutat, de ez nem számolási hiba. Hozzá hasonló azonosságot a köröstarcsai Tu[a]sz Istvánnál is találunk.) Az adatokból az is kiderül, hogy az 1737-es év nem kedvezett mindenhol a búzatermelésnek, hiszen több településen kereszt búzát nem is vettek számba, mint például Békésen, Köröstarcsán (6. ábra). A jó búza ugyan hiányzott Eleken, Magyargyulán, Mezőberényben, Nemetgyulán, Székudvaron is, de ebből nem következik az, hogy a termés rossz lett volna.

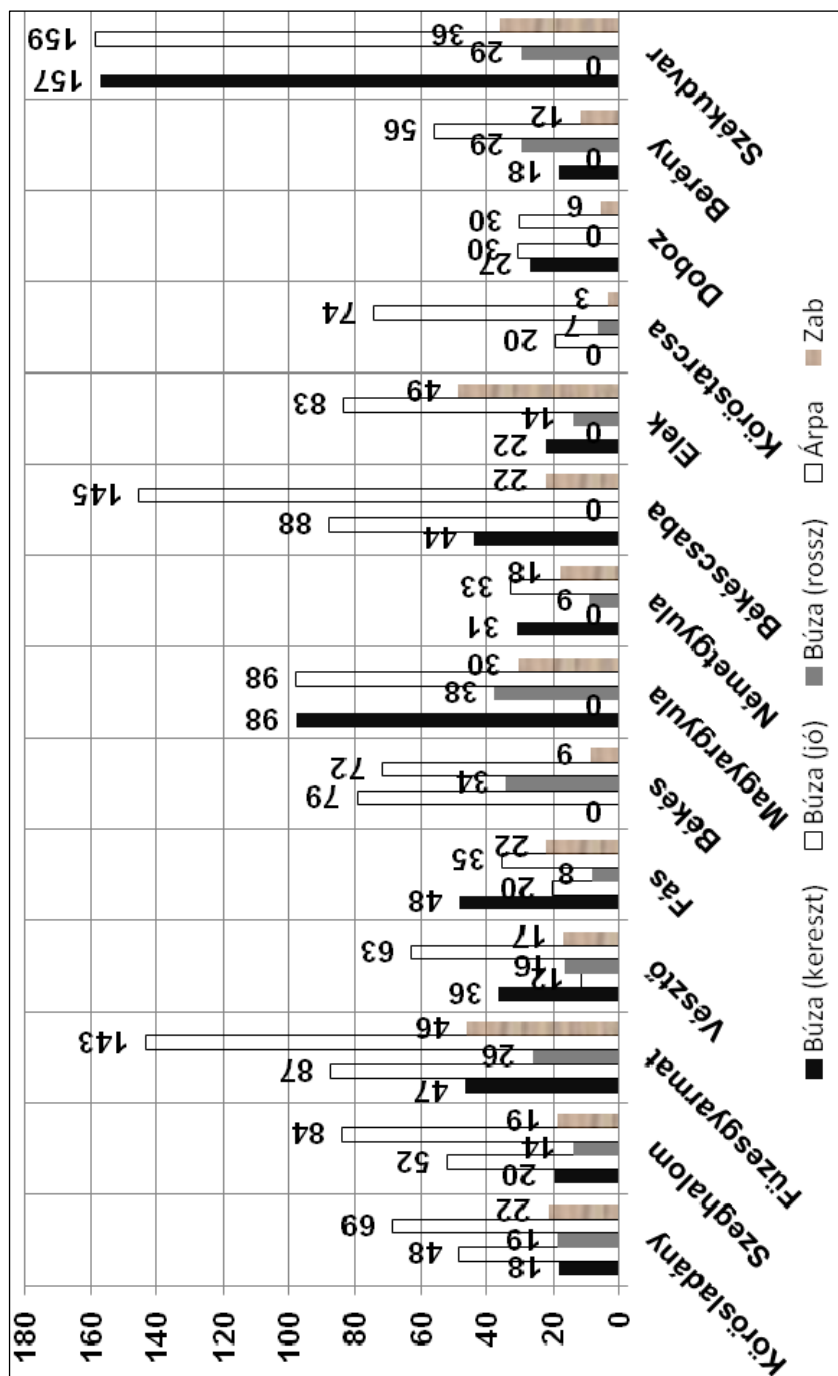
Az elmondottakat hitelesíti Markovicz Mátyás már említett, 1748 körüli időkben született írása a vidék „nevezetességeiről”. „Nemritkán látni mifelénk olyan parasztot, akinek... 300–400 vagy még több pozsonyi mérő gabonája” terem, írja nagy elismeréssel.²⁴ Az első benyomásra igen magas érték valójában nem is tűnik annyira hihetetlennek. A megadott érték 140–186 mázsa terménynek felel meg. A megadott nagyságrend minden gabonafélét magába foglalt. A már említett székudvari Barna Szávának 239 mázsa, a magyargyulai Csanki Andrásnak 229 mázsa, vagy a csabai Urban Györgynek 173 mázsa össztermése volt gabonából 1737-ben. És ők nem is a legnagyobb gabonatermelők, de az bizonyos, hogy ebben a csoportban, annak is az élvonalában helyezkedtek el.

A minimális értékek minden településen nagyon alacsonyak, nem érik el az egy mázsás mennyiséget sem. Fás, Vésztő és Elek lakosai között a legszegényebb termelő – e kategóriában – 0,93 mázsát takarított be magának. *Csak ebből* biztosan nem tudta eltartani nemcsak a családját, de még önmagát sem.

A kaszával betakarított és jónak összeírt gabona sorában a gazdák között a legnagyobb mennyiséget a békéscsabai Uhrin György és a Füzesgyarmaton gazdálkodó Pardi Mihály 88 mázsás eredménye jelenti. Alig maradtak el ettől a békési gazdák teljesítményei. A legkisebb termést Köröstarcsán, Vésztőn és Békésen mutatták ki, 0,7 mázsát. Kicsit meglepő az azonosság, de érthető. Ehhez tudnunk kell, hogy bizonyos mennyiség alatt, mivel nem lehet abból a kilencedet kivenni, össze sem írták a termést. Az érdekes azonban, hogy nem minden településen azonos ennek értéke! Az is valószínű, hogy egy minimális földnagyság alatt nincs értelme a vetésnek sem. Tudjuk, szegénység és szegénység között is van különbség, de esetükben ez nem annyira nagy.

23 WELLMANN 1979. 190. 29. jegyzet.

24 MARKOVICZ 1748. 52.

6. ábra. Az egyes gabonafélék maximális értékei mázsában a gyulai uradalom településeinek parasztagazdaságaiban, 1737-ben

A gyengének minősített búzák körében a legjobb eredményt Gyulán érték el: 37,6 mázsát. Békésen közel ennyi, Mezőberényben pedig harminc mázsa körüli búzával rendelkezett az ottani termelő. A minimális érték Köröstarcsán született, mindössze 41 kilogramm nagyságú volt. Ötven kilogramm körüli értékekkel követték ezt a gazdát a Vésztőn és Eleken élő parasztemberek.

Az árpa legnagyobb termelőjét Roska Andrea személyében ugyancsak Székudvaron találjuk. A terméseredménye búzát termelő társáival közel azonos, 158,7 mázsa. 145 mázsa körüli termelésükkel, nem sokkal maradtak el ettől a békéscsabai Machnics (Mahnicz) Mátyás és a füzesgyarmati Keszi János sem.

A legkevesebb terményt e gabonaféléből Békés városában takarították be: 1,4 mázsát. Valamivel többet termeltek Békéscsabán és Dobozon élő sorstársaik, akik 1,8 mázsa körüli eredményt értek el. Ezzel a termésmagysággal csak arasznyival előzték meg az egyik békéscsabai kisközségi gazdálkodót.

A zabtermelésben, talán nem meglepő, hogy 48 mázsás eredményével eleki gazda került az élre, őt füzesgyarmati gazdálkodó követte, közel hasonló, 44 mázsa körüli eredménnyel. A sorban harmadik egy gyulai termelő, tőlük jóval elmaradva (kb. 30 mázsa terménnyel). Az ellenpólust 80 kilogrammos termelésével egy köröstarcsai parasztember képviselte. Mezőberény, Vésztő, Körösladány, Szeghalom és Békés egy-egy gazdálkodója 1,5 mázsa körüli termésével bővítette a kistermelők eme csoportját.

Amennyiben a nagy és kistermelők eredményeinek szórását vizsgáljuk, egyértelműen kiderül, hogy az a gabonafajták és a termésmagyság szerint a legkisebb felé haladva folyamatosan csökkenő értéket mutat.

3. TÁBLÁZAT

*A gazdák terméseredményeinek szórása
termésmagyság szerint*

Minőség	Termés	Búza		Árpa		Zab	
		Mázsá	Szórás	Mázsá	Szórás	Mázsá	Szórás
Kereszt	maximum	157,14	41,03	158,77	39,84	48,89	13,94
	minimum	0,93	1,65	1,44	13,79	0,81	1,18
Jó	maximum	87,77	30,25				
	minimum	0,70	1,72				
Gyenge	maximum	37,60	10,68				
	minimum	0,41	0,61				

A szórásfüggvény településenként a legnagyobb, illetve a másik esetben a legkisebb terméseredmények átlagához viszonyítja a terméseredmények nagyságát, s ezeknek a maximumoknak és minimumoknak az átlagtól való eltérését fejezi ki. (Nem egy-egy település belső viszonyait, hanem kategóriánként a településeken elért mennyiségeket hasonlítja össze.) A két vezető gabonanövény maximális értékeinek szórása nagyon magas, igazán nagy szélsőségek érzékelhetők a számok mögött. Ezt a közel negyvenes értékek jól mutatják. A zab elterjedtsége másodlagos, sok településen ta-

lán problémás is lehetett beilleszteni (?) a vetésforgó rendszerébe, hiszen a termelők száma, mint láttuk, alacsony szinten maradt. Részben ezért is kisebb a szórása.

A minimális értékek szórása mindhárom gabonanemű esetében kicsi. A búza esetében azt is látjuk, hogy értelemszerűen a gabona romló minősége csökkenti a különbségeket. A szegénység kevésbé differenciált fogalom, mint a bőség.

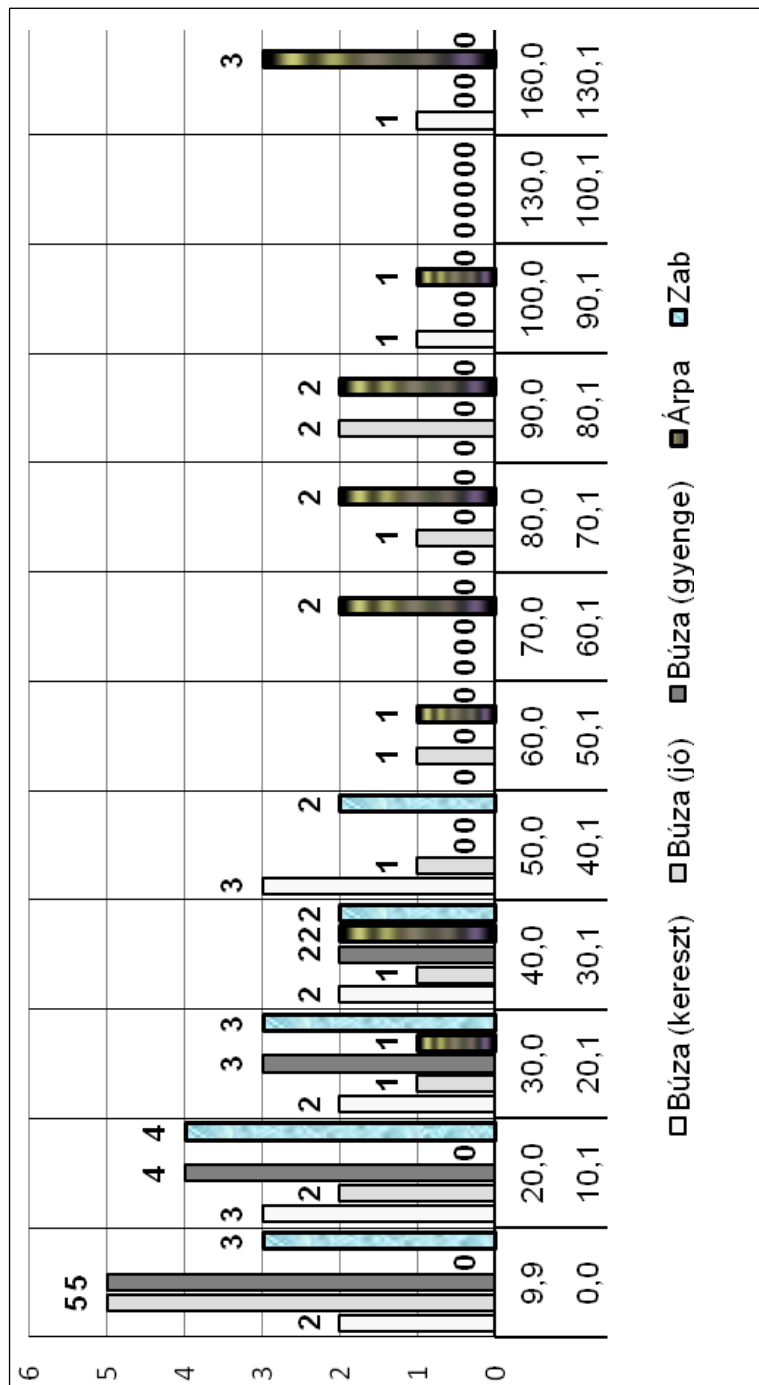
A 7. ábra adatai látványosan mutatják, hogy a maximum értékek zömmel 20 és 50 mázsza közötti mennyiségek közé esnek. E nagyságrend fölött jelentősen csökken azon települések száma, ahol a legjobb termelő gazdák termésmennyisége elérte az ennél magasabb kategória megfelelő értékeit. A búzák kiváló és jó fajtájából öt, a zabból pedig egyetlen település sem került a magasabb kategóriák egyikébe sem. Az árpatermelés eltér ettől, hiszen a számba vett 14 helyséből tízben a maximális termésmennyiség a körülbelül 60 mázsás nagyságot többnyire magasan meghaladta.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a gazdálkodás és az életvitel fő ágazata a 18. században az állattenyésztés volt. Orosz István a reformkor kezdetére vonatkozóan megállapítja, hogy az Alföld ekkorra „olyan mértékben termelt többletgabonát, hogy egymaga is biztosítani tudta a hegyvidéki megyék ellátása mellett az exportot is”.²⁵ Az agrártörténeti szakirodalom elfogadott megállapítása az is, hogy az „alföldi gazdálkodás a 19. század derekáig, az 1850-es évek nagy gabonakonjunktúrájáig nem a gabonatermelésre, hanem az állattartásra épült”.²⁶ Miért mondjuk ezt? Azért, mert segít a növénytermesztés helyét a megfelelő módon értékelni. A mikrotársadalom szintjén vizsgálódva segít a zsellér helyzetét árnyaltabban értékelni. Ugyanis a közgondolkodásba szegényként bekerült „zsellérnek” lehetett akár több mint száz darabból álló juhnyája is, esetleg más állatot tartott nagy számban. Példa lehet erre a szeghalmi Siros (Zsiros) István, akinek a neve nem szerepel az 1732. évi kilenced lajstromban, tehát nem termelt gabonát. Ugyanakkor megtaláljuk a nevét egy 1733. január 17-én lezárt összeírásban. Abból kiderül, hogy 97 darab juhot tartott. A juhnyáj ennél mindenképpen több lehetett, hiszen a növendék birkákat, a toklyókat nem tüntette fel a számbavétel. Emellett nyolc ökröt, 38 tehenet, kilenc lovat és 18 üszőt vagy tinót is gondozott.²⁷ Általában elmondható, hogy sztereotípiákat alkalmazni és azokból kiindulni a megfelelő adatok hiányában nem szabad! Kerülni kell az általánosításokat is, mert a helyi viszonyok sokszor annál sokréteűbbek, gazdagabbak. Jelen dolgozat a gyulai uradalom terméseredményeinek bemutatása kapcsán az indukzív módszert választotta, és kísérletet tett az egyébként nagyon gazdag megyei szakirodalom többségének megállapításainál mélyebbre ásni. A szándék önmagában kevés a sikerhez. Reménykedünk benne, hogy szándékunk valamennyire mégis teljesült!

25 OROSZ István: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In *Magyarország agrártörténete. I.* Szerk. OROSZ István. Budapest 1996. 122.

26 OROSZ István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai. In *Hagyományok és megújulás.* Szerk. L. NAGY Zsuzsa – BARTA János. Debrecen 1995. 273.

27 BÉML P 418 S 20.

7. ábra. A legnagyobb gabonatermelő gazdák számának eloszlása a termelés nagyságának kategóriái (0–160 mázsa) szerint az egyes településeken, 1737-ben

MIKLÓS KERESKÉNYI

THE PRODUCTION STRUCTURE OF CEREAL GROWING ON ARABLE LANDS OF THE SERF FARMS OF THE HARRUCKERN MANOR IN THE 1730S

ABSTRACT

The study presents the size, internal structure and role of cereal production on the serf lands in the Gyula manor, one of the several landholdings of János György Harruckern, an Austrian-born but naturalized Hungarian baron. The manor was, with the exception of three villages, co-extensive with 18th-century Békés County, but also included some villages in Zaránd County (now in Romania). The study however does not deal with estate history, but aims to present grain production on serf lands and manorial fields. The other branch of agriculture, animal husbandry, was not included in the analysis. It should be pointed out however that the defining sector of 18th-century serf farming was animal husbandry, not plant production.

The primary crops of peasant farming were clean wheat and barley. Oats were also produced additionally. The ratio of wheat, barley and oats production in the 1730s was 54.5: 43.2:2.4 per cent. Within wheat the ratio of spring wheat was only 15 per cent. Among cereals wheat was mainly grown for flour and barley for fodder.

Based on the combined yields of all three crops it was possible to determine the size and order of importance of grain production in each village as well as the geographical distribution of crop lands. The greatest yields were associated with the larger settlements in the more favourably situated production areas. Serfs living in the three towns and two villages in this group were responsible for two thirds of the complete yield.

Serfs not participating in cereal production, owing to the lack of land, are usually included in the villein category. Based on the data of census rolls the ratio of landowning and landless serfs fluctuated between two thirds to one third and three quarters to one quarter. Villeins might not necessarily had been poor, as many of them had substantial livestock. They also supplemented the bread needs of their families with millet grown in gardens, or sharecropping in harvests.

A novel attempt of the study is the creation of a model for the average crop production structure of serf families. The result, based on the examination of nearly 2,000 peasant farms, is presented in figure 5. In 1737 only 10 per cent of all farms managed to grow all three crops. These were mainly wealthier farmers with bigger lands. Half of the population in the area produced the two main crops, autumn wheat and barley. If farmers could only manage one crop, it was nearly always wheat. One eighth of farms belonged to this category. One quarter of all farms mentioned in the rolls did not undertake plant production in fields in any form.

On the largest peasant farms the size of the yields of bread grain was quite variable, but could produce surprisingly high values. The largest yields could approximate 150 metric centners.

It also transpired that even in these decades the crop yields considerably exceeded the annual needs of families.

BALÁZS GÁBOR

A HOMOKI BORÁSZAT TÖRTÉNETE A DUNA–TISZA KÖZÉN A FILOXÉRÁTÓL AZ I. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

A homoki bor hosszú évszázadokon keresztül általában pejoratív értelmű megnevezésnek számított. A fogyasztók előítéletei elsősorban azon a téves elképzelésen alapultak, hogy igazán jó minőségű bor csak hegyi talajon termett szőlőből készíthető. E vélemény meggyökeresedéséhez az is hozzájárult, hogy – eltekintve a korszerű homoki kultúra kialakításában (nemesítés, fajtaválasztás, racionális művelési technika stb.) komoly érdemeket szerzett „Háromváros” paraszti szőlőültetvényeitől – az Alföld nagy részén a fajták megválasztása sok esetben valóban nem volt szerencsés.

A hanyag művelés és borkelés, továbbá helytelen tárolás miatt a filoxéravész előtt a termelt homoki borok mellett elég könnyen meg is romlottak, és számos esetben vitathatatlanul gyenge minőséget képviseltek. Napjainkra részben a racionális művelés és a korszerű borkelés előtérbe kerülésével, részben pedig a borfogyasztók ízlésében bekövetkezett változások miatt – ugyanis a könnyű asztali borok népszerűsége folyamatosan emelkedik – a homoki bor megítélése jelentős mértékben javult.¹ A homoki bor megítélésben történt változások elsősorban a filoxérájárvány leküzdése során végbement, a magyar borászatban lezajlott változásoknak köszönhetőek. Ez az írás ezeket a folyamatokat igyekszik bemutatni a Duna–Tisza közén lezajlott folyamatok elemzésével, értelmezésével.

Hazánkban a termőhelyeket és az alkalmazott művelési módokat nagymértékben a fagyűrész határozza meg. Ennek megfelelően a magyar szőlőterületeket alapvetően két csoportba lehet sorolni: hegyvidéki és síkvidéki (általában homoki) termőhelyek.

A hegyvidéki termőhelyek jellemzője, hogy a hideg, fagykárt okozó levegő természetes úton tud a völgyekbe, a mélyebb fekvésű területekre leáramlani, ezért itt a művelésmód, a megválasztható fajták szempontjából is nagyobb a termelő mozgásteret, mint a síkvidékeken. Ilyen termőhelyen azonban a terepviszonyok miatt a gépesítés sok esetben nehézkesebb. Arra is rá kell mutatnunk, hogy mivel a hegyvidékeken általában kötött talajon folyik a termelés, és így az oltványon való termesztés megkerülhetetlen, a termelési költségek is magasabbak a homoki szőlészethez viszonyítva.

Magyarországon a hegyvidéki borok a fogyasztók körében mindig népszerűbbek voltak, mint az alföldiek. Mivel a hegyvidéki borok ára magasabb, mint a homoki

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon.* Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest 1977. (<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1361.html>)

boroké, a természetnél felmerülő esetleges nagyobb költségek az értékesítéskor megtérülnek. Hogy a hegyvidéki borok minősége általában jobb, mint a homoki boroké, az a talaj kedvezőbb adottságai mellett elsősorban arra vezethető vissza, hogy a hegyoldalokban a szőlőt több napfény éri, így jobb a szőlő hőellátottsága.

Az elmondottak ellenére a homoki borászat elterjesztése mellett is szólnak igen komoly gazdasági érvek. Itt mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy az alföldi homok szinte korlátlan méretekben és viszonylag olcsón áll és állt az általunk vizsgált 19. század második felében a természetők rendelkezésre. A szőlőművelés költségeit pedig tovább csökkenti a saját gyökerű ültetvény alkalmazhatósága, illetve a terepviszonyokból adódó egyszerűbb gépesíthetőség is. Ez utóbbi a kapitalizálódás elterjedésével lesz egyre kézzelfoghatóbb előny.

A homoki bortermelés története Magyarországon jelentős múltra tekint vissza. Az Alföldön már a 11. századtól rendelkezünk ezt bizonyító adatokkal. Hornyik János kutatásai szerint a kecskeméti „Vénhegy” szőlőit a 13. században telepítették.² A 16. századtól pedig már országos mértékkel mérve is jelentős bortermő helyeket tartottak számon. Itt elsősorban Kecskemétre, Ceglédre és Nagykőrösre kell gondolnunk.

A 16. és 17. század fordulóján még csak a hegyvidéki boroknak voltak elismert márkái. Ez a török hódoltság alatt sem változott, mert az étkezési fajták domináltak, a szőlőfeldolgozás továbbra is elmaradott volt. Nem voltak pincék, csak egyszerű felszíni kamrák, alig volt borkezelés. Nem volt még tekintélye az alföldi, „sem fehér, se vörös” tömegbornak.³ E szőlők általában kötött mezősi talajokon, kisebb részben folyók árterében helyezkedtek el a Duna és a Tisza mellett. A homoki borokra eleinte a kerti bor, síkvidéki vagy síkföldi bor kifejezést használták. A „homoki bor” kifejezés általánossá válása a 19. század második felétől kifejlődött homoki kultúrára vezethető vissza.

A szőlőtermesztésnek tehát, mint látjuk, voltak történelmi előzményei ezen a tájon. A II. József korában keletkezett térképeken nem egy Duna–Tisza közti település határában jelentős területű szőlőt tüntettek fel. A 19. század első felében a szőlő mindemellett még jelentős mennyiségű futóhomokot is megkötött, ami jelentősen javította a gazdálkodók lehetőségeit.

Az 1848. évi jobbágyszabadítás komoly hatást gyakorolt az itt élő emberek életére. A korszakalkotó döntés kettős következménnyel járt. A törvényileg eltörölt szőlődézsma nem fékezte tovább a termelőket és a telepítést. Az óriási kiterjedésű, a jobbágyvilágban még közös legelők fokozatos felosztása ugyanakkor földönfutóvá tette a szántóföld nélküli, és korábban a közös legelőkön inkább állattenyésztésből élő zselléreket, akiknek a száma az alföldi parasztvárosokban és falvakban volt a legnagyobb. A változások vesztesei kivándoroltak az országból, az itt maradók ezzel szemben megteremtették a szentesi zöldség, a makói hagyma, a szegedi paprika kultuszát, illetve a magyar mezőgazdaság meghatározó szegmensévé tették az általunk

2 SZEGEDI Sándor: Katonatelepen nemesített szőlőfajták. In *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. 1368–1968*. Kecskemét 1968. 61.

3 PFENNING Gyula: *Szőlő a Duna–Tisza közén*. Kecskemét 1988. 15.

tárgyalt homoki borászatot.⁴ Az 1880-as években az országban rohamosan elterjedő filoxéravész csak betetőzte a homoki szőlőtermesztés terjedését, emellett pedig viszszavonhatatlanul átterelte az alföldi szőlőket az filoxérának sikeresen ellenálló homoktalajokra.

A HOMOKI BORÁSZAT TERMÉSZETFÖLDRAJZI FELTÉTELEI EZEN A TÁJON

A Duna–Tisza közét északon a Gödöllői-dombság, délen pedig a Bácskai lösztábla határolja. A dualizmus korszakában ennek a tájnak a nagy része Pest-Pilis-Solt-Kiskun (PPSK) vármegyéhez tartozott, a déli rész pedig Bács-Bodrog és Csongrád vármegyékhez. A tájegységen ma Bács-Kiskun, Pest és Csongrád megyék osztoznak meg.

A vizsgált tájegység 90%-a a tengerszint feletti 150 méteres magasságot nem haladja meg, és jelentős éghajlati tényező a változó irányú szél. A szőlőtermesztés szempontjából fontos az intenzív napsugárzás. A Baja–Solt–Kiskunmajsa–Kecskemét–Solt négyyszög az ország legtöbb napsugárban részesülő területe, ahol a napsütéses órák száma eléri az évi 2050-et is. A hőmérséklet azonban másfelől szélsőséges, a nagyon hideg és a nagyon meleg egyaránt jellemző. A mezőgazdasági munka lehetőségeit nagyban meghatározza a kevés csapadék is. A talajvíz szintén elhanyagolható a Duna–Tisza közén, csupán a két nagy folyó árterületén találkozunk vele. A legnagyobb arányban a különböző homoktalajok találhatók meg itt, részarányuk valamivel több, mint 50%. Ezt a különféle mezőszégi és réti talajok követik, a szikesek pedig körülbelül 10%-ot képviselnek.⁵

A gazdasági és infrastrukturális feltételek javulása

A Duna–Tisza közén a kapitalizálódás a két nagy folyó melletti sávban, a Bácska egy részén és Pest megye északi felében a porosz utat járta be. A Kiskunság egyes körzeteiben, a „Három Városban”,⁶ valamint néhány Duna menti és bácskai község gazdasági fejlődésében fellelhetők emellett az amerikai út legfontosabb elemei is. Ezek a területeken a parasztság a török hódoltság elől menekült földbirtokosok földjeit vette igénybe, amit később sem adott vissza. A 19. század közepén, amikor

4 FÜR Lajos: A filoxéravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. *Agrártörténeti Szemle* 1972. 1–2. sz. 111.

5 PINTÉR János: A Duna–Tisza közti szőlőterület alakulása a századforduló idején és a két világháború között. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1981–1983.* Szerk. FÜR Lajos. Budapest 1983. 163.

6 A török uralom idején a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közbiztonság meggyengült. Ebben az időben három, Duna–Tisza közti mezőváros, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd közös törvényszéket hozott létre. A török kor után, a vármegyék létrejöttével az együttműködés folyamatosan megszűnt. A hajdani együttműködés jelentős mértékben hozzájárult a tájegység fejlődéséhez. A „Három Város” mint fogalom tovább élt a néprajzi irodalomban (*Magyar Néprajzi Lexikon II.* 1979. 482.)

ezek az emberek felszabadultak a hűbéri kötelezettségek alól, elindulhattak a kapitalista fejlődés útján.

A meginduló kapitalista fejlődés alapvető problémája a belső tőke hiánya volt. Ennek ellensúlyozására jelentős mennyiségű osztrák működő tőke áramlott be az országba, amely mögött a nyugati befektetők extraprofit utáni törekvése állt.

Az infrastrukturális beruházások szintén segítették a tőkés fejlődést. A belterjesebb termelési ágak csak azokon a területeken kerülhettek azonban előtérbe, ahol a gyors ütemben épülő vasútvonalak közelebb hozták a termelőket a piacokhoz, mindekenélőtt az egyre jelentősebb felvevőpiaccá váló fővároshoz.

A vasúti közlekedés és szállítás is rohamtempóban fejlődött. A Duna–Tisza között 1855-ig mindössze három vonal szelte át: a bécsi vonal Pest–Vác, a debreceni vonal Pest–Cegléd–Szolnok, valamint a temesvári vonal Cegléd–Szeged városok irányába. A korábban átlagos fejlettségű településeken a vasút miatt erőteljes fejlődésnek indult a mezőgazdasági áruterelés. Kecskemétet az első vasút 1853-ban érintette (Budapest–Cegléd–Szeged vonal), amikor azt Cegléd-től Kiskunfélegyházáig bővítették ki. 1853. szeptember 3-án nyitották meg. Ekkortól van Kecskemétnek vasútja.⁷

Az elvégzett vízszabályozási munkálatok tovább javították a mezőgazdasági munka feltételeit. A szervezett árvédelmi munkálatok kezdetén Beszédes József⁸ 20,8 km hosszú árvédelmi töltést épített a Duna Fadd–Baja közötti szakaszán 1820–1825 között. Így 69 ezer hektár terület lett árvízmentes. Az árvizek gyorsabb levonulása érdekében négy kanyart vágott át.⁹ A nagyobb arányú ármentesítési munkálatok 1880-ban kezdődtek meg a Duna völgyében, és ezek jelentős részét csak 1919-re végezték el.

A 19. század folyamán tehát szinte folyamatosan végeztek vízszabályozási munkálatokat ezen a tájon, minek eredményeképpen hatalmas kiterjedésű területeket vontak művelés alá, amelyeket azt megelőzően egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben hasznosítottak mezőgazdasági célokra.

Az egyes birtokok nagysága szintén a termelés egyik fontos gazdasági tényezője. A Kiskunság, a Három Város, továbbá néhány, Duna menti kisközség területén már 1855-ben a Duna–Tisza köze más tájaihoz hasonlítva meglepően kicsi (5–9 kat. hold kiterjedésű) volt az átlagos birtoknagyság. Mindebből egyenesen következik, hogy a termelés így sok szempontból az amerikai utat járta be. A kisparcella-tulajdonosok ugyanis arra kényszerültek, hogy belterjesebben műveljék birtokukat. A környező nagybirtokokkal versenyre kényszerült önálló termelők így honosították meg a Duna menti zöldségtermelést.¹⁰

7 BENDE László: *A kecskeméti szőlő- és gyümölcstermelés fejlődéstörténete*. Kecskemét 1929. 81.

8 Beszédes József vízépítő mérnök az MTA levelező tagja volt. Széchenyi István kezdeményezésére az Országgyűlés 1840-ben törvényt hozott a Beszédes által elképzelt Duna–Tisza-csatorna építéséről. A kivitelezésre részvénytársaság alakult, a támadások miatt azonban a tőkések elálltak a támogatástól. A terv nem valósult meg. Vasútmérnökként is dolgozott. A Sárvíz, a Kapos és a Sió rendezésében is részt vett.

9 *Magyarország a XX. században*. Főszerk. KOLLEGA TARSOLY István Szekszárd 1996–2000. IV. kötet: *Tudomány 1. Műszaki és természettudományok*. (A továbbiakban: KOLLEGA TARSOLY 1996–2000.)

10 ASZTALOS István – SÁRFALVI Béla: *A Duna–Tisza köze mezőgazdasági földrajza*. Budapest 1960. 30.

Az e tájon folyó mezőgazdaság értékesítési lehetőségeit jelentősen javította, hogy 1851-ben végleg megszűntek a vámhatárok Magyarország és az osztrák örökös tartományok között. A hazai mezőgazdaság terményei így könnyen eljuthattak ezekre a piacokra, de akár Németországban is gazdára találhattak.¹¹ A tájegység borászatának fejlettségét jelöli, hogy már a 19. században megindult a gyümölcs mellett a szőlő exportja is a Monarchia többi részébe, így Ausztriába, Galíciába és Csehországba.

Ezt követően nézzük meg, hogy hol folyt a legjelentősebb szőlőtermesztés ezen a tájon. A Duna–Tisza köze legnagyobb kiterjedésű szőlőterületeivel a Pilisi felső és alsó járások települései rendelkeztek, a legkisebbek pedig a Pesti közép, a Solti közép és a Kis-kun felső járásokban voltak. A Kertész László által a *Szegedi Híradó*-ban publikált tudósítás szerint a szőlőtermesztés Csongrádon a lakosság legfontosabb jövedelemforrása volt; ellátták borral Szentest, Hódmezővásárhelyt, a Nagykunságot, de alkalmanként Pestet is.¹² Rá kell azonban arra is mutatnunk, hogy a főváros is jelentékeny szőlőterülettel bírt még ekkor. Pest megye a megyék közül a negyedik helyen állt a szőlészet szempontjából, a kertészet tekintetében pedig a hatodik volt.¹³ A megyében évente termelt bor mennyisége ugyancsak számottevő volt,¹⁴ és nemcsak kitűnő bort termeltek itt, hanem annak ára is versenyképes volt.¹⁵

A FILOXÉRA MEGTÁMADJA A MAGYARORSZÁGI SZŐLŐKET. A KÖZPONTI KORMÁNYZAT INTÉZKEDÉSEI

A filoxérát 1863-ban Franciaországban észlelték, Amerikából terjedt át az európai kontinensre. Hatalmas pusztítást végzett, a francia szőlőterületeknek – 3 800 000 katasztrális holdnak – a harmadát pusztította el. Spanyolországba 1874-ben jutott el, és még ugyanebben az évben Magyarországon is megjelent. Egy 1873. december 29-én Kecskeméten közzétett hirdetmény a következőképpen jellemezte a kórokozót: „...piciny, szabad szemmel alig kivehető [...] a szőlőtőke gyökerein millióként találtatik, hol a legfinomabb gyökök nedveit kiszívja. Ezen bogár által megszárt, vagy kiszívott szőlőgyökér felduzzad, kidudorodik, azután szétmállik és elrothad, minek folytán a szőlő levelei elhervadnak és a tőke kivesz.”¹⁶

A szakminiszter értesülve a fenyegető veszélyről, már viszonylag korán, 1872. április 30-án értesítette a törvényhatóságokat, hogy „a minisztériumba több oldalról

11 A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés teljesítménye is drasztikusan megnőtt azáltal, hogy a városnak vasútállomása lett. Az adatokat lásd részletesen: BENDE 1929. 81–87.

12 MÓD László: Adalékok az alföldi homoki szőlő- és borgazdálkodás modernizálásához: egy csongrádi szőlőbirtokos látogatása és tapasztalatai a kecskeméti Miklóstelepen. In *Magyarságtudományi kutatások II. Érték és sors. Nemzetpolitika – kulturális örökség – identitás*. Szerk. GARACZI Imre. Veszprém 2012. 248.

13 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Mezőgazdasági Statisztikájára vonatkozó adatok*. Szerk. BO-ROVSZKY Károly. Budapest 1888. 73. (A továbbiakban: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye...*)

14 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye...* 75.

15 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye...* 76.

16 Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML). IV. 1903/h Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának ir. (1872–1891) 9613/1873.

érkezett jelentések szerint” a filoxéra Franciaországban komoly pusztítást okozott. Franciaországból szőlővesszőket behozni ezért veszélyes, de az olaszországi behozatal esetén is „a legnagyobb óvatossággal szükséges eljárni”.¹⁷

A Földművelésügyi, Kereskedelmi és Ipari Miniszter figyelmeztette a törvényhatóságokat és a gazdasági egyesületeket arra, hogy amennyiben törvényhatóságuk területén „valamely szőlőbetegség mutatkoznék”, a bevizsgálásra kerülő szőlőgyökéren hagyják rajta a termőföldet is. Az utasításnak természetesen gyakorlati okai voltak, a filoxéra ugyanis a szőlőgyökereken egy-, sőt esetenként kétféle mélységben támadta meg a növényt.¹⁸

Hornyik János kecskeméti főjegyző 1873. december 29-én figyelmeztette is a városi gazdákat a veszélyre. Aggodalma abban a helyzetben teljesen érthető volt, hiszen akkor ő még nem tudhatta, hogy ez a kórokozó nem árthat a homoki szőlőknek.¹⁹

A veszély megelőzése érdekében szükségessé vált a nemzetközi együttműködés. Egyeztetések indultak el tehát az osztrák kormánnyal annak érdekében, hogy a Franciaországból származó szőlővesszőket tiltsák ki a Monarchia területéről.

A korabeli hazai szakmai sajtó nem érzékelte a veszélyt. A *Borászati Lapokban*²⁰ például egymás után jelentek meg olyan írások, amelyek a helyzet meg nem értését tükrözték. A fertőzés azonban folyamatosan terjedt.

Az ausztriai irtásról szóló hírek hatására egyre több hazai termelő kérte fertőzékenységű szőlőjének hatósági kivizsgálását. 1875-ben azonban az a gyakorlat, hogy a földből kiemelt tőkét a termelők közvetlenül a megfelelően felszerelt magyaróvári telepre küldjék, már tarthatatlanná vált. A minisztérium ezért magának a vizsgálatot végző személynek a helyszínre küldését rendelte el. A beteg tőkék ellenőrzése során jutott el Deininger Imre²¹ tanár is 1875 őszén Pancsovára. Itt rövid idő alatt kiderült, hogy a

17 MNL BKML IV. 1903/h Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának ir. (1872–1891) 231/1877. Földművelésügyi, Ipari, Kereskedelmi miniszter levele Magyarország valamennyi törvényhatóságának. 5015. Budapest, 1872. április 30.

18 MNL BKML IV. 1903/h Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának ir. (1872–1891) 7613/1873. Földművelésügyi, Kereskedelmi és Ipari Miniszter levele 1873. november 28-án a törvényhatóságoknak és a gazdasági egyesületeknek.

19 BENDE 1929. 56.

20 A filoxeravész pusztítása felkeltette az érdeklődést a szakirodalom iránt. Az Entz Ferenc által indított *Borászati Lapok* (1874–1944) fontos szerepet töltött be a szőlő- és borkultúra terjesztésében, s mint a Magyar Szőlősgazdák Országos Borértékesítő Szövetkezetének lapja harcolt a magyar szőlő- és bortermelés fejlesztéséért. A másik országos lap 1896-ban indult a *Borászati Lapok* írógárdájával és Engelbrecht Károly szerkesztésében *Szőlő és Borgazdasági Lapok* címmel; 1898-ban egyesült a *Borászati Lapokkal*. (KOLLEGA TARSOLY 1996–2000.)

21 Deininger Imre (1844–1918) a magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézet elvégzése után, 1868-ban az akkor szervezett debreceni felsőbb gazdasági tanintézetnél kezdte meg működését. 1871-ben rendes tanár és a botanikus kert vezetője lett. 1878-ban ő létesítette Magyarországon az első vetőmagvizsgáló és növényélettani kísérleti állomást, amelyet 1884-ig vezetett is, majd a keszthelyi gazdasági tanintézet igazgatója lett. Mint agrárrégész a magyarországi prehistorikus növény-(búza) és különösen a magleletekkel foglalkozott. 1892-ben a gödöllői koronaadalom jószágigazgatója volt, 1899-től 1914-ig, nyugdíjazásáig pedig a Földművelésügyi Minisztériumban teljesített szolgálatot. Számos cikke jelent meg a szaklapokban. (*Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest 1981–1985.)

város határában lévő 70 kat. hold kiterjedésű területen a szőlő filoxérával fertőzött.²² Néhány évvel később, 1879 novemberében Keszthely környékéről jelentettek fertőzést, ami tehát azt jelentette, hogy a filoxéra megjelent a mai Magyarország területén is.

Hazánkban a nemzetközi tapasztalatokra alapozva háromféleképpen próbáltak védekezni. Az irtásos módszer csupán néhány évre oldotta meg a problémát. Az elárasztásos módszer lényege abban állt, hogy évente öt-hat héten át víz alá helyezték a növényt. A fertőzött szőlők nagy része hegy- vagy domboldalon terült el, ezért ez a módszer kevés helyen hozott kézzelfogható eredményt. A leghatásosabb az ún. szénkéneggel történő gyérítő eljárás volt, ezt azonban még az 1890-es években is csak 2-3 ezer hektáron alkalmazták Magyarországon.²³

A fertőzés feltartóztatása érdekében a kormány korlátozta a törvényhatóságok és a községek közötti forgalmat. A 26 222/79. sz. rendelet ennek érdekében mind a sima, mind a gyökeres szőlővessző forgalmát megtiltotta. A szabad kereskedelem ezután csak a községhatárokon belül volt korlátlan, a községek között csak törvényhatósági, a megyék között pedig csak minisztériumi engedéllyel lehetett a vesszőket szállítani, amihez egyúttal egészségrendőri vizsgálati bizonyítványra is szükség volt. A fertőzött szőlőkereteket zár alá kellett helyezni, azokból bármilyen vessző, fa és cserje kivitele tilos volt.²⁴

A fertőzés megakadályozása érdekében a külföldre történő szállítást is szigorúan tiltották a jogszabályok. A 16 492/80. számú leiratában a miniszter a szőlő és mindenféle egyéb gyümölcs szőlőlevélbe csomagolását tilalom alá helyezte. A nem megfelelő gondossággal csomagolt szállítmányokat a határon meg kellett semmisíteni.

Sokáig úgy tűnt, hogy a hetvenes évek folyamán hozott rendelkezések hatására stabilizálódik a helyzet, elejét lehet venni a járvány terjedésének. 1879-ben, tehát csak az első kártevő felfedezése utáni ötödik évben találtak újabb fertőzött gócot. Így a szorosan vett Magyarország területén csak hét fertőzött területet tartottak számon. Ekkor a szakigazgatási ág vezetői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Németországhoz hasonlóan a továbbterjedés megakadályozásával a szőlőterületek további pusztulásának elejét tudták venni. A szőlőművelők maguk is azzal áltatták magukat, hogy a filoxéra a lisztharmathoz hasonlóan nem vezet országos méretű járványhoz.

A valóságban azonban a betegség tovább terjedt, ezért a nyolcvanas években is az egyik legfontosabb feladat maradt a fertőzött növények forgalmának megakadályozása. A miniszter 56 944/1885. számú körrendeletében a törvényhatóságokat hívta fel ennek fontosságára. A csoportzárlati területeken belül a szabályozást megváltoztatták, és engedélyezték az illetékes csoporthatáron belül a filoxérával fertőzött szőlőnövény részeinek forgalmát az egyes községek között. Minden egyéb kivétel azonban továbbra is szigorúan tilos volt. A rendelkezés rámutatott arra, hogy a szőlőművelők több csoportban történő egyidejű alkalmazása is veszélyes, mert a kártevő a ruhán vagy a szerszámon megtelepedve tovább terjesztheti a fertőzést.²⁵

22 SOÓS László: Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás létrehozása. *Agrártörténeti Szemle* 1988. 3–4. sz. 344.

23 FÜR 1972. 109.

24 FEYÉR Piroska: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest 1970. 106.

25 FEYÉR 1970. 115.

A FÖLDMŰVELÉSÜGYI IGAZGATÁS ÁTALAKULÁSA

A válság a mezőgazdasági munka szervezéséhez kapcsolódó hivatalrendszerre is hatással volt: az általános igazgatástól folyamatosan elvált a mezőgazdasági szakigazgatás. A kormány a szőlészeti és borászati terület igazgatási teendőinek irányítására 1879 szeptemberében Miklós Gyula²⁶ személyében országos borászati kormánybiztost nevezett ki.²⁷ A kormánybiztos feladatai közé nem csupán a filoxéra elleni feladatok koordinálása tartozott, hanem minden más, megoldásra váró szőlészeti és borászati probléma is, így például felügyelte az oltványtelepeket, összeállította a telepítésre javasolt fajok jegyzékét, illetve megalkotta a borászati törzskönyvet is.²⁸

A mezőgazdasági szakigazgatás fejlődésének újabb állomása volt, amikor az 1882. évi XV. tc. alapján az ország szőlőművelő területein filoxéra-felügyelőségeket hoztak létre. Ezekből a szervekből fejlődtek ki aztán az 1890-es években a szőlészeti és borászati kerületi felügyelőségek.²⁹

Ezekben az években alakult meg egy másik jelentős földművelési igazgatási szerv, az Országos Phyloxera Kísérleti Állomás is. Központját először a Földművelésügyi Minisztérium épületében helyezték el, és mindössze egyetlen helyiségből állt. Itt gyűjtötték össze a fertőzött területekről származó filoxéra-preparátumokat és a kártevőkkel kapcsolatos szemléltető eszközöket. Ezeket a vármegyei filoxéra-biztosok³⁰ részére szervezett tanfolyamok oktatói is használták előadásaik során. Az állomás legfontosabb feladata a rovtani ismeretek terjesztése volt.³¹

A Kísérleti Állomás számára egy megfelelő, állandó telephelyet kellett kijelölni. Ez távolról sem volt egyszerű, mert az új intézményben nem csupán a különböző vegyszereket és mentesítési eljárásokat próbálták ki, hanem az Amerikából származó fajtákat is itt kellett ellenőrizni és szaporítani, továbbá a homoki szőlőtermelés mind

26 Miklós Gyula (Finke, 1832. november 26. – Budapest, 1894. május 2.) szőlész volt. A szabadságharcban huszár főhadnagyként vett részt, majd rövid időre besorozták az osztrák hadseregbe. 1861-ben kapcsolódott be a politikai életbe, és 1875-től két cikluson át az edelényi kerület országgyűlési képviselője volt, szőlészeti és borászati kérdésekkel foglalkozott. 1879-ben országos borászati kormánybiztos lett, amelynek révén érdemeket szerzett a szőlőtermesztés újjáteremtésében. Megszervezte a Központi Mintapincét, ahol a hazai adottságoknak megfelelően kezelték a borokat. Létrehozta a magyar konyakipart. A szakismeretek terjesztése érdekében intézményeket és állami szakértőhálózatot létesített. Szerepe volt a filoxeravész leküzdésében, létrehozta a Felsőbb Szőlészeti és Borászati Tanfolyamot, és számos amerikai vesszőszaporító telepet is létesített. Az immunis homokterületeket szőlővel telepítette be, ezért szervezte a kecskeméti szőlőtelepet, amelyet később róla neveztek el Miklós-telepnek. Elsőként szerkesztette meg Magyarország borászati törzskönyvét, és a *Borászati Lapok* munkatársa is volt. (*Magyar Életrajzi Lexikon*)

27 FEYÉR 1970. 105.

28 BECK Tibor: *A filoxeravész Magyarországon*. Budapest 2005. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10.) 45.

29 *A magyar állam szervei, 1944–1950*. 2. kötet. N–Z. Szerk. VÖRÖS Károly. Budapest 1985. 611–612.

30 A kormány ugyanis 1887. július 29-én filoxéra-biztosokat küldött ki az ország szőlőterületeire a fertőzött területek összeírása érdekében. A biztosok Kecskemétre is eljutottak, de itt nem találtak fertőzött tőkéket. (BENDE 1929. 57.)

31 OL K 168-5-21700 Az Állandó Phylloxera Bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1881. ápr. 5. Horváth Géza jelentése. 1881. ápr. 3.

szélesebb körben történő elterjedését is elő kellett segíteni. Egyetlen telephely valamennyi talajminőségi követelményeknek nem felelhetett meg, ezért két-három szakosítottan berendezett terület kijelölését vették tervbe.³²

Miklós Gyula borászati kormánybiztos közbenjárására a főváros két területet ajánlott fel erre a célra. Az Üllői út jobb oldalán lévő „Bakonyberek” nevű ingatlant, illetve a Kőbányai út melletti régi „marhaálló” homokos talajú területét. Az átengedésért a főváros mindössze évi forint bérre tartott igényt a földesúri jog fejében. Az átalakítás sokba került volna, az igénybevételre ezért végül nem került sor.

A miniszteri utasítás alapján végül Gomba település határában hozták létre a 10 kat. hold területű, filoxérával lepett szőlőültetvényt is magában foglaló farkasdi kísérleti telepet. Ezt az állam 15 évre vette bérbe. A másik, országos jelentőségű telepet gróf Csáky László díjmentesen átadott, 7 kat. hold kiterjedésű, fertőzött szőlőjében, a Borsod megyei Szendrőn rendezték be. Ezeket a telepeket főleg az élősködő elpusztítására alkalmas vegyszeres eljárások tesztelésére létesítették.³³

Ezek a telepek, mint mondtuk, fertőzött területen helyezkedtek el, ezért azokat a szakemberek a rovar esetleges széthurcolásától félve az amerikai szőlőfajták szaporítására és szétosztására nem használhatták fel. Egy további homoktalajú telep létrehozása ezért elengedhetetlen volt. A legkevésbé költséges megoldásnak a Rákospalota határában működő istvántelki földműves iskola használatában lévő futóhomok bérbevétele látszott. Mivel az iskola és a hozzákapcsolódó telek fölött a tulajdonosi jogokat az Országos Magyar Gazdasági Egyesület gyakorolta, a 9 kat. hold kiterjedésű terület átengedése és így a közcélokot szolgáló ún. istvántelki telep létrehozása viszonylag gyorsan megtörtént.³⁴

A Kísérleti Állomáson a hazai körülmények között próbálták hasznosítani a külföldi tapasztalatokat, tehát mindenekelőtt a homokos talaj filoxéra-mentesítő hatását. A munka során a farkasdi telepen kiásott, kártevővel lepett tőkét az istvántelki homokos talajba ültették be. Azt tapasztalták, hogy a filoxéra ezt követően rövid időn belül elpusztul. Az 1881 tavaszán lefolytatott kísérletek után pár évvel hozták létre a magyar homoki szőlőtermelést európai színvonalra emelő kecskeméti Miklós-telepet.³⁵ A telep munkájával külön fejezetben foglalkozom.³⁶

A mezőgazdasági igazgatás átalakulásának utolsó nagy lépése korszakunkban az önálló minisztérium megalakulása volt 1889-ben, amelynek már megalakulása pillanatától foglalkozni kellett a filoxérával. Nem meglepő tehát, ha az első intézkedések

32 SOÓS 1988. 356.

33 SOÓS 1988. 356.

34 OL K 168-1883-5-417 Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás 1881. évi működéséről. Budapest 1882.; OL K 168-1881-5-217010 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése a FIK részére. Budapest 1881. jan.

35 A homoki szőlőültetés jelentős támogatója volt többek között Koritsánszky János, Miklóstelep első igazgatója és Rácz Sándor, a budai vincellériskola tanára, majd szőlő- és borászati felügyelő. A homoki művelés megteremtői közé kell számítanunk Ferman Ottót, továbbá Petrovits István szőlészeti és borászati felügyelőt is, aki Delibáti-pusztá betelepítését is vezette. Miklóstelepi működése idején eredeti megfigyeléseit és tapasztalatait könyvben írta meg. (FEYÉR 1970. 184.)

36 OL K 168-1881-5-21704 Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás 1881. évi működéséről. Budapest 1881. ápr. 21. Közli: SOÓS 1988. 359.

közé tartozott a borászati és filoxéraügyi osztály megszervezése, amely kizárólag a szőlészettel és borászattal foglalkozott.³⁷

A HELYI KÖZIGAZGATÁS SZEREPE A JÁRVÁNY ELLENI INTÉZKEDÉSEK VÉGREHAJTÁSÁBAN A DUNA–TISZA KÖZÉN

A helyzet egyre kritikusabbá vált, ezért Magyarország elfogadta az 1878-as berni konferencia rendelkezéseit, ami jogszabály-alkotási kötelezettséggel is járt. Így születtek meg a filoxéra elleni védekezés jogszabályi kereteit megrajzoló 1880. évi I.³⁸ és II.³⁹ törvények. Ezek a jogszabályok többek között a vármegyék szőlőterületei feletti folyamatos ellenőrzés feltételeit határozták meg.

A filoxéra terjedését megakadályozó kormányintézkedések végrehajtását ezekben az években a törvényhatóságok közigazgatási bizottságai felügyelték. A megyei adminisztráció emellett elsősorban a szakminiszter rendelkezéseit közvetítette a helyi hatóságok, illetve az érintett magánvállalkozások felé.

A hatékony kormányzati intézkedésekhez elengedhetetlen volt az, hogy a fertőzött területekről reális információk álljanak a döntéshozók rendelkezésére. Ennek érdekében a szakminiszter elrendelte az ország összes szőlőjének felmérését. A feladatra a vallás- és közoktatási miniszter által kijelölt, „kellően beoktatott középtanodai szaktanárokat” bízott meg. A leirat figyelmeztetett rá, hogy a kiküldött szakértő munkáját segítsék, az esetleg felmerült kéréseinek pedig „mindenben habozás nélkül eleget tegyenek”. A kiküldöttek munkáját fogatok, gyalog munkaerő rendelkezésre bocsátásával kellett támogatni, illetve kérte, hogy „melléjük az adott településről bizalmi férfiak adassanak”.⁴⁰

Az FM körrendeletben utasította a törvényhatóságokat, hogy amennyiben a helyzet indokolja, az első tisztviselő elnökleite alatt folyamatosan működő megyei filoxérabizottságot küldjenek ki. Ezt a testületet elsősorban a szőlőtulajdonosokból és a természettudomány szakembereiből kellett megalapítani. Az elnök az intézkedésekről utólag jelentést tett a Közigazgatási Bizottságnak.

A filoxérabizottságnak a szőlővel művelt területek terjedelméhez és fekvéséhez képest a törvényhatóság területén egy vagy több akkora kiterjedésű járást kellett kijelölnie, amelyet egy ember képes volt önállóan ellenőrizni. Ezeknek a biztosoknak tették feladatává többek között a helyi bizottságok megalakítását azon településeken, ahol több mint 300 kat. hold kiterjedésű szőlőterületet tartottak nyilván. Kisebb kiterjedésű szőlőterület esetén is volt lehetőség bizottság alakítására, ha a szőlőbirtokosok ezt fontosnak érezték, illetve ha a településen „értelmesebb egyének találtak”.⁴¹

37 BECK 2005. 83–84.

38 A phylloxera vastatrix rovar ellen követendő rendszabályok ügyében kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről.

39 A phylloxera vastatrix rovar ellen követendő rendszabályok ügyében kötött és az 1880:I. törvény-cikk által becikkelyezett nemzetközi egyezményből folyó ideiglenes intézkedésekről.

40 MNL BKML IV. 1903/h Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának ir. (1872–1891) 5881/1880. FM levele 1880. július 14.

41 MNL BKML IV. 1903/h Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának ir. (1872–1891) 1965/1881.

A vármegyén belül folyó védekezési munka legfontosabb szereplői a helyi filoxérabizottságok voltak. A „Földművelés,-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. Miniszter” 5841. sz. alatt 1880. március 2-án levelet intézett gróf Szapáry István vármegyei főispánhoz, hogy gondoskodjon a helyi bizottságok megszervezéséről.

Döntő kérdés volt e bizottságok személyi összetétele. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Közigazgatási Bizottság 1880. március 11-i ülésén ezzel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bizottsági munkához kapcsolódó vizsgálatokat legszakoszerűbben a községi orvosok és a körorvosok képesek elvégezni. A miniszter egyúttal ígéretet tett levelében arra is, hogy szakembereket küld a helyszínre, akik átadják a filoxérával kapcsolatos legfontosabb tapasztalatokat.⁴²

Ha a rendelkezés végrehajtásával kapcsolatban a vármegyei hatósághoz beérkezett községi, főszolgabírói jelentéseket gondosan áttanulmányozzuk, azt látjuk, hogy a Pest megyei települések bizottságaiban elsősorban a szőlőműveléssel hivatásszerűen foglalkozók (földbirtokosok, közbirtokosok, szőlőtenyésztők, uradalmi tisztartók) képviseltették magukat. Előfordult emellett néhány településen az is, hogy a helyi értelmiség más képviselői, így a kántor, a községi bíró, a községi orvos is rész vállalt a bizottsági munkából.

A bizottságok megalakítását a településekre bízták. A kutatás során mindössze egyszer találtam példát arra, hogy valakit „felülről” ajánlottak bizottsági tagnak. A szakminiszter 6766. iktatószámú levelében 1880. március 12-én a megyei Közigazgatási Bizottság figyelmét a Tahitótfalun élő dr. Málnay Ignácra, egy elismert szőlészeti szaktekinélyre hívta fel.⁴³

A tagok díjazása azonban komoly problémát jelentett az igazgatás számára. A díjazásra vonatkozó egységes szabályok kialakítása elsősorban azért volt összetett feladat, mert az igények és a lehetőségek igen különbözőek voltak az egyes településeken. Arra is láttunk példát, hogy a tagok – például a Pilisi alsó járásban – ingyen vállalták a munkát. Ehhez hasonlóan Halas városában három ember szintén díjazás nélkül dolgozott a bizottságban. Mindössze azt kérték, hogy a felmerülő élelmezési és szállítási költségeiket térítsék meg. Máshol a tagok napi két forintos díjazást igényeltek, amiért viszont a betanulást és a munkát is hajlandók voltak vállalni. Egyedülálló volt az az eset, amikor az egyik szentendrei tagjelölt egész éves működéséért egyben 50 forintot kért.⁴⁴ A minisztérium ugyanakkor sokallta a tagok által kért napi- és tiszteletdíjakat, mivel ez a fertőzésben érintett földbirtokosokra is jelentős terhet rótt. A miniszter ezért arra kérte a főispánt, hogy a túlzott kéréseknek vegye elejét. Felhívta a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy a költségeket azzal is csökkenteni lehet, ha a megvizsgálandó szőlők előzetesen összeírásra kerülnek, hiszen a vizsgálatok így lényegesen kevesebb ráfordítást igényelnek.⁴⁵

42 Pest Megyei Levéltár (PML) IV. 415-b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Közigazgatási Bizottságának ir. (a továbbiakban: PML. IV. PPSK v. Közigazgatási Bizottság ir.) 1879. XII. 88.

43 Lásd a szakminiszter 6766/1879. iktatószámú levelét. PML. IV. 415-b. PPSK v. Közigazgatási Bizottság ir. 1879. XII. 88.

44 PML. IV. 415-b. PPSK v. Közigazgatási Bizottság ir. 1879. XII. 88.

45 PML. IV. 415-b. PPSK v. Közigazgatási Bizottság ir. 1879. XII. 88.

A FILOXÉRA TÁMADÁSA A DUNA–TISZA KÖZÉN

A járvány tehát betört a Duna–Tisza közére. A Pest megyei szőlőterületek közül elsőként a budavidéki területek találkoztak a kórokozóval; ezen a hozzávetőleg 6000 hold kiterjedésű szőlőterületen 1882-ben szembesültek a filoxéra pusztításával a termelők. A járvány egy 1885. évi jelentés szerint Budaörs felől terjedt át az itt található szőlőkre, a Gellérthegy és a Sashegy kisebb fertőzései jelezték először a közelgő pusztulást. A védekezés nem volt elégséges; mindössze 30 mázsa szénkéneget használtak fel a gyérítésre, és 10 ezer darab *Riparia sauvage* vesszőt osztottak ki a gazdálkodók között. Ma már szinte meglepőnek tűnik, hogy a szőlőtermelés ekkor még mekkora jelentőséggel bírt Buda gazdasági életében. Az akkor már a fővároshoz tartozó Buda kataszteri tiszta jövedelmének 44,4 százaléka ekkoriban a szőlőből származott.⁴⁶

Pest vármegye szőlőterülete 1888-ban a kertnek használt területeket is beszámítva 84 305 kat. holdat (3,9%-ot) foglalt el. Ez országos összehasonlításban is jelentős arány, tekintettel többek között arra, hogy a filoxéra ekkorra már jelentős pusztítást végzett ezen a területen is, és minden központi intézkedés ellenére Pest vármegyében is jelentős kiterjedésű ültetvényeket kellett kiirtani. A súlyosan fertőzött tahi-tótfalusi összefüggő infekció-csoport Vác körüli részében, Vác, Penc, Kismaros és Nagymaros települések határaitban a vész átlagosan a szőlőterület négyötödét semmisítette meg teljesen.⁴⁷

Mint már említettük, a kormány a szőlő és a szőlőlevélbe csomagolt gyümölcsök exportját jelentősen korlátozta. Az intézkedés végrehajtása Pest vármegyében is jelentős veszteségeket okozott a szőlővel foglalkozóknak, hiszen az étkezési célokat szolgáló szőlő szállítása jelentős bevételt jelentett a termelőknek. A nagymarosi gazdálkodók például Bécs, Berlin, Moszkva, Szentpétervár és Boroszló városokkal igen jelentős kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki, és ekkoriban már évente 3–4 millió kg szőlőt exportáltak ezekbe a városokba.⁴⁸

A KECSKEMÉTI KÍSÉRLETI TELEP MEGSZERVEZÉSE

A filoxéra visszaszorításának érdekében a kormányzat komoly hangsúlyt helyezett a homoki borászat felfuttatására. Egy Marion nevű francia kutató ugyanis felfedezte, hogy a homokba vermelt vessző gyökerein a filoxéra megsemmisül.⁴⁹

46 FEYÉR 1970. 116.

47 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye...* 72.

48 FEYÉR 1970. 110.

49 A felfedezés természettudományos magyarázata az, hogy 70–75%-os kvarctartalmú homokban a filoxéra nem tud elszaporodni, még akkor sem, ha az ültetéshez használt sima vagy gyökeres vesszővel a kórokozó a szőlőre került volna. Mivel a homokban nincsenek repedések, a homokszemcsék minden üreget egyenletesen kitöltenek. (PETROVITS István: *A homoki szőlők telepítése és művelése*. Budapest 1894. 13–14.)

Legelőször a kisebb telepeken kezdték meg az ellenálló fajok termesztését, a mezőgazdaság szőlővessző-igényének kielégítése érdekében azonban egy komolyabb, nagyobb kiterjedésű állami telepre volt szükség.

Kecskemét városát számos tulajdonsága predesztinálta arra, hogy otthont adjon az államilag szervezett védekezés központi telephelyének. Egyrészt a Duna–Tisza közének központjában helyezkedett el, másrészt pedig óriási kiterjedésű, addig meg nem művelt, de a homoki borászat céljára igénybe vehető terület vette körül a várost. Érdekes, hogy a település határában még a 19. század közepén is csak kertszerűen folyt a szőlőtermesztés, sőt Keleti Károly adatai szerint még 1873-ban is csupán 2902 szőlőbirtokos gazdálkodott a városban, az általuk megművelt terület pedig alig volt több 1396 holdnál.⁵⁰

A földművelésügyi kormányzat ezért felvette a kapcsolatot a helyi vezetőkkel, és elkezdődtek a tárgyalások egy kísérleti telep létesítéséről. A kecskeméti városvezetők nem gördítettek akadályokat az egész országot fenyegető probléma megoldása elé, és 1882 őszén arról biztosították az ügyben őket megkereső borászati kormánybiztost, hogy hajlandók a város határában, az ún. Szarkás-dűlőben fekvő, 200 kat. hold kiterjedésű, homoktalajú legelő használati jogát a minisztérium részére átadni.⁵¹

Szakértői bizottságot küldtek ki a helyszínre, amely megállapította, hogy a kijelölt kecskeméti terület talaja számottevő kvarchomokot tartalmaz, a víztartó képessége ugyanakkor csekély. E tulajdonságai alapján teljes mértékben alkalmasnak ítélték a telep létesítésére.

A telep 1884. szeptember 17-én kezdte meg a munkáját, vezetője Koritsánszky János⁵² borászati vándortanító lett. Munkáját Makay Sándor segítette.

A telep első fontos feladata volt a megfelelő fajták kiválasztása.⁵³ A homoki szőlőfajták változását külön fejezetben mutatom be. Ki kell azonban már most is emelnem, hogy a csemegefajták termesztése komoly hangsúlyt kapott, mindenekelőtt a chasselas került reflektorfénybe. Ennek terméséből Németországba, Hollandiába,

50 KELETI Károly: *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873*. Budapest 1875. (A szőlőterület 1899-re 3209 hektárrá nőtt.) Közli: SOÓS 2006. 21. 163.

51 Magyar Országos Levéltár (MOL) K 168 1883-5-207 Javaslat a phylloxéra ügyben foganatba vendő intézkedésekről. 1882. jan. 6. A bizottság tagjai voltak: dr. Horváth Géza, az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás főnöke, Molnár István, a budai vincellérképezde igazgatója és Koritsánszky János, a dunántúli kerület vándortanára.

52 Koritsánszky János (1854–1923) szőlész volt. A magyaróvári gazdasági akadémián végezte tanulmányait, ahol 1875–1880-ban segédtanár lett. 1883-ig a Földművelésügyi Minisztérium borászati osztályán működött. A homoki szőlészet fellendítése céljából 1883-ban megbízást kapott a kecskeméti nagy szőlőtelep (később Miklós állami szőlőtelep) létesítésére és vezetésére. Az alföldi homoki szőlőtermesztés egyik úttörőjének tekintjük; jelentős szerepe volt a hazai homoki szőlőkultúra megteremtésében. (*Magyar Életrajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/08402.htm>)

53 Az anyaszőlők kiválasztásánál figyelembe vették, hogy a homoki termelésre alkalmasak legyenek. Így fontos volt, hogy a homoki terményből a különböző fajok házasítása és az okszerű pincekezelés révén kereskedésre alkalmas borok készülhessenek. Az anyaszőlőnek emellett sima vesszők eladásának céljából évente gyökereztetésre, illetve oltóvesszőként az amerikai alanyok beoltására is alkalmasnak kellett lennie. Szempont volt végül, hogy a homokon a csemegeaszőlő-termelés is meghonosodjon. (KORITSÁNSZKY János: *A kecskeméti m. kir. állami szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1883–84. évben kifejtett működéséről*. Budapest 1885. 15.)

Svájceba és Dániába is exportáltak. A telepen az egyes szőlőfajtáknál különböző metszés módokat alkalmaztak. Sikeresnek bizonyult az olaszrizling csercesapos, a zöldszilváni szálvesszős, a nagyburgundi, az oportó, a cabernet és a merlot hosszú, illetve a kadarka rövid metszése.⁵⁴

A telep legfontosabb feladata ezt követően az lett, hogy szőlővesszővel lássa el a hazai szőlészeteket. 1883-ban kezdték meg 74 fajta, jó hírű magántelepről vásárolt 2 millió simavessző elültetését. A munka rendkívüli sebességgel folyt, 1884 tavaszán már félmillió gyökeres vesszőt adott el a telep mérsékelt áron bor- és csemegeszőlő telepítéséhez.⁵⁵

Két évvel később, 1886 tavaszán újból hirdetményben szabályozták a szőlővesszők értékesítését. Ennek értelmében európai fajta szőlővesszők csakis zár alatt még nem lévő, tehát olyan községek határába voltak szállíthatók, ahol még nem állapították meg a fertőzést. A szőlővesszőkből bárki vásárolhatott, amennyiben vállalta, hogy szőlőjét felújítja, illetve új telepet hoz létre, ahol gazdálkodása „a helyes és okoszerű művelés terjesztése céljából szabott” feltételeknek megfelel. Ennek érdekében a gazdálkodónak az adott területnek megfelelő, a minisztérium által ajánlott fajtákat kellett beszereznie. Ebben a kerület borászati vándortanítójának véleményére kellett támaszkodni. A művelés során általános vagy részleges földforgatást, hármas kötést kellett alkalmazni. A szőlőket, a hibridek kivételével fajtánként külön táblában kellett ültetni és a termelőnek megfelelő sor- és tőketávolságot kellett alkalmaznia. A Hirdetmény előírta még az ekével történő művelést, a meredek lejtőkön partfalazatok, illetve szerpentinutak kiépítését is. Amennyiben a vasúti fuvardíjakat és szállítási költségeket az elküldő telep előlegezi, olvashatjuk, a megrendelt vesszők utánvét nélkül, a megállapított szállítási határidőre a gazdálkodóhoz legközelebb eső vasút- vagy gőzhajóállomásig „portomentesen küldetnek”. Az illetékes adóhivatal szedte be ezután a szőlők árát és a szállítási költségeket.⁵⁶

A telep segítette a hazai szőlőkultúra fejlődését is. A leendő vásárlók 50%-os kedvezményt kaptak, amennyiben vállalták, hogy az éghajlati és talajviszonyoknak megfelelő fajtákat választanak.⁵⁷

A telep már működésének első évében komoly eredményeket tudott felmutatni. 1884 tavaszán Kecskeméten már több mint 400 ezer a hagyományos európai fajtákhoz tartozó gyökeres vessző állt rendelkezésre. A felhívásra az ország különböző borvidékeiről összesen 115 termelő adta be a kérelmét, számukra végül 337 ezer vesszőt osztottak ki. A helybeli vásárlók 21 ezer vesszőt kaptak, a város pedig az öt megillető 6% jutalék fejében 67 ezer darabot.⁵⁸ 1885-ben további 675 ezer európai, majd 1886-ban

54 MÓD 2012. 249.

55 FEYÉR 1970. 176.

56 MNL OL K-168. Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumi levéltár. 1867–1888. Általános iratok. 1883-5-26 220.

57 MOL K 168 1883-5-207 Az Állandó Orsz. Phylloxéra Bizottság ülésének jegyzőkönyve. Budapest 1883. dec. 17.

58 *Közgazdasági Értesítő*. A Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi M. Kir. Ministerium Közlönye. Budapest 1885. 1885. okt. 15. 42. sz. Koritsánszky János, a kecskeméti m. kir. állami „Miklós” szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1883–1884. évi működéséről.

körülbelül fele-fele arányban 1,2 millió darab hagyományos és amerikai szőlőfajta gyökeres vesszőit szállították ki az igénylők részére. Az európai fajtákból⁵⁹ csak olyan települések részesülhettek, amelyeket nem ért el a fertőzés. A kísérleti telepen gondosan csomagolt, fajtánként elkülönített vesszőket vasúton juttatták el a megrendelőknek.⁶⁰ A gyökeres szőlővesszők ára fajtától függően ezer darabonként borszőlők esetében 6 és 15, csemegeszőlőknél pedig 14 és 20 forint között váltakozott.⁶¹

Annak érdekében, hogy minél több magyarországi szőlőfajta megmaradjon az utókor számára, a minisztérium a kecskeméti telepen fajtagyűjteményt hozott létre. Az őshonos szőlők összegyűjtése eredményes volt, hiszen a kísérleti telepen 1885-ben 157, 1886-ban már 247 fajta bor- és csemegeszőlőt gyűjtöttek össze. Minden fajtából 11 pásztaban pontos nyilvántartást vezetve 30-30 tőkét telepítettek.⁶² A hagyományos hazai fajtákat tehát úgy tudták megmenteni, hogy a termesztésre szánt alanyokat a kecskeméti telepen ellenőrizve szaporították, ezt követően pedig olyan homoktalajú ültetvényeken helyezték el őket, ahol védve voltak a filoxerától.

A homoki szőlőkultúra megteremtéséhez megfelelő szakmunkásokra volt szükség. A telepen ezért földműves ifjakat kezdtek alkalmazni, akik eleinte ingyen dolgoztak, és csak egy idő után kezdték őket rátermettségük alapján díjazni.⁶³

A telepen belüli munkaszervezés is folyamatosan fejlődött. 1893-tól már nemcsak a talajmunkákat, hanem a szőlő minden munkafolyamatát szakmányban dolgozó állandó munkásokkal végeztették el, melléjük pedig napszámosokat vettek fel. Minden személy öt katasztrális hold kiterjedésű területet kapott, és ezt 35 forintért művelte meg holdanként.⁶⁴

Miklóstelep 1884 és 1898 között közel hatmillió szőlővesszővel járult hozzá a filoxéra által pusztított szőlőterületek helyreállításához, ezzel összefüggésben pedig a homoki ültetvények telepítéséhez.⁶⁵

1886 végére a legjelentősebb talajrendezési munkákat befejezték, és a telepítésre alkalmas terület 62%-án (106 kat. hold) már álltak a vesszőiskolák és a tőkék.⁶⁶

59 Az első két évben kizárólag az európai szőlőfajták termesztése folyt, az amerikai fajok termesztése 1885 tavaszán indult nagy mennyiségben. 2 millió sima amerikai vessző lett iskolákba helyezve gyökereztetés céljából, illetve egy 60 000 tőkéből álló anyaszőlő-ültetvény került telepítésre. (KORITSÁNSZKY 1885. 29.) A kiszállítás is folytatódott.

60 MOL K 168 1885-5-62220 Hirdetmény. Budapest 1885. dec. 3.

61 SOÓS 2006. 174.

62 *Közgazdasági Értesítő*. A Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi M. Kir. Ministerium Közlönye. Budapest, 1887. 1887. szept. 8. 36. sz. Koritsánszky János, a kecskeméti m. kir. állami „Miklós” szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1886. évi működéséről.

63 FEYÉR 1970. 176.

64 MÓD 2012. 250.

65 MÓD 2012. 250.

66 SOÓS 2006. 174.

MAGÁNTELEPÍTÉSEK A DUNA–TISZA KÖZÉN

A filoxéra után alapvetően átalakult a homoki szőlők kezelése. A gyalogművelésűek is meghatározott sor- és tőtávolsággal létesültek, de terjedt a szőlők karózása is. A nagyüzemi szőlők sorra létesültek. Az állam új szőlőfajtákat ajánlott a homokra, sok fajtatípusztá ültetvényt is telepítettek.⁶⁷

A legfontosabb változás pedig a Duna–Tisza közén egymás után létesülő és megerősödő magángazdaságok szerepének, súlyának folyamatos emelkedése. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről szóló, a századfordulón megjelent monográfia összegyűjtötte a legfontosabb pincegazdaságokat. Ezek alapvető szerepet játszottak a homoki borkultúra meghonosításában ezen a területen.

A szigetsépi pincegazdaság az egyik legmodernebb volt ekkor, az uralkodó család ráckevei alapítványi uradalmához tartozott. A Csepel-sziget hatalmas kiterjedésű homokbuckáin létesített terület korábban értéktelennek számított. Ebben a gazdaságban a hangsúly a fehér asztali bor előállításán volt, de vörösbort és csemegeaszőlőt is termeltek. A bortermelés döntő többségét Ausztriában értékesítették. Az adott viszonyoknak leginkább megfelelő fajtákat termesztettek itt; a fehér szőlők közül olaszrizlinget, kövidinkát, ezerjót, rakszőlőt, bogdányi dinkát, erdeit, mézesfehéret és muscat ottonelt. A vörös szőlők közül cabernet-t, nagyburgundit, a csemegefajták közül pedig a chasselas-féléket, valamint a passatuttit. Az egész gazdaság fogatos művelésre lett berendezve. A trágyázás, amely a homoki szőlőknél a legfontosabb munkaforma, műtrágyafélékkel történt. Az 1907-ben épült sajtóház és pince az ország legújabb és legmodernebb ilyen célra létesített épülete volt. Célja, hogy sürgős esetekben minél gyorsabban és minél kevesebb kézi erővel a lehető legnagyobb termés legyen feldolgozható és elhelyezhető. A pince föld feletti épület volt, mivel magas volt a talajvíz. A pince hőmérsékletét az erjedés alatt a szükségletek szerint két kályha fűtésével növelték.⁶⁸

Kecskeméten és környékén is jelentős számú új telep létesült. 1890-ben tovább nőtt a Beretvás-féle szőlőtelep, 1891-ben indult Ballószög-pusztán a Wéber Ede-féle 2000 holdas ültetvény telepítése. Így jött létre a mai Helvécia. Ekkor kezdődött Kecskemét város 200 holdas szikrai ültetvényének telepítése is.⁶⁹

A homoki borászat másik fellegvára Jálícs Géza szőlősgyáli szőlőtelepe, amely elsőrendű vörösbortermelő hely volt. A vele összefüggésben lévő gazdaság valamennyi művelési ága a szőlőművelésnek volt alárendelve. A gyáli birtok Alsónémedihez tartozott ebben az időben, 1000 magyar hold kiterjedésű volt, ebből 200 hold a szőlő. A terület szelíd hullámos dombokból áll, a szomszédos területeknél 8–12 méterrel magasabb, ezért a késői fagyok nem tesznek benne komolyabb kárt. A szőlő talaja mindenütt immunis homok; a fentalaj és az altalaj között nincs különbség. Mivel a szakértői vélemények szerint a homoki fehérborok a hegyi fehérborokkal nem

67 PFENNING 1988. 15.

68 PETTENKOFFER Sándor: Szőlőművelés és borászat. Pest. In BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, II. kötet. Budapest 1911. 102.

69 PFENNING 1988. 15.

versenyezhetnek, a homoki vörösek a hegyi vörösökkel ellenben igen, a hangsúly ezekre helyeződött: 64% vörös borszőlő, 23% fehér és 11% csemegeaszőlőt termeltek itt. A budapesti piac közelsége szintén javította az értékesítési lehetőségeket.⁷⁰

Budafok az egész ország egyik borkereskedelmi központja volt ekkoriban, ami a főváros közelségére, a jó közlekedési feltételekre és nem utolsósorban a jó geológiai adottságokra vezethető vissza. A harmadkori üledékes mészköréteg itt majdnem a felszínen van, így viszonylag kevés munka befektetésével és költséggel lehet pincéket építeni. A folyamatok megértéséhez tudnunk kell, hogy ezekben az években a fogyasztási adók emelkedése nagyon megnehezítette a pesti borkereskedők helyzetét, és az adómentesség elérése érdekében arra kényszerítette őket, hogy borkészleteiket a fogyasztási adóvonalon kívül halmozzák fel. A budafoki és kőbányai pincék kialakulásának hátterében jelentős mértékben ez áll.

A híres budafoki pincék a fiatalabb harmadkor szarmata emeletében, a cerithium mészkörétegében kerültek kialakításra. A pincék hőmérséklete ezért a külső ingadozástól független, a borok kezelésére és raktározására ideális 12–13 Celsius-fok volt, az egész évi ingadozás a legtöbb pincében nem volt több mint 1 Celsius-fok. A vastag sziklaréteg miatt a külső hideg vagy meleg a pincében csak hónapok múlva jelentkezett.

Budafok tehát jelentős borkereskedelmi központtá vált. A behozott borok egy része a vármegyében termett, illetve a közelebbi borvidékekről származott. A kivitel részben a főváros fogyasztóit látta el, de Ausztria felé is számottevő volt. Általában inkább az olcsóbb, tömeges fogyasztásra szánt borok forgalmazása volt jellemző.⁷¹

A homoki borászattal foglalkozó egyéni vállalkozások folyamatos erősödése a termelési ágazat legfelsőbb vezetése számára is egyértelművé vált a nyolcvanas évek-re. Miklós Gyula országos borászati kormánybiztos az 1888. évi hivatalos jelentésében már pontosan beszámolt Pest, Csongrád, Szabolcs, Somogy vármegyék homoki telepítéseiről, amelyek eredményeként lépésről lépésre meghódította Mezőcsát, Dömsöd, Inárcs, Kerepes, Pócsmegyer, Váchartyán, Csomaköz, Kecskemét, Szeged környéke, Debrecen, Nyíregyháza vidéke, Tápe, Szatymaz, Szolnok, Tura, Kótaj, Nyírbogát, Taksony homokpusztáit a szőlő, és születtek meg a homoki borászati kultúrát elterjesztő egyéni gazdaságok.⁷²

A JÁRVÁNY VISSZASZORULÁSA ÉS AZ ÚJJÁSZERVEZÉS

A kilencvenes években a már elsősorban a járvány utáni újjászervezésről, a rekonstrukcióról kellett jogszabályokat alkotni. Az 1891. évi I. tc. szabályozta a létesítendő új szőlők adókedvezményeit, és kimondta, hogy a filoxéra pusztítása miatt kiirtott, szőlővel betelepített területek tíz évig adómentessé válnak. Ez vonatkozott az 1889. január 1. után beültetett területekre is. Az új homoki telepítések hat évig, az amerikai

70 PETTENKOFFER 1910. 102–105.

71 PETTENKOFFER 1910. 106.

72 FEYÉR 1970. 176.

vesszőkkel beültetettek ugyancsak hat évig, az oltvánnyal beültetett összefüggő szőlőterületek tíz évig, az elárasztásra berendezett új szőlők szintén tíz évig adómentesek váltak. A szénkénegezett területek után a földadó kétharmadát engedte el az állam. Az elpusztított területeket terhelő szőlődézsmaváltság-tartozások leírását szintén e jogszabály engedélyezte.

Az állam kincstári, közalapítványi és koronauradalmakhoz tartozó, szőlőművelésre alkalmas területeket juttatott a szőlőművelő gazdáknak részletfizetéssel vagy hosszú lejáratú bérlet formájában. Ezek a döntések is hozzájárultak ahhoz, hogy a homoki borászat után egyre komolyabb érdeklődést mutatott a gazdatársadalom.

Az 1896-os szőlőrekonstrukciós törvény⁷³ rendelkezett többek között a szükséges oltványmennyiség jutányos áron történő biztosításáról. Az országban ekkor már 1656 kat. hold kiterjedésű (amelyből 656 kat. hold még nem volt termelő) állami anyatelepeken folyt oltványtermelés, magánkézben pedig 472 kat. holdnyi oltványtelep volt. A termelés évente elérte a 45 millió darabot, ami 1898-ra az új állami anyatelepek termelését is beszámítva már meghaladta a 60 milliót. Ez fedezte az országos rekonstrukció teljes szükségletét.⁷⁴

Az országgyűlés 1896-tól kezdődően hat éven át 200 000 forintot (tehát összesen 1 200 000 forintot) bocsátott a földművelési tárca rendelkezésére a filoxéra elleni védekezésre elkülönített összegén túl. A pénzt a filoxéra elleni védekezés módjait kutató kísérleti telepekre, a védekezés eredményeinek propagálására, a pinceszövetkezetek támogatására és más, a kártevő elleni védekezéssel összefüggő intézkedésekre fordították. A rekonstrukcióra szánt állami kedvezményekből, az ingyenes vagy kedvező árú oltványokból, a méltányos kölcsönökből csak olyan, a filoxéra által megfertőzött hegyvidéki területek tulajdonosai részesülhettek, amelyek már kipusztultak vagy pusztulófélben voltak, illetve a felújításuk esetleg még nem fejeződött be. A felújítás állam által átvállalt költségei ugyanis ezekben az esetekben megtérülni látszottak. Mindebből láthatjuk, hogy az ekkor már immunis homoki területen fekvő alföldi borvidék nem tartozott a törvény hatálya alá. Ha egy kipusztult szőlőterületet az újratelepítésre alkalmatlannak minősítették, a tulajdonos a törvény ötödik paragrafusa alapján jogosulttá vált arra, hogy más, hasonló adottságú területen szőlőt telepítsen. A hosszú távú szakmai érdekek szempontjából volt alapvető jelentőségű, hogy a direkttermő ültetvények telepítését nem támogatta a törvény. A törvényalkotó azokat a gazdálkodókat, akiknek a szőlő az egyetlen vagy fő bevételi forrásuk volt, előnyben részesítette.⁷⁵

A szabad forgalomra jogosult kerti telepeket a földművelésügyi miniszter 1897. április 20-i levelében jelölte ki. Pest vármegye területén három telep kapott ilyen felhatalmazást: Monor község faiskolája, Petz Ármin kertészete és faiskolája (Vecsés) és Ungváry László kertészete (Cegléd). Az újabb telepek kijelölésénél fontos szempont volt, hogy annak területétől húsz méternél kisebb távolságra ne legyen szőlő vagy szőlőgyökér. Ez azért volt különösen fontos, mert az áthatolást a fertőzés

73 Az 1896. évi V. tc.

74 BECK 2005. 69.

75 BECK 2005. 69.

esetleges továbbterjedése miatt mindenképpen meg kellett akadályozni. A telepek szőlőterületét emellett hatóságilag ellenőrzött árkokkal vagy más módon is védték. Arra is tekintettel kellett lenni, hogy amennyiben a területen a korábbi években esetleg fertőzött szőlők voltak, azok gyökerestül kiirtásra kerüljenek. A telepek hatósági ellenőrzéséről minden esetben hivatalos jegyzőkönyvet vettek fel.⁷⁶

A filoxéra mellett röviden említést kell tennünk az Amerikából behurcolt peronoszpóráról is. Ez tíz évvel a filoxéra megjelenését követően kezdett fertőzni. Dél-Franciaországban jelent meg először (1878), Pest megye déli részén és a Bácskában 1882-ben. A legnagyobb kárt a Duna–Tisza közti homoki szőlőtermesztésben okozott. Az 1893. évi földművelési miniszteri jelentés szerint a szőlő 68%-án tette tönkre a termést. Akkor volt a pusztítás, hogy a homoki szőlők a holdankénti egy hektoliteres termésátlagot is alig érték el. A peronoszpóra elleni magyarországi védekezés nagy elismerést váltott ki Európa-szerte.⁷⁷

A VÁLTOZÁSOK MÉRLEGE

A filoxérajárvány a fentebb bemutatott változások miatt nagyon fontos választóvonal a hazai szőlészet történetében. A szőlőterületeink jelentős részének kipusztulása azonban érdekes módon egyúttal a művelés új alapokra helyezését, a már régóta esedékes modernizáció beindítását is megkönnyítette. Ebben a munkában, mint láttuk, a Kecskemét környéki homoki kultúra jelentős szerepet vállalt; az itt szerzett tapasztalatokat jól hasznosították az országos rekonstrukció végrehajtásában.⁷⁸

A filoxéravész előtt a Duna–Tisza közén 78 000 katasztrális hold szőlő volt. A járvány pusztítását követően húsz év leforgása alatt 100 000 katasztrális holddal növekedett az itteni szőlők területe.⁷⁹

Az elhanyagolt, értéktelen, kopár birkalegelők helyét rövid idő alatt virágzó szőlők foglalták el. 1880 előtt a hazai homoki szőlők kiterjedése 8845 hektár és 707 öl volt, ami akkor még a kerti szőlők területét jelentette. A homoki telepítések az évtized folyamán, 1880–1889-ig 19 302 hektár és 153 öl szőlőt, 1890-ben 9937 hektár és 1045 öl, és végül 1891-ben 6414 hektár és 648 öl területet érintettek.⁸⁰

Az ország szőlőterülete 1885-ben érte el a legnagyobb kiterjedését; kerekítve 360 000 hektáron termeltek ekkor szőlőt az országban. Ezt követően először lassan, majd 1890 után drámaian gyorsan csökkent. 1890-ben még 311 000, 1895-ben azonban már csak 202 000 hektár volt. Ha az 1885. évi maximumot bázisnak tekintjük, akkor egy évtized alatt mintegy 160 000 hektárral, tehát több mint 40%-kal csökkent.⁸¹

76 PML. IV. 415-b. PPSK v. Közigazgatási Bizottság ir. 1897. XII. 41.

77 PFENNING 1988. 14.

78 *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 1979.

79 SZEGEDI 1968. 61.

80 FEYÉR 1970. 175.

81 FÜR 1972. 108.

A Duna–Tisza közén az ország területének hozzávetőleg egyhatodán (egész pontosan 16,2%-án) 1895-ben a hazai termőterületek 23,5%-a volt. A világháború előtti utolsó békeévben, 1913-ban ez a tájegység szinte ugyanakkora mértékben (16,1%) részesült az ország teljes termőterületeiből. Az alapvető változás tehát nem ebben, hanem a szőlőterület arányában érhető tetten: Magyarország szőlőterületének 37,7%-át ugyanis ekkor már a Duna–Tisza közén találjuk!⁸²

A friss telepítések miatt változott a szőlőbirtokok kiterjedése is. Míg korábban csak csekély számú 25–50 kat. holdas vagy annál nagyobb szőlőgazdaság volt Magyarországon, a járvány elhárítása után megnövekedett a 100–200 holdas vagy annál is nagyobb kiterjedésű szőlőbirtokok száma. Az olcsó homokon létesített üzemeket már a tőkés gazdálkodás elvárásainak megfelelően létesítették. A kis parcellákon sok föld nélküli gazdálkodó is telepített szőlőt és gyümölcsfákat.⁸³

A statisztikák tanúsága szerint 1896-ig évente 2462 hektár kiterjedésű új szőlőt telepítettek immunis területen. Ennek eredményeként amíg 1892-ben csak 64 000, addig 5 év múlva már 74 000 hektárra növekedett az immunis szőlőterületek kiterjedése.⁸⁴ A régi, tehát a filoxérának nem ellenálló talajokon folyó telepítés, a kipusztult területek rekonstrukciója, mint láttuk, mindenekelőtt az amerikai eredetű szőlőfajták telepítésével történt. Az elvégzett munka nagyságát jól mutatja, hogy amíg 1891-ben csupán mintegy 1800 hektár, 3 év múlva már majdnem 6000, újabb két év múlva pedig már 14 000 hektárra tehető az amerikai fajtákkal beültetett terület kiterjedése.⁸⁵ A filoxéra hatására 1886 és 1896 között több mint 12 000 hektár homoki szőlőt telepítettek, ennek jelentős része Pest vármegyében helyezkedett el. A változások eredményeként a dunántúli szőlőterületek mintegy 15–20%-a, az erdélyi területek 10%-a, a tiszántúli ültetvényeknek pedig már közel 50%-a feküdt immunis talajon. A Duna–Tisza közén ez az arány 1896-ra már meghaladta a 80%-ot is.⁸⁶

A filoxérajárvány előtt értéktelennek számító sivár homokterületek ára – különösen a jó piaci összeköttetéssel rendelkező településeken – akár a korábbi ár hússzorosát is elérhette.

A változásokról pontos képet ad a Duna–Tisza közí szőlőterületek és a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek arányának változását bemutató táblázat.⁸⁷

82 INTÉR 1983. 165.

83 FEYÉR 1970. 245.

84 FÜR 1972. 109.

85 FÜR 1972. 109.

86 BECK 2005. 69.

87 *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény. 1870–1970 alapján.* Közli: PINTÉR János: A szőlőterület alakulása Magyarországon a 19. század végétől a II. világháborúig. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1988–1989. Szerk. PINTÉR János. Budapest 1990. 144. Magyarország 1000 kat. holdnál nagyobb szőlőterülettel rendelkező vármegyéi között 1914-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 116 000 kat. holddal rendelkezett. Összesen 41 vármegye szerepel a listán, 536 100 kat. hold szőlőterülettel. (FEYÉR 1970. 258.)

	Szőlőterület kiterjedése	Az összes, mezőgazdaságilag hasznosítható termőföld
<i>Csongrád vármegye (1895)</i>	15 657 kat. hold (2,11%)	743 154 kat. hold
<i>Csongrád vármegye (1913)</i>	24 156 kat. hold (3,17%)	760 826 kat. hold
<i>Bács-Kiskun vármegye (1895)</i>	37 014 kat. hold (2,58%)	1 433 762 kat. hold
<i>Bács-Kiskun vármegye (1913)</i>	78 182 kat. hold (5,46%)	1 432 372 kat. hold
<i>Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (1895)</i>	29 872 kat. hold (2,66%)	1 122 037 kat. hold
<i>Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (1913)</i>	53 014 kat. hold (4,70%)	1 129 498 kat. hold
<i>Magyarország (1895)</i>	304 057 kat. hold (1,90%)	15 997 057 kat. hold
<i>Magyarország (1913)</i>	373 089 kat. hold (2,32%)	16 101 533 kat. hold

A táblázatból egyértelműen kiolvasható, hogy az első világháborúig jelentős változások történtek a gazdálkodásban. Az átalakulások a legdrámaibb mértékben Pest megye egykori déli, ma Bács-Kiskun megyéhez tartozó részén mentek végbe. Azt is egyértelműen megállapíthatjuk, hogy 1895-ben a legnagyobb szőlőterület Bács-Kiskun, Baranya és Pest megyében volt. A magyarányú homoki szőlőtelepítések után, 1913-ra a mai Bács-Kiskun megye területének szőlészete megőrizte vezető helyét (78 182 kat. hold), a második helyre azonban a mai Pest megye került (53 014 kat. hold). A harmadik helyen Tolna vármegyét találjuk. Ha a teljes területhez képest vizsgáljuk a szőlők kiterjedését az egyes vármegyékben, akkor is e három vármegye szőlőterületei voltak a legjelentősebbek (Bács-Kiskun [5,46%], Tolna [5,03%] és Pest [4,70%]). A filoxéra miatti hatalmas méretű szőlőtelepítés ellenére a Duna–Tisza közti hagyományos, hegyvidéki szőlőtermesztés nehezen talált magára.⁸⁸

A kilencvenes évek derekától már egyértelmű a fellendülés. Az 1895-ben mindössze 202 000 hektáros szőlőterület 1900-ra 221 000, 1905-ben 257 000, 1910-ben már 305 000 és végül 1914-ben 315 000 hektárra nőtt, ami megközelítette az 1888. évi kiterjedést Magyarországon.⁸⁹

Ha megyei bontásban nézzük a szőlőterület változását, akkor Bács-Kiskun megyében az 1895-ös adatokat 100%-nak tekintve 1913-ban 211,1%-ra nőtt a szőlőterületek aránya, Pest megye esetében pedig az arány 177,5%. Csongrád vármegyében ez az arány 154,3%.⁹⁰ A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei adatoknál egyébként csak a Heves megyei adatok (358,6%) voltak magasabbak.⁹¹ Pest megye elsősorban a síkvidéki, homoki szőlők telepítése révén érte el az 1895-höz viszonyított magyarányú szőlőterület-növekedését. A vármegye területén csak a magasabban fekvő szőlők esetében látunk stagnálást (Vác, Nagymaros környéke), illetve esetleg visszaesésre is találunk példát (Gödöllő környéke).

A Duna–Tisza közén Kecskemét mellett Szeged volt a másik, hatalmas szőlőterületet magáénak tudó város, hiszen 1895-ben 8407 kat. hold, 1913-ban pedig 12 540 kat. hold szőlőterülettel rendelkezett ez a település. 1895-ben a második helyre Csongrád lépett elő 1909 kat. hold szőlőterülettel, a harmadik pedig Hódmezővásár-

88 Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény (a továbbiakban: MSA). 1870–1970 alapján. Közli: PINTÉR 1990. 144.

89 FÜR 1972. 109.

90 MSA 1870–1970 alapján. Közli: PINTÉR 1990. 145.

91 MSA 1870–1970 alapján. Közli: PINTÉR 1990. 145.

hely lett (1490 kat. holddal). Ha korszakunk végén vizsgáljuk Csongrád vármegye szőlészétét, akkor azt látjuk, hogy továbbra is Szeged rendelkezett a legnagyobb szőlészettel, a második legjelentősebb szőlőterülettel pedig Csongrád (2972 kat. hold), majd Kiskundorozsma következett 2760 kat. hold terjedelmű szőlőterületével. A vármegyén belül Kiskundorozsma szőlőinek kiterjedése folyamatosan nőtt, Hódmezővásárhelyé pedig folyamatosan csökkent. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a homoki borászat egyre népszerűbbé vált ebben a megyében is.⁹²

Érdekes következtetésre jutunk, ha az egyes települések művelési ágak szerinti megoszlását vizsgáljuk. A Duna–Tisza közén olyan település, ahol a szőlő aránya legalább 10%-ot tett ki, 1895-ben mindössze 5 volt: Szigetújfalu, Őrszentmiklós, Nemesnádudvar, Szigetszentmárton és Rád. 1913-ban már 29 az ilyen települések száma: Szigetújfalu, Szigetcsép, Öttömös, Csátalja, Bácsalmás, Kiskörös, Szigetszentmárton, Őrszentmiklós, Borota, Pusztamérges, Izsák, Tápióbicske, Bátmonostor, Apostag, Ráckeve, Soltvadkert, Kunbaja, Tököl, Réms, Nemesnádudvar, Vaskút, Kecel, Alpár, Jánoshalma, Nagykáta, Csávolgy, Ecsér, Tápiószéle és Csömör.⁹³ A szám-szerű növekedés mellett a szőlőterületek arányának jelentős mértékű emelkedése is figyelmet érdemel. Lényeges változás ugyanis, hogy amíg 1895-ben az ötödik helyen lévő település szőlőterületének aránya az adott település mezőgazdasági munkára hasznosítható földjéből alig több mint 10%-ot tett ki, addig az 1913. évi „ötödik helyezett” település földjének ötödrészét már szőlők borították!⁹⁴

A Pest vármegyén belüli gazdasági változások irányára jellemző, hogy Kecskemét, Nagykörös és Cegléd nagy kiterjedésű homokterületein folyamatosan fejlődő szőlő- és gyümölcsstermesztéshez felzárkózott Halas, Kiskörös, valamint Soltvadkert szőlészete is. Ha társadalmi szempontból vizsgáljuk a gazdálkodókat, azt látjuk, hogy ezeken a településeken jellemzően az ún. „úrbirtokosok” voltak a tulajdonosok. Más társadalmi háttere volt ezzel szemben például a bácsalmási szőlészetnek, ahol a kisparasztok munkája képezte alapját a fellendülésnek. Izsák mind kiterjedtebb szőlőtermelése mögött a helyi lakosság és a Tisza mellékéről elköltöző, a filoxéra által tönkretett területeket hátrahagyó olyan emberek munkája állt, akik az eladósodott birtokok felparcellázása révén megszerzett homokon gazdálkodva találtak megélhetést. Ezekből az egykori birkalegelőkből, illetve a sivár futóhomokból már 1909-ben, tehát mindössze néhány év leforgása alatt 2871 kat. holdat vettek igénybe szőlőtermesztés céljára. A homok megnövekedett gazdasági értékét mutatja, hogy Cegléd határában az 1300 holdas csemői erdőt 1896-ban már kat. holdanként 79 Ft-ért parcellázták fel. Ekkoriban 1 q búza ára 8 Ft volt, a bor pedig hl-enként 10–15 Ft-ba került...⁹⁵

92 PINTÉR 1990. 150.

93 MSA 1870–1970. Földterület III. községsoros adatok 59–70., 116–122. és 195–213., MSK 99. k. 1936. 143., 147., 163., 171., 175., 179., 183., 187. és 191., valamint saját számítások. Közl.: PINTÉR 1983. 174.

94 MSA 1870–1970. Földterület III. községsoros adatok 59–70., 116–122. és 195–213., MSK 99. k. 1936. 143., 147., 163., 171., 175., 179., 183., 187. és 191., valamint saját számítások. Közl.: PINTÉR 1983. 175.

95 FEYÉR 1970. 182–183.

A kilencvenes évek közepétől a bemutatott folyamatok hatására tovább növekedett a homoki szőlők részaránya: 1896-ban körülbelül 36%-ra, korszakunk végére pedig 43%-ra.⁹⁶

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1895-ben 13 település határában volt 1000 kat. holdat meghaladó szőlőterület:⁹⁷

<i>Szeged</i>	8407 kat. hold	<i>Baja</i>	1363
<i>Kecskemét</i>	6569	<i>Bácsalmás</i>	1225
<i>Nagykőrös</i>	2746	<i>Kiskundorozsma</i>	1187
<i>Kiskunhalas</i>	2581	<i>Császártöltés</i>	1133
<i>Cegléd</i>	2578	<i>Kiskunmajsza</i>	1129
<i>Kiskunfélegyháza</i>	1958	<i>Hajós</i>	1073
<i>Jánoshalma</i>	1501		

Ezzel szemben 1913-ban az 1000 kat. hold feletti szőlőterülettel rendelkező települések száma majdnem a háromszorosára növekedett; 35 város és község, például Kecskemét (11 095 kat. hold), Kiskunhalas (4876 kat. hold), Cegléd (4475 kat. hold), Nagykőrös (4026 kat. hold), Kiskunfélegyháza (3137 kat. hold), Kiskőrös (2903 kat. hold), Soltvadkert (2634 kat. hold), Baja (2428 kat. hold), Kecel (2195 kat. hold), Hajós (1816 kat. hold), Tápiószele (1608 kat. hold), Nagykáta (1507 kat. hold), Albertirsa (1492 kat. hold), Dabas (1464 kat. hold), Ráckeve (1461 kat. hold), Örkény (1279 kat. hold), Tököl (1238 kat. hold), Tápióbicske (1180 kat. hold), Solt (1096 kat. hold) és Fülöpszállás (1012 kat. hold) tartozott ebbe a kategóriába.⁹⁸ Nem pusztán az meglepő, hogy egyre több 1000 kat. hold feletti településről tudunk, hanem a szőlőterületek kiterjedésének számottevő növekedése is figyelemre méltó. Nem volt ritka az olyan község sem, ahol a szőlőterületek kiterjedése három- vagy négyszeresére is növekedett. Alapvetően átalakult tehát ezeknek a településeknek a termelési struktúrája, a táj arculata, és ezzel összefüggésben az ezen a tájon élő emberek mindennapi élete is.⁹⁹

A változások a Duna–Tisza közének déli részén is forradalmiak voltak. Keleti Károly statisztikája szerint Csongrád városában 1500 ember tulajdonában 1625 katasztrális hold szőlőterület volt. 1873-ban a településen 24 000 akó siller, 6400 akó fehér, illetve 1600 akó vörös bor termett. 1897-ben az országos mezőgazdasági statisztika már 1898 kat. hold szőlővel beültetett és 11 kat. hold parlag vagy kiirtott területet tartott nyilván, ami jól jellemzi a művelési ág súlyának növekedését.¹⁰⁰

96 FÜR 1972. 109.

97 MSA 1870–1970. Földterület III. községsoros adatok 59–70., 116–122. és 195–213., MSK 99. k. 1936. 143., 147., 163., 171., 175., 179., 183., 187. és 191., valamint saját számítások. Közli: PINTÉR 1983. 168.

98 MSA 1870–1970. Földterület III. községsoros adatok 59–70., 116–122. és 195–213., MSK. 99. k. 1936. 143., 147., 163., 171., 175., 179., 183., 187. és 191., valamint saját számítások. Közli: PINTÉR 1983. 169.

99 PINTÉR 1983. 170.

100 MÓD 2012. 248.

A terméketlen földek folyamatos csökkenése szintén jellemzője ezeknek az éveknek. Az 1886–1900-ig terjedő években átlagban 14,3%, az 1901–1915-ig terjedő években pedig átlagosan már mindössze 9,4%-ot ért el a parlagterület aránya a mezőgazdasági szempontból hasznosítható földterületekre vetítve. Az országban folyó rekonstrukciós munkálatok eredményeként 1914-ig a magyarországi szőlőterület már elérte a járvány pusztítása előtti terület 90%-át. A belső arányok azonban igen eltérőek voltak; a hegyi szőlők területe ugyanis mindössze a hajdani kiterjedés 60%-át foglalta el, ezzel szemben a homoki szőlők területe több mint két és félszeresére emelkedett.¹⁰¹ Mindez azonban a már leírt folyamatok ismeretében semmiképpen sem meglepő.

Az adatokból megállapíthatjuk, hogy a századfordulón a filoxéra hatására a homoki szőlők aránya a kétszeresére emelkedett. Ha az abszolút területi növekedést nézzük, a fejlődés még ennél is forradalmibb.

Mivel a filoxéra 1896-ra Magyarország járvány előtti kötött talajú szőlőültetvényeinek közel 90%-át (!) megsemmisítette, jelentősen módosult az egyes borvidékek gazdasági súlya. A hagyományosan elismert, történelmi bortermő vidékek jelentősége csökkent, az alföldi borok tekintélye növekedett. A változások nagyságrendjét szemléletesen jelzi, hogy a magyarországi és az erdélyi szőlőterület 27%-a (közel 100 000 hektár) 1872-ben már homoki ültetvény volt. Korszakunk végén, 1896-ban a már termőképes állapotban lévő szőlőültetvények 35%-a, azaz 74 386 hektár védett volt a filoxéra támadásaival szemben.¹⁰²

A filoxéramentes talajon telepített szőlők aránya az oltványokból álló ültetvények területének növekedésével csökkent ugyan az ezt követő években, de ez már nem tudta ellensúlyozni a termelési ágban végbement forradalmi erejű változások hatását, minek eredményeképpen az alföldi borvidékek egyenrangúvá váltak az ősi hazai borvidékekkel. Mivel a hegyvidéki szőlőterületeknek alig több mint 60%-át telepítették újra, az alföldi borvidék súlya később, a 20. század folyamán tovább növekedett.¹⁰³

A veszteség reális megítéléséhez azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az időközben telepített szőlőket is pusztította a filoxéra; 1887 és 1896 között 57 000 hektáron települt új szőlő, a 360 000 hektárból így 200 000 hektárt pusztított el a járvány.¹⁰⁴

A filoxérajárvány által előidézett legfontosabb változás a hegyi és a síkvidéki szőlők arányának alapvető átalakulásában ragadható meg. A járvány előtt a hegyi és a síkvidéki szőlők aránya körülbelül 11:1 volt, a felújítással ez 1:1-re változott, a síkvidéki szőlők mintegy 90%-a pedig immunis homokra került.¹⁰⁵ Pest megyében a filoxéra a Duna–Tisza közén is páratlan átalakulást idézett elő. Ha figyelembe vesszük, hogy 1830 táján még fele-fele arányban termett homoki és egyéb szőlő ezen a tájon, 1910-re azonban már 10:1 volt az arány a homoki szőlő javára, akkor szembeötlő az átalakulás. A korábban értéktelennek tartott sivár homokterületek a huszadik

101 FEYÉR 1970. 258.

102 BECK 2005. 69.

103 1925-ben Magyarország ültetvényterületének több mint 50%-a az alföldi borvidékhez tartozott. Ennek eredményeként 1990-re Magyarország közel 112 000 hektár szőlőültetvény-területéből majdnem 70 000 hektár az alföldi borvidék része volt. (BECK 2005. 69.)

104 FÜR 1972. 108.

105 FEYÉR 1970. 184.

század elején már 20–40-szeres áron keltek el. Természetesen a jó piaci összeköttetés, az értékesítési lehetőségek továbbra is jelentős mértékben befolyásolták a szőlőterületek értékét.¹⁰⁶

A borkereskedelem a 19. század végéig nem becsülte sokra a homoki szőlőből készített borokat. A filoxéra által kikövetelt átalakulások után azonban folyamatosan nőtt ezeknek a boroknak a forgalmi értéke, és lassan megközelítette a hegyi borok árát. Talán a leghitelesebben az bizonyítja ezt, hogy bankok, kereskedő cégek maguk is létesítettek ültetvényeket homokon. Ilyen telepítés volt Nyársapát, Izsák, Szőlősgyál, Nagykáta és Lajosmizse határában. Ezek a nagy, 200–500 holdas, esetleg még nagyobb birtokaikkal versenytársai lettek a nagybirtokosok fejlődő árutermelő üzemének, a hegyvidéki szőlők mellett ezek a borok is vevőre találtak. A termelés segítésére komoly mennyiségű bor tárolására alkalmas pincék létesültek. A pincetulajdonosok, akik már tőkés vállalkozóknak számítottak, az általuk tárolt nagy mennyiségű bort szakszerűen kezelték. A jobb fajtákat palackozták is, a homoki bor értéke, vonzereje ezáltal is emelkedett.¹⁰⁷

A TERMESZTETT HOMOKI BORSZŐLŐFAJTÁK ÁTALAKULÁSA

Évszázadokig elsősorban étkezési célokra korai, színes szőlőfajtákat termesztettek a Duna–Tisza közén. A török uralom alatt bővült a fajtaválaszték.¹⁰⁸

A homokon tehát eleinte csak bortermelésre telepítettek szőlőt. Még a homoki szőlőtermesztés leglelkesebb hívei is meg voltak arról győződve, hogy a homokon csemegeszőlőt nem érdemes termeszteni. A korábban elsősorban étkezésre használt borszőlőfajták azonban sorra kipusztultak, újabb külföldi fajtákat pedig nem honosítottak meg ezen a vidéken. Részben erre vezethető vissza az is, hogy a homokon történő csemegeszőlő-termesztés gondolata újból napirendre került. Ebben Csókás József szerepe volt kiemelkedő.¹⁰⁹

A kecskeméti városi tanács 1812-ben még 29, a városban termelt szőlőfajtáról adott tájékoztatást, és részletes leírást is készített róluk. A leírás a fehérbort termők közül a fehér muskotályt, a fehér bajort, a fehér nyárfát, a hamuszínt, a balatoni fehérét, a fehér törököt, a fehér dinkát, a juhfarkot és a sárfehérét minősítette jónak. A kék szőlőfajtákból a fekete muskotály, a fekete dinka, a veres muskotály, a veres dinka és a veres karmazsin nevűeket ajánlotta a termelők figyelmébe. A szakminisztérium 1884-ben Kecskemétre a következő fajták termelését javasolta: szlankamenka, kövidinka, ezerjő, olaszrizling, sárfehér, piros veltelini, sauvignon és semillon a fehérbor, illetve oportó, nagyburgundi, kék góhér, kék purcsin, malbeck, merlot és a cabernet fajtákat pedig vörös bor termelésére. Érdekes módon kadarkából már akkor

106 ASZTALOS–SÁRFALVI 1960. 30.

107 FEYÉR 1970. 181.

108 PFENNING 1988. 15.

109 *Szőlőtermesztés homokon*. Szerk. Dr. BOGNÁR Károly. Budapest 1961. 9.

is olyan sokat termesztettek, hogy a minisztérium nem javasolta a termesztett mennyiség emelését.

A telep felügyelőbizottsága a borászati kormánybiztosság munkatársaival 1883-ban foglalta jegyzékbe a Kecskeméten szaporításra javasolt, hegyvidéki termesztésre is alkalmas európai szőlőfajták névsorát. Fajfenntartás céljából szaporításra a következő fajokat javasolták:

Fehér: furmint, szlankamenka, sárfehér; erdei, bakar, veresdinka, kövidinka piros és fehér; gohér; juhfark, hárslevelű, bihari boros, tökdinka, bálint fehér; hosszúnyelű, jardovány, kövér szőlő, szemendria, ezüst fehér; leányka szőlő, balafánt, fehér kadarka, beregi rózsás, lisztes fehér; mézes, musztafer.

Kék: budai nemes kadarka, lúdtalpú kadarka, török kadarka, kéknyelű, ködös kék, sárfekete, kék gohér, purcsin, klein schwarz.

Honosított fajok: Fehér fajták: olaszrizling, sylváni zöld, fehér burgundi, sauvignon, semillon, chasselas blanc, muscat lünel, rajnai rizling, sylvani piros, zirfandi, tramini, veltelini zöld és piros.

Kék fajok: portugisi (oportó), cabernet, müllerrebe, szentlőrinc, gamay (nagyburgundi), kleoner, aramon, merlot, pineau noir, teinturier melon.¹¹⁰

A kecskeméti telep feladatai közé, amint láttuk, többek között a homoki szőlőtermesztés meghonosítása is tartozott. A kecskeméti kísérleti telep felügyelőbizottsága – a minisztériummal egyetértésben – Kecskeméten a homoktalajú ültetvények kiszolgálására a telep területének mintegy 30%-án elrendelte a következő fajok termesztését: szlankamenka, olaszrizling, raskszőlő, kövidinka (fehér és piros), ezerjő, budai nemes kadarka, lúdtalpú kadarka, ködöskék.¹¹¹ Ennek érdekében 1884 tavaszán 20 kat. holdnyi területen (62 180 tőkével) ún. európai anyaszőlő-ültetvényt létesítettek, amelynek területét a következő évben további 30 kat. holddal egészítették ki.¹¹²

Miklós Endre országos borászati kormánybiztos 1885. november 19-én levelet írt a minisztériumnak a következő év tavaszán eladásra kerülő európai gyökeres veszők árával kapcsolatban. A levélben található jegyzék jól mutatja a homoki szőlőfajták sokszínűségét, illetve az egyes fajták forgalmi értéke közötti különbségeket is.¹¹³

110 *Közgazdasági Értesítő* 1885. szept. 10. 37. sz. Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése 1882–1884. évi működéséről. Közli: SOÓS László: *A kecskeméti állami „Miklós” Szőlőtelep feladatköre a filoxéra elleni küzdelem első évében*. Kecskemét 2006. 171. (Bács-Kiskun megye múltjából Évkönyv).

111 *Közgazdasági Értesítő* 1887. szept. 8. 36. sz. Koritsánszky Jánosnak, a kecskeméti m. kir. állami „Miklós” szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1886. évi működéséről. Közli: SOÓS 2006. 172.

112 SOÓS 2006. 172.

113 MNL OL K-168. Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumi levéltár. 1867–1888. Általános iratok. 1883-5- 26 220.

		1000 db ára
kék szőlők	nagyburgundi, oportó, kadarka, purcsin, trollingi	6 Ft
	cabernet, lagrein, mazeming, teinturier, malbec, merlot	12 Ft
	szentlőrinc	15 Ft
	kis- és kékburgundi, buzin, olasz korai kék, csóka szőlő, sárfekete, fekete góhér	6 Ft
piros szőlők	piros bakar, tüdőszín bakar, piros tramini, piros veltelini, fűszeres tramini	8 Ft
	zinfandel, beregi rózsás	12 Ft
fehér szőlők	szürke ruhländi, bogdányi dinka, kövér szőlő, vörös hegyi, slankamenka, musztafer, juhfark, rajnai rizling, fehér bakar, szeremi zöld, fehér burgundi, zöld veltelini, rakszőlő, osztrák fehér, kovácsi fehér, mirkovácsa, nagy fügér, fehér góhér, erdei, ezerjó, mézes fehér, vegyes furmint és hárslevelű	6 Ft
	olaszrizling, leányszőlő, szilváni, kéknyelű, hárslevelű, szemendriai, bálint, furmint, sauvignon, fehér szőlő	8 Ft
	csemege	
	chasselas crognant, chasselas rouge, chasselas blanc, chasselas napoleon, chasselas de fontainebleau rouge, muscat d'Alexandrie blanc, muscat frontignan, muscat erognant, genuai zamatos	20 Ft
	muscat lunel	16 Ft
	som szőlő, madelaine angevine, madelaine royal	14 Ft
	a többi, külön fel nem sorolt, illetve meg nem nevezett összes csemege-szőlő	20 Ft

Azt látjuk tehát, hogy a kék szőlők közül a szentlőrinc, a piros szőlők közül a zierlandi, a beregi rózsás, a fehér szőlők közül az olaszrizling, a leányszőlő, a szilváni, a kéknyelű, a hárslevelű, a szemendriai, a bálint, a furmint, a sauvignon és a fehér szőlő volt az értékesebb. A csemege-szőlők közül valamennyi ára jelentősen meghaladta a kék, a piros és a fehér szőlők árát.

Kertész László gondosan összeírta a filoxéra előtt Csongrádon termelt szőlőket. Az asztali borok közé a fehér és veres kecskét, valamint a juhcsecsűt sorolta. Ezek bogyói kemények, húsosak voltak, ezért a fűtöket sokáig el lehetett tartani. Véleménye szerint Csongrádon a bajornak nevezett fehér góhér számított elterjedtnek, amelyet a fekete kadarka, kisebb mennyiségben pedig a veres dinka váltott fel. Az előbbi kellemesen édes, termékeny, a hideggel, esővel szemben ellenálló volt, ezért Kertész a legfontosabb homoki szőlőnek tartotta.¹¹⁴

A hazai borászat fejlődésének szempontjából kiemelkedő jelentőségű lépés volt a hazai borvidékek törvényi szinten történő beosztása (1893. XXIII. tc.). A jogszabály a már kialakult gyakorlatot rögzítette. Szintén a termelési ág hosszú távú érdekei szempontjából volt fontos, hogy ez a jogszabály több, abban az időben nagy mennyiségben termelt, de silány minőséget képviselő fajtát meg sem említett. Itt első-sorban a fehér és a piros ágasfark, a fekete járdovány, a királyfekete, a kübeli, a bolyhos, a barátcsuha, a mohácsi, a róka-farkú és a jockicza fajtákra kell gondolnunk.

A Pest-nógrádi borvidék borai:

*Fehér: mézesfehér, sárfehér, olaszrizling, juhfark, ezerjő, zöldszilváni, pirosdinka, fehérfrankos, fehérdinka. Vörös: nagyburgundi, merlot, kadarka, oportó. Buda-sashegyi borvidék: Vörös: kadarka, nagyburgundi, merlot, cabernet. Fehér: mézesfehér, olaszrizling, sárfehér, juhfark, budai zöld, rakszőlő.*¹¹⁵

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről 1910-ben megjelent monográfia kiemeli a homoki borok jelentőségét. Némileg elfogódottan szögezte le, hogy a homoki vörösborok a szőlőfajták helyes megválasztása esetén a hegyi vörösborok bármelyikének méltó versenytársai lehetnek. Külön kiemelte a Szőlősgyálon termelt merlot borokat, amelyek, legalábbis Pettenkoffer szerint, Franciaország világhírű vörösborai-val is versenyre kelnének. A vármegyében termelt hegyi fehérborok között a budaörsi, a zsámbéki, a váci, a csömöri, a szadai borok nagy részét jó asztali bornak tartotta. A vörösbortermelés, megítélése szerint, a hegyi szőlőkben általában gyenge minőségű, és mindössze a Buda-sashegyi borvidéken volt említésre méltó. A vármegyei monográfiában megjelent írás közölte Kramszky Lajos fővegyszer beható tanulmányát a borok összetételével, kémiai jellemzőivel kapcsolatban. Ez elsősorban azért fontos, mert gondosan csoportosította benne a vármegyében termelt hegyi és homoki borokat fajták szerint:

A bor termőhelye és faja

Homoki borok: Csengődi rizling, Kiskunfélegyházai, Szabadszállási rizling, Szabadszállási vadarka, Dunaharaszti cabernet, Tiszaugi burgundi vörös, Nagykovácsi, Ceglédi, Csengődi vörös, Szabadszállási kadarka, Pusztaszentimrei rizling, Soltvadkerti, Tápiógyörgyei vörös

Hegyi borok: Budaörsi, Zsámbéki, Veresegyházai rizling, Budaörsi, Zsámbéki rizling, Zsámbéki muskotály, Zsámbéki burgundi, Zsámbéki rizling, Zsámbéki mézes, Zsámbéki muskotály, Zsámbéki burgundi, Zsámbéki rizling, Zsámbéki mézes¹¹⁶

A Duna–Tisza közének déli részén is átalakult a század elejére a termesztett fajták összetétele. Kecskeméthy Géza, Miklóstelep akkori vezetője 1901-ben, amikor a csongrádi városi közgyűlés meghívására a városba látogatott, néhány addig tévesen meghatározott szőlőfajtát is azonosított: rohadó fehér = lisztes fehér, csipkéslevelű bogdányi = lisztes fehér, töklelevelű bogdányi = alanttermő (olasz dinka), péteri dinka = hosszúnyelű fehér, rakk (cizbaki fehér), miskovacs, vörös bihar = a piros bakator egyik válfaja, piros szőlő = Bogdányi dinka, juhcecsű = sasköröm, fekete tökszőlő = ökörszemű

115 FEYÉR 1970. 143.

116 PETTENKOFFER 1910. 101.

kék, rózsza tökszőlő = török dinka. Még néhány olyan fajtát is meghatározott, amelyek ritkábbak, és amelyekből nem készítették bort.¹¹⁷

A filoxéra utáni szőlőtelepítések során az alföldi homokon előtérbe került a kadarka. A kadarka mellett a legfontosabb, vörösbor készítésére alkalmas szőlő az oportó, a nagyburgundi, a kék gohér, a kék purcsin, a malbeck, a merlot és a cabernet volt. A fehérbor termelésére szolgáló szőlők közé a szlankamenka, a kövidinka, az ezerjő, az olaszrizling, a sárfehér, a piros veltelini, a sauvignon és a semillon számított.¹¹⁸

Pest megyében sok bortermő hegyen a kipusztult szőlők helyére gyümölcsfa került, amit a kormányzat is támogatott. Ez a jelenség külföldön is gyakori volt (Klossterneuburg, Nussdorf stb.). A hazai meszes hegyeinkben országszerte terjedt az őszi-barack, így többek között Buda vidékén is. A váci híres fehér és vörös bort termő szőlők ugyanakkor háttérbe szorultak. A legjelentősebb változás a híres Buda-vidéki borvidéken ment végbe. A filoxéra után az eredetnél kisebb területen újjították fel az itt található szőlőket. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a meszes talajú hegyek esetében az alany kiválasztás rendkívül nehéz feladat volt, jóllehet az 1893. évi 83 432 KM. sz. miniszteri rendelet pontosan meghatározta a Budai-sashegyi borvidéket: az magában foglalta a fővárost és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Duna jobb parti részeit is.

A budai hegyekben a szőlőtermelés drasztikus visszaeséséhez természetesen hozzájárultak a főváros kapitalista fejlődésével járó építkezések is. A budai oldal borvidéke ezért a 19. század végére szinte teljesen megszűnt, egy idő után pedig már csak a kertek őszi-barackosainak szőlőköztesei adtak hírt az egykori híres szőlővidékről. A sashegyi néven ismert és sokáig igen keresett vörösbor, amit kadarkából, nagyburgundiból, majd később oportóból, végül pedig otellóból és jacquezből is szűrték, a fentebb leírt változások hatására eltűnt a piacról. A felújítás után a mézesfehér, az olaszrizling és a dinka fehér borfajták vették át a helyét. Csemegeszőlő azonban nagyon kevés maradt Pest megyének ezen a részén; csupán Szentendrén, Leányfaluon találkozunk vele, ahol elsősorban a mézesfehéret és az oportót termelték és értékesítették közvetlen fogyasztásra.¹¹⁹

117 MÓD 2012. 254.

118 FEYÉR 1970. 184.

119 FEYÉR 1970. 249.

ÖSSZEGZÉS

Napjainkban¹²⁰ az egykori Duna–Tisza közí homoki borászatnak otthont adó szőlőterületek az ún. „Duna oltalom alatt álló eredetmegjelölés” területének felelnek meg. Nézzük meg, jelenleg milyen szőlőfajtákat termelését engedélyezik ezen a tájon!

Bortípus	Engedélyezett szőlőfajta
Fehér fajta és küvé borok	arany sárfehér, chardonnay, csabagyöngye, cserszegi fűszeres, ezerjő, hamburgi muskotály, Irsai Olivér, karát, királyleányka, kövidinka, leányka, rizlingszilváni, nektár, olaszrizling, ottonel muskotály, pinot blanc, rajnai rizling, sauvignon blanc, szürkebarát, tramini, zefír, zöld veltelini
Rozé, siller, vörös fajta és küvé borok	blauburger, cabernet franc, cabernet sauvignon, hamburgi muskotály, kadarka, kékfrankos, merlot, pinot noir, kékoportó, zweigelt

A közelmúlt fontos változása az is, hogy a Magyarország területén termelt, földrajzi jelzés nélküli borászati termékek címkéjén néhány szőlőfajta nevét nem lehet feltüntetni.¹²¹ Ezek az arany sárfehér, a cirfandli, a furmint, a juhfark, a kabar, a kadarka, a kéknyelű, a kövérszőlő és a zéta.¹²²

A 20. század elejére lezajlott a magyar mezőgazdaság kapitalista átalakulása, amelynek következtében a hazai szőlészet gazdasági és igazgatási kereteit is át kellett rajzolni. Végbement a kapitalista fejlődésben elkerülhetetlen birtokoncentráció is.

A kórokozó elleni védekezés állami irányítás mellett folyó, szervezett akció volt. Sikerral óvta meg a magyar mezőgazdaság egyik fontos területét a pusztulástól, a védekezés révén, a homoki borászat felfuttatásával pedig hosszú távon gazdálkodók sokaságának adott esélyt a boldogulásra. A homoki borászat hatalmas fellendülése természetesen elképzelhetetlen lett volna a kapitalizálódó, fokozatosan fejlődő magyar nemzetgazdaság nélkül, amely mind több jövedelmet termelt, és lépésről lépésre növelte az emberek fizetőképes keresletét. Emellett nem szabad elfelejtkeznünk a termelőmunkához kapcsolódó munkaeszközök gyors technikai fejlődéséről sem, illetve a termelés színvonalát emelő agrokémiai, agrotechnikai és agrobiológiai találmányokról, azoknak a hazai mezőgazdaságban történt meghonosításáról sem.

Meg kell végül emlékeznünk Mathiász Jánosról, Kocsis Pálról és társaikról, akiknek munkája nélkül az a hatalmas fejlődés nem mehetett volna végbe, amelyről többek között ez a tanulmány is szól.

120 2004. évi XVIII. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról 1. § (1) Ez a törvény szabályozza a borszőlő telepítését, művelését, kivágását, a borászati termékek előállítását, forgalomba hozatalát, nyilvántartásuk rendszerét, továbbá a szőlőtermesztéssel és a bortermeléssel kapcsolatos szakigazgatási feladatokat és hatásköröket.

121 Az 1308/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet 120. cikk (2) bekezdés *b*) pont *i*) alpontja alapján.

122 127/2009. (IX. 29.) FVM rendelet a szőlészeti és a borászati adatszolgáltatás, valamint a származási bizonyítványok kiadásának rendjéről, továbbá a borászati termékek előállításáról, forgalomba hozataláról és jelöléséről.

GÁBOR BALÁZS

**THE HISTORY OF SAND-PLAIN WINEMAKING
BETWEEN THE DANUBE AND TISZA
FROM THE PHYLLOXERA TO THE OUTBREAK
OF WORLD WAR I**

ABSTRACT

The study presents a period in the history of the production of sand-plain wine, a product that has not been widely popular in Hungary. The main aim of the study is to examine the socio-economic trends that took place in the area between the Danube and Tisza rivers, a region highly important in the history of sand-plain wine production.

The analysis begins with a short presentation of the natural history, economy and infrastructural framework for production in the area. It is followed by a short description of the outbreak of the phylloxera epidemic in Hungary and Europe, and the initial response of the Hungarian government for the protection of vine stocks. The increasing amount of legislation first restricted the transport or trade of vines between the various municipalities as a measure to impede the spread of the disease. The author will draw attention to the fact that Hungarian officials were very slow to realize the dangers of the epidemic. Since phylloxera could only be contained temporarily with such methods, there was a need to organize a nationwide system of agricultural administration. As a result, a national viticultural commissioner was appointed, phylloxera inspectorates (the forerunners of vini- and viticultural inspectorates) were established, and the National Phylloxera Experimental Station was also founded.

The author also examines the organization and work of the Kecskemét experimental station, which had a key role in combating the disease. Experts in the field selecting the most favourable location established that the sandy soil in the district was rich in quartz which had a poor water-holding capacity, qualities that made the town ideal for the location of an experimental station. The first task of the station after establishment was the selection of resistant varieties, then the supply of vineyards across the country with locally grown, phylloxera-resistant stocks.

The study also presents the private foundations in the region, including the vineyard at Szigetcsép, the former plantation of Géza Jálcs at Szőlősgyál and also mentions Budafok, the vineyard that played a key role in 19th-century Hungarian viticulture and was probably the main wine trading centre of the country.

The study is concluded with an outline of the direction and scope of changes in the industry with the aid of statistical data, including grape variety changes. It suggests that the main result of the events described was that the reconstruction of sand-plain winemaking was instrumental in the modernization of Hungarian agriculture and had therefore a definitive role in giving opportunity for multitudes of people to prosper and improve their lives.

KIRSCH ATTILA

SOKORÓPÁTKAI SZABÓ ISTVÁN POLITIKAI PÁLYAKÉPE (1919–1931)

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS – A KUTATÁS FŐ TÖREKVÉSEI
ÉS NEHÉZSÉGEI

Sokorópátkai Szabó Istvánról monográfia vagy hosszabb terjedelmű tanulmány mindeddig nem készült. A legkorábbi történeti munka, amely nevét említi, Szeberényi Lajos 1937-ben született munkája: „Sokorópátkai névvel és paraszt voltával kellett ellensúlyozni a másik Szabót, akinek neve a konzervatív körök előtt nem a legjobb hangzású volt. Nagyatádival együtt ők voltak az első parasztminiszterek. A parasztminiszterség nehéz probléma. Csak kivételes tehetségű egyének tudják ennek a nehézségét legyőzni, s a magasba lendüléssel járó nagy úrt áthidalni. Sokorópátkai Szabó István is ilyen kivételes tehetségű hajtása volt a magyar földnek.”¹

Sokorópátkai halálakor, öt Nagyatádi Szabó Istvánnal összehasonlítva, a *Kis Újság* szerkesztője ezt írta nekrológiájában: „Nagyatádi politikus paraszt volt, Sokorópátkai pedig parasztpolitikus.”² A polgári történetírás sommás ítéletét a Nagyatádi Szabó István-émlékkönyvben olvashatjuk: „Sokorópátkai Szabó István karrierjét Nagyatádi Szabóval azonos névnek köszönhette.”³ Érdekes és érdemel néhány szót az a párhuzam, ami a „két Szabó István” életútja között megfigyelhető. Sokorópátkai és Nagyatádi egyaránt paraszti származású volt, mindketten falubíróként kezdték pályájukat, majd a vármegyei törvényhatóságban tevékenykedtek. A harmadik Friedrich-kormányba Nagyatádi helyére került Sokorópátkai, majd 1919 decembere és 1920 decembere között előbb a Huszár-, aztán a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányban minisztertársak voltak. Az egyesített Kisgazdapártban Nagyatádi lett az elnök, Sokorópátkai pedig a helyettese.

Az ún. marxista történetírás egyértelműen negatív előjellel írt róla.⁴ Az 1970–1980-as években is – ha egyáltalán megemlítették a nevét – inkább ellenszenvvel,

- 1 SZEBERÉNYI Lajos: A parasztság története a legrégibb időktől napjainkig. Történeti áttekintés. Budapest 1937. 343.
- 2 Meghalt a csizmás miniszter. *Kis Újság* 1938. december 10. A korszak nagy történetírói (Szekfü Gyula, Gratz Gusztáv stb.) sem tartották érdemesnek, hogy megemlékezzenek róla.
- 3 *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924*. Szerk. Dr. KOVÁCS László. Szerzők: KÁVÁSSY Sándor, KIRÁLY István, MÉSZÁROS Károly, NAGY József, SIPOS József. Budapest 1995. 109. (A továbbiakban: *Nagyatádi-émlékkönyv*.)
- 4 Például Nemes Dezső a Sokorópátkai–Nagyatádi ellentétet hangsúlyozta, valamint azt, hogy Sokorópátkai gazdag paraszt volt. NEMES Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921*. Budapest 1962.

mint szimpátiával nyilatkoztak róla.⁵ A rendszerváltás után új, átdolgozott kiadásban megjelent Nagyatádi-émlékkönyv Sokorópátkai konzervativizmusát hangsúlyozta.⁶ Véleményünk szerint ez a szocialista történetírás megbélyegző magatartása a Horthy-korszak szereplőivel szemben. Valamint találkozunk azzal a nézetel, amely Nagyatádi Szabó Istvánt mint a korszak parasztvezérét mutatja be, Sokorópátkai Szabó István pedig az ő ellenpólusa volna. Véleményem szerint sarkos ez a megállapítás.

A korszakot tárgyaló művekben csak néhány mondatos említést tesznek róla, ezért dolgozatunk levéltári forrásokra, a korabeli sajtóanyagra és a vele kapcsolatos anekdotákat még őrző sokorópátkai emberek visszaemlékezéseire támaszkodik. Primer forrásként főként a parlamenti és kormányulési jegyzőkönyvek szolgálhatnak, mivel a levéltári anyag tekintetében is vannak hiányosságok, például a tanácsköztársasági iratanyagban Sokorópátkai Szabó Istvánra vonatkozó adatokat nem találtunk.

Sokorópátkai Szabó István pályafutásában az 1919 októberétől – a második Friedrich-kormányba kerülésétől, kiskapadügyi miniszterségétől – 1931-ig terjedő időszak a releváns az országos politikai közélet szempontjából, hiszen ezt követően a képviselőválasztást elveszítette és az országos politizálástól visszavonult.

SZABÓ ISTVÁN ÉLETÚTJA 1878–1918 KÖZÖTT

Születés, származás, szülőföld

Szabó István 1878. október 5-én született Szabó István szőlőműves⁷ és Dávid Rozi⁸ elsőszülött gyermekeként. A születés helye az anyakönyvi bejegyzés szerint Pátkahegy.

Sokorópátka község Győr szomszédságában, a sokorói dombvidéken helyezkedik el. A 19. században a pálos rend birtoka volt,⁹ majd annak föloszlatása után a Vallásalap tulajdonába került. A lakosság fő megélhetési forrása a szőlőtermesztés volt. Szabó István születésekor a falu pár száz katolikus lelket számlált. Felekezeti iskolája igen, de temploma nem volt a településnek, amelyet a távolságok és a hegyes-völgyes-dombos természeti viszonyok elzártta, nehezen megközelíthetővé tettek.

5 *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* Főszerk. RÁNKI György, szerk. HAJDU Tibor, TILKOVSKY Lóránt. Budapest 1984. (3., jav. kiad.) 387–437.

6 *Nagyatádi-émlékkönyv.*

7 A község lakosságának nagy része a 19. század végén szőlőművelésből élt, a gazdák néhány hold szőlővel gazdálkodtak. Véltetően Szabóék is ebbe a kisparaszti rétegbe tartoztak.

8 Anyja származásával kapcsolatban egy cikk megjegyzi: „anyja neve nemesi származásra vall”. A cikk szerzője ezt a megállapítást egy szóbeli közlésre alapozta, mely szerint Szabó István fia vallotta nagyanyai ágon nemesi származását. A nemesi összeírásban valóban szerepel a Dávid családnév, a családja átvizsgálása után azonban nem állítható bizonyosan, hogy a Dávid családnak Tényőn lett volna nemesi birtoka. KOZMA Lászlóné: Ki volt Sokorópátkai Szabó István? *Kisbíró* 1990.; Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson Sopron Megye Győri Levéltára, Győr (a továbbiakban: MNL GyMSML GYL) Nemesi összeírások, 1900.

9 KOVÁCS Imre: *Sokorópátka rövid története.* 1988. Kézirat.

István az elemi iskola hat osztályát végezte el, magasabb iskolába nem járt.¹⁰ Parlamenti képviselőként említette egy alkalommal, hogy nem volt módja továbbtanulni, egyetemre menni. Tájékozottságát autodidakta módon szerezte: „Kora ifjúságától kezdve minden szabadidejét önképzésre fordította, és így a rendkívül éles megfigyelőképességgel megáldott, józan eszű férfiú csakhamar nem mindennapi ismeretekre tett szert.”¹¹ A hozzá hasonló korú fiatalokkal együtt ő is napszámba járt, részes arató volt, télen pedig favágást vállalt. Az itt élők közül többen arra is emlékeznek, hogy húszéves kora körül a szomszédos Gic község grófjánál volt aratógazda.¹² 1899-ben bevonult a császári-királyi közös hadseregbe, ahonnan altisztként szerelt le.

1898-ban házasságot kötött Jelencsics Máriával, egy sokorópátkai parasztlánnyal. Házasságukból egyetlen fiú született, László, 1901-ben.

Községi képviselő és falubíró

Alig volt még huszonnégy éves, amikor bekerült a sokorópátkai községi képviselő-testületbe, éppen hogy betöltve a törvényben előírt életkort.¹³ Egy 1919-es dokumentum szerint a sokorópátkai képviselőtestület öt főből állt, érdekes, hogy a képviselők közül négyen Szabóhoz hasonló korúak voltak. Harmincévesen a falu előljárójává, falubíróvá választották. A bíró volt a képviselőtestület elnöke, hármaskörrel: a községi autonóm közigazgatás ügyeinek intézése, az állami és vármegyei rendeletek végrehajtója, rendőri és magánjogi ügyek bírója.¹⁴ Nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy Sokorópátkai Szabó István hány évig töltötte be ezt a tisztséget. A törvény szerint nyílt szavazással három évre választották meg. Vezetése alatt a község – a 20. század első két évtizedében – látványos fejlődésnek indult. Mindezekelőtt a római katolikus templom építésének és a plébánia alapításának kezdeményezését fűzik az ő nevéhez, sőt, a templom konkrét helyének kijelölését is neki tulajdonítják.¹⁵ A plébánia történetírója mindössze annyit jegyez meg, hogy az építendő templom alapkövét Szabó István mint falubíró rakta le 1911-ben.¹⁶ Nevéhez fűződik, ugyancsak 1911-ben, a helyi földosztás, azaz: a Vallásalaptól kibérelt földet a lakosság között „tehetség arányában” felosztotta. Ő maga is említi ezt a földosztást egyik képviselőházi beszédében.¹⁷

10 Tanítója szinte „haragudott rá”, mert mindig többet akart tudni nála. Pintér Lajosné nyolcvankilenc éves sokorópátkai lakos visszaemlékezése. Saját gyűjtés.

11 *Győr-Moson-Pozsony k. e. e. megyei Fejek*. Szerk. PALATINUS József – HALÁSZ Imre. Győr 1931. 12. (A továbbiakban *Győr-Moson-Pozsony*.)

12 Gróf Jankovich-Bésán Eleknél. Szabó Jolán visszaemlékezése. Saját gyűjtés.

13 A községi képviselőtestületek és falusi bírók hatáskörét az 1886. évi XXII. törvénycikk szabályozta. A községekben minden 100 lélek után egy képviselőt kellett választani. A testületi tagoknak csak fele választott, a másik felét az adófizetők és birtokosok teszik ki. Minden helybéli lakos, aki a 24. életévét betöltötte, választható volt. Magyar Törvénytár 1897. (A továbbiakban: MTT.)

14 MTT 62. §. köv.

15 Írott dokumentumok azonban ezt nem erősítik meg.

16 KOVÁCS György plébános: *A sokorópátkai plébánia története*. 1914. 3. Kézirat.

17 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1924. január 31. 232. ülés 111. o.

A Győr vármegyei Törvényhatósági Bizottságban

Szabó István pályájának döntő momentuma, hogy 1910-ben beválasztották a Győr vármegyei Törvényhatósági Bizottságba. A törvényhatósági bizottságok szervezeti felépítését és működését tekintve, a testület egy részét a különböző hivatalok tisztségviselői automatikusan delegálták (főispán, főorvos stb.), másik részét pedig választották. A bizottságnak a központi állami intézkedések, rendelkezések végrehajtása, a vármegyei rendeletek megalkotása és a városok-községek közigazgatásának ellenőrzése volt a feladata.

Szabó István választások útján került a törvényhatósági bizottságba az országos 48-as függetlenségi mozgalom jelöltjeként. Győr vármegyében a 48-as Függetlenségi Pártnak komoly bázisa volt. A katolikus klérus által irányított tömörülés szemben állt a Tisza István-féle protestáns Nemzeti Munkapárttal. Ekkor került kapcsolatba Csemez István tétí földbirtokossal,¹⁸ akinek választási hadjáratában agitáló szónokként vett részt: „Mindig nyugodtan beszélt, arca mosolygott, jóságos szemei csillogtak, a hazafias tűz, amely lelkéből áradt, összeforrasztotta, pártunkra, oldalunkra térítette a falu népet.”¹⁹

A törvényhatóság jegyzőkönyvei szerint Szabó István 1910. augusztus 6-án jelent meg először a bizottság ülésén.²⁰ A jegyzőkönyvek igen szűkszavúak, csupán a szavazások eredményét közlik.²¹ Az évente általában ötször ülésező testület üléseiről mindössze néhány alkalommal hiányzott. 1913-ban valamennyi összejeövetelen jelen volt, 1915-ben azonban hiányzik a neve a jegyzőkönyvekből. 1919 elején még részt vett a munkában, szeptembertől azonban – miniszterként – már jelentősebb hivatali tennivalók foglalták le.

SZABÓ ISTVÁN POLITIKAI SZEREPLÉSE 1918–1919-BEN

Az Országos Földműves Párt

Az Országos Földműves Párt megalakulásának előkészítésében a Magyar Gazdaszövetség játszott nagy szerepet. A Gazdaszövetséget az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) alapította 1896-ban, elsősorban a földbirtokosok védelmének érdekében. A volt középbirtokos nemesség és középbirtokos parasztság érdekvédel-

18 Csemez István (1857–?) földbirtokos, képviselő. A tétí kerület Függetlenségi és 48-as Pártja szervezetének 17 évig alelnöke, 5 évig elnöke, 1909–1918 között országgyűlési képviselője volt. 1920-tól a győrszentmártoni választókerület Egységes Pártjának elnöke.

19 *Kamarai Értesítő* 1938. 50. sz. Az egyik választási gyűlésen a 48-as párti zászlók mellett két munkapárti lobogót is kitűztek a faluban. Szabó ekkor népgyűlést hívott össze, és indulatosan a következőt mondta: „A legtisztább fűben is lehetnek foltok... vigyázzunk a csordára!”.

20 MNL GyMSML GYL Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyve, 1910. augusztus 6.

21 Így például 1911-ben megszavazta, hogy a Győr vármegyei árvaszék vagyonát a vármegyei takarékpénztárban helyezték el. Szintén 1911-ből való adat, hogy Szabó István ismertette a sokorópátkai képviselőtestület döntését, mely szerint a faluban szegényházat hoznak létre a lakással nem rendelkező helybéli nincstelenek számára.

mi szervezetként hozta létre. Célja az erős jómódú birtokos parasztság kialakítása volt. A földnélkülieket és a törpebirtokosokat kisbérletes telepítéssel akarta biztos megélhetéshez juttatni. Indítványozta a pénz és a kereskedelmi tőke működésének korlátozását, a mezőgazdasági hitelszervezet kialakítását. Az idegen áruk behozatalát vámokkal korlátozva akarta védeni, szorgalmazta az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek létrehozását. Követelte a bevándorlás megállítását és a kivándorlás korlátozását. 1898-ban létrehozta a Hangya Szövetkezeti Központot. A Gazdaszövetséget az agrárszocialista mozgalmakban rejlő feszültségek „levezetésére” hozták létre, s az 1900-as évek elején egyre több helyen alakítottak gazdaköröket. A falvakba eljutottak a kapitalista gazdálkodás alapvető ismeretei, a hangyaszövetkezetek létrehozásával pedig a biztonságosabb árutermelés és kereskedelem feltételeit igyekeztek kialakítani. 1917 őszén megszületett a *Barázda* című folyóirat. A Gazdaszövetség 1918-ban is folytatta a gazdag- és középparasztság szervezését, és sikeres lépéseket is tett: a 24 éven aluli cséplőgépeket felmentették a hadiszolgálat alól és elérték a gabonaprémium határidejének meghosszabbítását. Szorgalmazták a dohánytermesztés kiscgazdák általi – korlátozott – termesztését, a falvak egészséges ivóvízzel való ellátását, és a lakásproblémák felszámolását.

1918 nyarán a négyéves háborús nehézségek hatására megnövekedtek a feszültségek, a konzervatív agrármozgalom fejlődése felgyorsult. Szeptember 15-én megalkotották a Vezsenyi Földművelők Szövetségét, melynek szervezeti felépítése mintául szolgált: az elnök a pap, az alelnökök és vezetőségi tagok pedig gazdag parasztok voltak. A földműves tanácsok megalakítását az OMGE nagybirtokos vezetői kezdték meg, akik kezdetől forradalomellenesek voltak, így tehát nem támogatták a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását sem. Károlyiék hatalmának stabilizálódása után kényszerűen tudomásul vették a polgári demokratikus forradalom győzelmét.

A Nemzeti Tanács által meghirdetett reformok közül a földreformot tartották a legfontosabbnak, azonban a fölös nagybirtokok megváltását hirdették, tehát nem földosztásról, hanem földmegváltásról beszéltek. Egy, az egész országra kiterjedő földművestanács-hálózat megszervezését szorgalmazták, létrehozva az Országos Földműves Tanácsot. A köztársasági államforma ellen tiltakoztak, egy angol típusú alkotmányos királyság megvalósítását propagálták.

Ez a mozgalom volt tehát az előfutára az 1918. december 3-án megalakult Országos Földműves Pártnak, amely deklarálta kommunistaellenes tömörülését.²²

Sokorópátkai Szabó István nevét nem találjuk az Országos Földműves Párt alapítói között, noha a *Dunántúli Hírlap* 1919 januárjában őt nevezi a párt Győr vármegyei szervezőjének. 1918-as országos politikai szerepléséről annyit tudunk, hogy Budapesten tartózkodott: „Felhívást kaptam, hogy jöjjenek azonnal Budapestre.” Itt a Földműves Párt egy vezető csoportjának gyűlésén találkozott először gróf Bethlen Istvánnal, aki bírálta a készülődő földreformtervezetet, és a szociáldemokraták-szocialisták jelentette veszélyre figyelmeztetett.

22 A gondolatmenet forrása: SIPOS József: *Az Országos Földműves Párt története*. Kézirat. Lásd még: SIPOS József: A Kiscgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége. In *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/1992*. 1. k. 219–231.

Szabó István politikai szerepe a Károlyi-kormány alatt

Mint ismeretes, 1918. október 24-én gróf Károlyi Mihály vezetésével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, amely az Osztrák–Magyar Monarchia számára vesztes világháború következtében jött létre. A Nemzeti Tanácsot három párt alkotta: a Függetlenségi Párt, a Polgári Radikális Párt és a Szociáldemokrata Párt. Károlyi kormányában a földművelésügyi tárcát Buza Barna kapta, aki átfogó földreformtervezetet készített elő.²³

Sokorópátkai Szabó István sohasem volt Károlyiék híve, de – későbbi visszaemlékezése szerint – igazából akkor fordult szembe politikájukkal, amikor elolvasta a Nemzeti Tanács névsorát, és amikor Linder Béla hadügyminiszter elrendelte az általános leszerelést. „1918. év októberében nagy felfordulás jött. Nohát, most itt van az ideje állami függetlenségünket kivívni – akkor én valóban megdöbbsenem. Megdöbbsenem, mert láttam, hogy nemhogy függetlenségünket érnők el, hanem messzebb vagyunk tőle, mint valaha!”²⁴

Sokorópátkai ezt követően kapcsolódott be az országos politikai életbe. 1919. január 21-én a Győr vármegyei törvényhatósági bizottság tárgyalta az általános leszerelésre vonatkozó miniszteri parancsot, s a többségében Károlyi-ellenes törvényhatósági bizottsági tagok között viharos vita alakult ki ennek kapcsán. A fő szónok Sokorópátkai Szabó István volt: „Kuffler²⁵ idegen érzelmű és hazafiatlan kijelentéseit a földműves nép nevében is visszautasítom. Sohasem lesz vörös Magyarország, csak vörös-fehér-zöld Magyarország. Mi vagyunk az ország többsége, és megmutatjuk, hogy ezt keresztülvisszük.”²⁶ Megnyilvánulása mögött a Földműves Párt állásfoglalása húzódik meg: a „vörös rém”-mel való fenyegetés, a leszerelés és a szociáldemokraták hatalombeli részesedésének ellenzése.

Sokorópátkait március 7-én, az Országos Földműves Párt Rónai utcai székházában rendezett nagygyűlésen megválasztották a párt elnökének. Rövid székfoglaló beszédet mondott, amelyben – feltűnő módon – nem bírálta a Károlyi-rendszert. Később ezt azzal magyarázta, hogy félt a hatalom fegyveres erejétől. Pártelnöki tevékenységéről nem rendelkezünk további információkkal.

Egyik legemlékezetesebb nagygyűlési beszédére Mezőkövesden került sor 1919. március 18-án. Mezőkövesd ezekben a hónapokban erős szociáldemokrata bázis volt, Sokorópátkai éppen ezért választotta ezt a helyszínt. Lenyűgözően beszélt, a tömeg lelkesen éljenzte. Ellenfelei bekiabálásokkal próbálták megzavarni, erre ő még erőteljesebben ostromozta a szociáldemokrata politikát. Az ellentábor tagjai kövekkel kezdtek dobálózni, a népörség lövöldözni kezdett, miközben ő folyamatosan beszélt – a tömeg védte meg. A szomszédos községben azonban már nem tudta megtartani választási népgyűlését, mert „a pesti pribékek” addigra már szétkergették a tömeget.²⁷

23 20. századi magyar történelem 1900–1994. Egyetemi tankönyv. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos. Budapest 1997. (2., bőv. kiad.)

24 Nemzetgyűlési jegyzőkönyv, 1923. január 9. 80. ülés 77–78. o.

25 Kuffler Vilmos bizottsági tag Károlyiék híve volt.

26 Győri Hírlap 1921. április 3.

27 Nagygyűlés. Győri Hírlap 1921. március 8.

1919. április 14-ére választásokat írtak ki. Károlyiék ettől a választástól a kormány legitimációjának megerősítését várták. Sokorópátkai Szabó István a *Dunántúli Hírlapban* publikált cikket március 6-án *A választások elé* címmel, melyben a hatalmon lévőköt paraszt-, haza- és vallásellenesnek bélyegzi, és Nagyatádi Szabó Istvánt név szerint is megnevezi. „Mit akarnak? [...] Vallási és nemzeti érzéseinktől megfosztani, azután szegénységbe taszítani, mert különben nem vagy a forradalom híve. Igenis hívei vagyunk a forradalomnak, mégpedig tántoríthatatlan hívei... De nem vagyunk a szociáldemokrácia hívei.”²⁸ Írását ezzel a gondolattal zárja: „Ahol nincs Isten, nincs vallás, ott nincs igazság. Ahol nincs nemzeti érzés, ott nincs lelkesedés, ahol nincs magántulajdon, ott nincs egyéni szorgalom.”

A Tanácsköztársaság idején

Az 1919. március 20-án átadott Vix-jegyzék végképp megpecsételte a Károlyi-kormány sorsát, elfogadása teljes belpolitikai csődöt jelentett. A szovjet mintára létrehozott proletárdiktatúra néhány hét alatt kiépítette hatalmi struktúráit, igyekezett leszámolni valós vagy vélt ellenségeivel. Győrött is megalakult a statáriális jogkört birtokló városi és vármegyei direktórium, majd 1919. március 25-én a forradalmi törvényszék, amely két tagból és az elnökből állt.

Sokorópátkai Szabó István a Tanácsköztársaság első napjaitól kezdve szülőfalujában tartózkodott. Ismert ellenzéki politikusként volt félnivalója, főképp azért, mert a település lakóit a kommün ellen hangolta. A helyi katona- és paraszttanács megalakításakor a sokorópátkaiak az ő vezetésével kaszával-kapával fogadták az agitáló győri kommunistákat. A zendülés miatt vöröskatonák lepték el Sokorópátkát, Szabót letartóztatták, Győrbe hurcolták, majd július 31-én halálra ítélték. A rendszer bukása miatt az ítélet végrehajtására azonban már nem került sor.²⁹ Sokorópátkai később a nemzetgyűlésben gyakran hivatkozott erre az eseményre: saját politikai identitását a Tanácsköztársaság idején elszenvedett megaláztatásaira alapozta. „Én többször, több ízben vörös katonák szuronyai között sétáltam az országúton a győri várbizottság börtöne felé, mely börtönbüntetésből a kommün bukása alkalmával szabadultam meg. Még éppen szerencsés pillanatban, mert Szamuely akart felettem halálos ítéletet mon-

28 A választások elé. *Dunántúli Hírlap* 1919. március 6.

29 Sokorópátkán a zendülés a karhatalmi bizottság jelentése szerint 1919. április 5-én volt, április 10-én választották meg a paraszttanácsot, a túszzedés elrendelése április 22-ére tehető. Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Tanácsköztársasági iratanyag 3. doboz.

A budapesti direktórium rendelete szerint: „A társadalom vezető emberei közül túsok szedendők a belügyi népbiztos távirata értelmében.” A Győr városi és vármegyei direktórium nyílt parancsa, amelyben a túszzedés akcióit elrendelik, április 29-én kelt. Ebben hat falut sorolnak fel – köztük Sokorópátkát –, ahonnan túsokat kell gyűjteni. A dokumentumban – mint lehetséges célszemélyt – Sokorópátkai Szabó Istvánt is említik.

dani.”³⁰ Más alkalommal ezt mondja: „Börtönt szenvedtem, és mint burzsoát szegény ember létemre túsznak is elhurcoltak az urakkal a győri tanítóképzőbe.”³¹

Adatgyűjtésünk idején, 2004-ben, a kilencvenéves sokorópátkai lakos, Morvai Endre úgy emlékezett, hogy egész küldöttség indult Sokorópátkai Szabó Istvánért Győrbe, s fogságából ünnepi kísérettel térhetett haza. A falusi szóbeszéd azt is megőrizte, hogy a kommün idején helybéli pártvezérként regnáló Dénes Vencelt ezekben a napokban bebörtönözték. Sokorópátkai Szabó István személyesen ment el érte Győrbe s vitte haza a faluba. Megint csak más emlékezés szerint Sokorópátkai úgy szökött meg a börtönből az egyik őr segítségével. A bukás után – állítólag – az őrt halálra ítélték, s ebben Szabó István is részt vett volna. Az egymásnak is ellentmondó visszaemlékezéseket, anekdotákat nincs módunk hitelt érdemlő írott forrásokkal összevetni és ellenőrizni, mert ezek az idők során – ha voltak egyáltalán – megsemmisültek.

SOKORÓPÁTKAI SZABÓ ISTVÁN POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE 1919–1920-BAN

Friedrich István kormányai és Szabó István szerepe

A Tanácsköztársaság bukása után Peidl Gyula vezetésével ún. „szakszervezeti kormány” alakult, amely azonban tényleges hatalommal nem rendelkezett. Augusztus 6-án tisztek egy csoportja – a román királyi csapatok egyetértésével és segítségével – leváltotta a Peidl-kormányt. A tisztek vezére Friedrich István volt, akit miniszterelnökké kiáltottak ki. Friedrich hangoztatta Habsburg-hűségét. Első kormánya – az ún. „hivatalnok-kormány” – nem volt hosszú életű, hatalma csak a fővárosra és a Dunántúl egyes részeire terjedt ki. A Tiszántúlt Horthy Miklós tartotta kézben hadseregével.

Ha a korabeli politikai palettát tekintjük, változatos kép tárul elénk. Horthyék szellemében alakult meg a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), és Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (TEVÉL). Az ún. keresztény pártok között jelentős volt a Keresztény Szociális Gazdasági Párt, a Keresztény Nemzeti Párt, az Egyesült Kiszgazda és Földműves Párt (Sokorópátkai Szabó István, Rubinek Gyula,³² Meskó Pál,³³ Pallavicini György ör-

30 Életrajzában ezt olvassuk: „Megszervezte a gazdákat, és miután a kommunisták már korábban összedték a faluban az összes fegyvereket, kaszára és kapára kaptak a falusi katona- és paraszttanács választásakor, és a Győrből kiküldött agitátorokat szétzavarva megakadályozták a választást. Az ellenforradalom hírére terroristák és vörös katonák lepték el a falut, és az ellenforradalmárokat, köztük a vezér Szabó Istvánt is, letartóztatták. Győrotti hosszabb ideig volt tús, halálra is ítélték július 30-án, de a diktatúra bukása miatt kivégzésére nem kerülhetett sor.” Halálos ítéletéről nincs írásos dokumentumunk. *Győr-Moson-Sopron*. 38.

31 Az elfogottakat a győri tanítóképző tantermeiben szállásolták el. Élelemről mindenkinek magának kellett gondoskodni, ám meghatározott időpontokban, ellenőrzés mellett, fogadhattak látogatót.

32 Rubinek Gyula (1865–1922) gazdasági író, politikus. Az OMGE ügyvezető titkára, 1906-tól igazgatója. Jelentős szerepet játszott Nagyatádi kiszgadzapártjában. A Huszár-, Simonyi-Semadam- és Teleki-kormányokban földművelésügyi miniszter volt.

33 Meskó Pál (1857–1930) mezőgazdász, a Hangya Fogyasztási Szövetkezet igazgatósági tagja, ügyvezető igazgatója.

gróf,³⁴ gróf Dessewffy Emil³⁵). A liberális pártok csoportjába tartozott a Nemzeti Függetlenségi Párt és a Nemzeti Demokrata Párt. Ide sorolhatjuk a Nagyatádi Szabó István vezette Kiszgazdapártot is. A baloldalt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt fémjelzi, amely augusztus 24-én alakult újjá. A keresztény pártok ideológiáját a két forradalom (öszirózsás és kommunista) tagadása, a nemzeti érzés hangsúlyozása és a klérushoz való ragaszkodás jellemezte.

Friedrichnek kevés támogatója volt, a miniszterelnöki székben legjelentősebb vetélytársának gróf Bethlen István számított. Bethlen ellenezte Friedrich szélsőjobboldali politikáját, mérsékelte konzervativizmusát a szociáldemokratákkal szemben, és több régi politikussal tárgyalt a vezetése alatt létrejövő új kormány megalakításáról. Sokorópátkai Szabó István augusztus 14-én találkozott gróf Bethlen Istvánnal. Ő is azok közé tartozott, akiket Bethlen – pártjukkal együtt – be akart vonni kormányába.³⁶ Szabó így emlékezik erre az eseményre: „Pár napi ittlétem alatt meggyőződtem arról, hogy itt tulajdonképpen két tanácskozás folyik, egyik fent a miniszterelnökségen (tudniillik Friedrichnél), a másik pedig gróf Bethlen István vezetése alatt. A Bethlen által összeállított miniszteri listán én is szerepeltem.”³⁷

Ismeretes, hogy a kormányalakítási tárgyalásokból Friedrich került ki győztesen, így augusztus 15-én az ő vezetésével alakult meg az új kormány, az ún. II. Friedrich-kormány. Sokorópátkai még hozzáfűzi: „Én akkor hazamentem: nem volt semmi kesrnivalóm Pesten.”³⁸

A koalíciós kormányban a Nagyatádi-féle Kiszgazdapárt is helyet kapott: Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter, Mayer János³⁹ pedig kiszgazdaügyi miniszter lett. Nagyatádi már a kormány megalakulása utáni napokban kiállt a Buza Barna-féle földreform megvalósítása mellett. Állásfoglalásáról rövid írást jelentett meg.⁴⁰ Ez heves tiltakozást váltott ki a Földműves Párt vezetőségében: gróf Somssich László,⁴¹ az

34 Pallavicini György (1881–1946) nagybirtokos, legitimista politikus. 1906–1918 között képviselő, 1917–1918-ban miniszterelnökségi államtitkár. A Tanácsköztársaság bukása után dunántúli főkormánybiztos, az első nemzetgyűlésbe kiszgazdapárti programmal került be. A II. világháború idején Hitler-ellenes legitimista álláspontot képviselt.

35 Dessewffy Emil gróf (1873–?) diplomata, főrendiházi tag. Brüsszelben, Berlinben és Londonban teljesített szolgálatot, 1892-től három cikluson át országgyűlési képviselő volt. A Tanácsköztársaság idején letartóztatták.

36 *Emlékalbum Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931*. Szerk. BE-RECZ Sándor. Budapest 1931. 69. (A továbbiakban: *Emlékalbum gróf Bethlen István miniszterelnökségének...*)

37 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. december 12. 208. ülés 53–55. o.

38 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. december 12. 208. ülés 53–55. o.

39 Mayer János (1871–1955) gazdálkodó, politikus. 1909-ben a Nagyatádi-féle Országos 48-as Függetlenségi Gazdapárt alapító tagja, 1919. február 8. – március 21. között a Berinkey-kormányban az Országos Közélelmelési Hivatal államtitkára. A Tanácsköztársaság idején visszavonult birtokára. 1921–1929-ben Bethlen István kormányában közlelmelési, 1924–1931-ben földművelésügyi miniszter.

40 *Nagyatádi-émlékkönyv*.

41 Somssich László gróf (1874–?) nagybirtokos, a főrendiház tagja. Az OMGE és a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének elnöke, a háború alatt a Haditermény Részvénytársaság elnöke, 1917–1918-ban az Osztrák–Magyar Bank főtanácsosa. 1927-ben a genfi világgazdasági konferencián Magyarország egyik képviselője volt.

OMGE elnöke Nagyatádiakat vádolta, mondván, a Buza-féle földreformmal restaurálni akarják a Károlyi-rendszert.

A belpolitikai helyzet bonyolultságát az is fokozta, hogy a békekonferencia augusztus 25-én „leváltotta” József főherceget, így az ország államfő nélkül maradt. Friedrich önmagát nyilvánította államfővé, kormányának megbízatása azonban – a főherceg elmozdításával – megszűnt. Ekkor újabb kormányalakítási tárgyalásokat kezdett, és augusztus végén meg is alakult a III. Friedrich-kormány, amelyben Nagyatádiék már nem vettek részt. Helyettük a Földműves Párt került be a koalícióba: a földművelésügyi miniszter Rubinek Gyula, a kisgazdaügyi miniszter pedig Sokorópátkai Szabó István lett.

Sokorópátkai Szabó István politikai pályájának talán egyik legjelentősebb állomása ez, mindazonáltal egész pályafutását végigkísérte az a gyanúsítás, hogy őt csak azért hívták a kormányba, hogy Nagyatádit ellensúlyozzák vele, hogy mintegy „ellen-Nagyatádi” legyen. E gyanúsítás ellen mindig hevesen védekezett,⁴² noha Friedrich maga is elismerte, hogy Nagyatádit helyettesítendő hívta meg kormányába Sokorópátkai Szabó Istvánt. „Rubinek mondta nekem, hogy becsületes, tisztességes magyar ember. Így ezért hívtam a kormányba.”⁴³ Sokorópátkai Szabó István erre azt felelte: „Sürgönyt kaptam, hogy jöjjenek azonnal, mert szükség van rám. Most is sajnálom, hogy eljöttem, mert rossz környezetbe kerültem.”

Amikor augusztus 27-én a kabinet alakuló ülését tartotta, Friedrich így fogalmazott: „A kabinetet az jellemzi, hogy az összes társadalmi osztályok képviseltetve vannak benne. A szociáldemokraták nem vehettek részt a kormányban, mert ők a kommün alatt kompromittálták magukat.”⁴⁴ A miniszterelnök a kormánylista ismertetésekor a kisgazdák minisztereként Sokorópátkai Szabó Istvánt nevezte meg. Szabó először szeptember 3-án jelent meg a kormányülésen. Feltűnő a passzivitása: ezen az ülésen és a következőkön is mindig Rubinek Gyula szónokolt a párt nevében.

Októbertől külön vita alakult ki Nagyatádi és Sokorópátkai között. Nagyatádi cikket írt *Kisbirtokpolitika – feudális alapon* címen a *Budapesti Újságban*.⁴⁵ Már az alcímbe is „ál-Szabó István”-ként említi Sokorópátkait, akit a nagybirtokosok kisgazdaminiszterének nevez.⁴⁶ „A nagybirtok mentése közben elfeledkeznek arról a hatalmas nemzetpolitikai célról, hogy elsősorban is azért kell szaporítani a kisgazdák számát, hogy anyagilag a magyar földhöz legyenek láncolva.”⁴⁷ Szerinte Sokorópátkai az OMGE, a Hangyaszövetkezetek és a mögöttük álló érdekcsoportok kiszolgálója.

42 „Nem voltam én előráncigált ember. Hiszen megtudta az ország, hogy én ott a Dunántúl dolgozom, mert az 1918. március 7-én tartott nagy földművespárti gyűlés engem választott meg elnöknek. Én egy nagy, országos párt elnökeként jöttem vissza, tehát Budapestre.” *Nemzetgyűlési napló*, 1921. december 14.

43 *Nemzetgyűlési napló*, 1921. december 14.

44 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MNL OL) K. 24. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1919. augusztus 27.

45 NAGYATÁDI SZABÓ István: *Kisbirtokpolitika feudális alapon*. *Budapesti Újság* 1919/32. sz.

46 Idézi Sokorópátkainak egy nagygyűlésen – állítólag – elhangzott mondatát, mely szerint ő nem akarja a nagybirtokot feldarabolni.

47 *Budapesti Újság* 1919/32. sz.

A cikkre Sokorópátkai Szabó István az *Új Barázdában*⁴⁸ válaszolt *Utolsó kortesfogás* című írásában. Nyomatékosítja, hogy igenis lesz földbirtokreform: „A nagybirtokból minél több független kisbirtokot fognak létesíteni. Azonban ingyenföldet senkinek nem ígérnek.” Nem fejt ki, hogy a földmegváltást hogyan képzei el. Közben a *Szózatban* újabb cikk jelent meg Nagyatádi ellen *A két Szabó István* címmel. A szerző négy pontban sorolja fel Nagyatádi „bűneit”, hangsúlyosan azt, hogy együttműködött Kun Béláékkal. Megállapítja, hogy „Nagyatádban nem bíznak a gazdák, mert politikai múltja van, ellenben Sokorópátkai Szabó Istvántól sokat várnak, mert politikai jövője van”.⁴⁹

Sokorópátkai nem egy alkalommal vádolta Nagyatádit kommunista múlttal, amelyre válaszul Nagyatádi ugyancsak egy írással válaszolt *Az én névrokonom* címmel.⁵⁰ Ez volt a legkeményebb támadása Sokorópátkai ellen. Fantomszerepét emeli ki: „Egy ember, akiről sohasem tudott semmit a világ, egy ember, akit csupa véletlenségből úgy hívnak, mint engem... Miniszterséget köszönhet annak, hogy Szabónak született és Istvánnak keresztelték.” Grófok cselédjének nevezi Sokorópátkait, szerinte az uraknak nem vezető kigazdák, hanem vezetett kigazdák kellene. Megbírálja földbirtokreform-tervezetét is, mely szerint „parcellázzanak a nagybirtokosok és a nagybérlok ott, ahol az indokolt és kívánatos”.⁵¹ Sokorópátkai szerint a birtokosok által így megvalósított „birtokadományozás” (természetesen pénzbeli megváltás után) a nép háláját is kiérdemelné. Ugyanakkor visszaéléseket is említ, amelyeket birtokosok követek el, amikor a Buza Barna-féle földreform által juttatott földekből a földesurak még vissza is vettek. Gondolatmenetét így zárja: „Aki nem szívleli meg e soraimat, az nem szereti a magyar népet... El fogja söpörni az a lelkes áradat, amely új, igazságosabb Magyarországot akar.”⁵²

Pártviszonyok

1919. szeptember 28-án megalakult a keresztény blokk, amelybe a Keresztény Nemzeti Párt, a Keresztény Szociális és Gazdasági Párt és a Sokorópátkai–Rubinek vezetése alatt álló Egyesült Kigazda- és Földművespárt tartozott. A Lovászy-féle Függetlenségi Pártból kivált Nemzeti Függetlenségi Párt Balla Aladár⁵³ vezetésével egyesült a Kigazda- és Földművespárttal. Ennek indokát Balla így adta meg: „A Nemzeti Függetlenségi Párt azért határozta el, hogy beolvad az Egyesült Kigazda- és Földművespártba, mert a régi Függetlenségi Párt évtizedes küzdelmet folytatott a kigazdatársadalomért, és most együttes erővel kívánnak küzdeni a Kigazda-

48 *Új Barázda* 1919. október 21.

49 A két Szabó István. *Szózat* 1919. október 4.

50 SZABÓ István: Az én névrokonom. *Budapesti Újság* 1919. október 11.

51 SOKORÓPÁTKAI SZABÓ István: Kigazdák és földművesek földhözjuttatása. *Új Barázda* 1919. november 4.

52 SOKORÓPÁTKAI SZABÓ István: A kigazdák birtokpolitikája. *Új Barázda* 1919. november 10.

53 Balla Aladár (1867–1935) ügyvéd, politikus, a második szegedi ellenkormány belügyminisztere (1919. július–augusztus). 1919 után kigazdapárti képviselő, majd a Kossuth-párt egyik vezére.

párttal.”⁵⁴ Ezzel egy időben a Keresztény Nemzeti Párt és a Keresztény Szociális és Gazdasági Párt egyesülési tárgyalásokat folytattak, hiszen ezeknek a pártoknak a programja megegyezett. Az egyesülés meg is történt október 26-án, s így Friedrich István elnökletével létrejött a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP). Sokorópátkai Szabó István is részt vett az egyesülési kongresszuson, és kijelentette: „a legszorosabb fegyverbarátságban” kívánnak lenni az új párttal, de a Földműves Párt megőrzi önállóságát. Az új párt megalakulása Friedrich hatalmi bázisának megszilárdítását jelentette.

Ezekben a napokban mind a Sokorópátkai-féle Földműves Párt, mind Nagyatádi Kisgazdapártja nagygyűlések sorozatával igyekezett maga mellé állítani a közvéleményt. Nagyatádi szülőföldjén, Kaposvárott október 12-én tartott gyűlésén a keresztény blokk pártjait támadta, a Friedrich-kormány leváltását követelte. Egy olyan, liberális pártok részvételével létrejövő, a kormányzásba a szociáldemokratákat és a keresztény pártok egy részét is bevonó nagykoalíciós kormányt sürgetett, amely képes lehetne úrrá lenni a bajokon. (A koalíció pontos összetételére vonatkozóan azonban nem adott útmutatást.) Nem mulasztotta el hosszasan ostromozni Sokorópátkai Szabó Istvánt, akit „az urakhoz dörgölőző kisgazdák” vezérének nevezett.⁵⁵

Ezzel egy időben Sokorópátkai Szabó István Szekszárdon, Tolnán és Pakson járt és tartott politikai nagygyűléseket. Sikeresen agitált Szegeden is, Mórón viszont nem volt hallgatósága. Október végén Veszprémben volt pártszervező összejövetel, de ezen Sokorópátkai nem vett részt, itt Patacsi Dénes volt a szónok. Kijelentette: Sokorópátkai a magyar parasztság igazi vezére, nem Nagyatádi.⁵⁶

A Földműves Párt demonstratív nagygyűlését november 2-án tartották Székesfehérvárott. Az *Új Barázda* „Székesfehérvár nagy napja”-ként harangozta be az eseményt: a híradások hatalmas tömegről szólnak. Elsőként Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter lépett a pulpitusra, aki a kommunizmus legyőzését a parasztság érdemének nevezte. A főszónok természetesen Sokorópátkai Szabó István volt, aki – szokásához híven – a Tanácsköztársaságot ostromozta, de Károlyiékra sem feledkezett meg: követelte, hogy kormányának tagjait helyezték vád alá. Nagyatádiról azt mondta: „Tisztázza magát, mert paktált a vörösökkel és a zsidó vezérekkel.”⁵⁷ Szabó István után pártjának néhány vezetője mondott rövidebb beszédet, majd gróf Széchenyi Viktor, a Fejér Megyei Gazdasági Egyesület vezetője bejelentette, hogy fehérvári birtokosok annyi földet parcelláztak föl, amennyire szükség van a földosztáskor. A Földműves Párt ezzel ismét bizonyította, hogy egyértelműen a földbirtokosok–parasztok összefogásában látja a birtokreform megvalósításának lehetőségét.

54 *Új Barázda* 1919. november 6.

55 *Nagyatádi-émlékkönyv*. 124–126.

56 Zászlóbontás Veszprémben. *Új Barázda* 1919. október 28.

57 *Nagyatádi-émlékkönyv*. 128–130.

A Clerk-misszió és következményei

1919. október 23-án az Antant Budapestre küldte sir George Clerk angol diplomatát azzal a megbízatással, hogy a liberális pártok bevonásával olyan demokratikus magyar kormányt hozzon létre, amely a román csapatok kivonása után is fenntartja a közrendet. Ennek hátterében persze az a szándék állt, hogy a békeszerződés megkötéséhez „megbízható”, vagyis azt elfogadó, aláíró kormányt kell létrehozni. Mindez demokratikus nemzetgyűlési választásokat kívánt, és azt, hogy az országnak legyen államfője. A Clerk-misszió egyrészt meggátolta a román csapatok további területfoglalásait, másrészt Anglia tudomásul vette, hogy Magyarországon szélsőséges, diktatórikus elemek is részt vehetnek a hatalomban. Friedrich a Clerk-missziótól azt remélte, hogy „a nemzeti keresztény közakarat” megszervezésével és megszólaltatásával hatalmon maradhat. A szociáldemokraták és a liberálisok a „szélsőséges elemek”, vagyis Friedrichék eltávolítását várták az angol diplomatától.

Clerk október 23-án kezdte meg tárgyalásait, a pártvezéreket november 1-jén fogadta kihallgatáson.⁵⁸ Ezt megelőzően tartotta nagygyűlését az Egyesült Kisgazda- és Földműves Párt, amelyen Rubinek, Patacsi és Sokorópátkai szónokolt. A tagság egyöntetűen úgy nyilatkozott, hogy csak keresztény pártokból álló kormányt hajlandó támogatni, olyat nem, amelyben gyökértelen, idegen érdekeket kiszolgáló pártok kapnak miniszteri tárcát. Ez utóbbi megjegyzés nyilván a szociáldemokratákra vonatkozott.⁵⁹

A következő napokban felgyorsultak az események. Friedrich István kénytelen volt tárgyalásokat kezdeményezni egy esetleges új kormány megalakításáról. Friedrich megbeszéléseket folytatott a Nemzeti Demokrata Párt vezetőjével, Vázsonyi Vilmossal,⁶⁰ és Nagyatádi Szabó Istvánnal, a Kisgazdapárt vezetőjével. Friedrich közlése szerint a két vezér egy-egy miniszteri tárcával is elégedett lenne az általa vezetett „kiegészített” kormányban, ráadásul Nagyatádi nem is magának, hanem Mayer Jánosnak kérné a tárcát. A szociáldemokraták ellenben több tárcához is ragaszkodtak volna, ráadásul a Friedrich szemében kommunistának tekintett Garami⁶¹ és Peidl személyében.⁶² Friedrich abban bízott, hogy az új kormányt ő vezetheti, és nem kell

58 PÖLÖSKEI Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922)*. Budapest 1977. 41–43. Érdekes adatokat találunk Clerk és Sokorópátkai találkozásával kapcsolatban Nemeskéri-Kiss Sándor diplomata memoárkötetében: „Azt hiszem, nem követek el indiszkréciót, megemlítve, hogy egyik legérdekesebb kihallgatás a »csizmás miniszteré«, néhai (sokorópátkai) Szabó Istváné volt, ahol szintén én vállaltam a tolmács szerepét. A derék kövér magyar nagyon értelmesen fejtette ki, hogy nézete szerint miért nincs jövője a kommunizmusnak és szocializmusnak a magyar föld népe között. Fejtegetéseinek csattanója az volt, hogy: ...mert kérem, ne tessék elfelejteni, hogy minálunk a paraszt is úr!” NEMESKÉRI-KISS Sándor: *Röptében. Egy magyar diplomata emlékeiből*. Budapest 1940. 147.

59 A politikai helyzet. *Szózat* 1919. november 3.

60 Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos (1868–1926) ügyvéd, 1906-tól a Demokrata Párt vezére. 1917-ben, majd 1918-ban igazságügy-miniszter.

61 Garami (Grün) Ernő (1876–1935) szociáldemokrata politikus, a *Népszava* felelős szerkesztője, a Károlyi-kormányban kereskedelemügyi miniszter (1918–1919). Ellenezte a kommunista párttal való egyesülést, polgári demokratikus alapról támadta a Tanácsköztársaságot, a kommunistákat és a Horthy-rendszert.

62 A politikai helyzet. *Szózat* 1919. november 10.

távoznia. Az általa „kiegészített” kormánynak nevezett kabinetben a biztos többség az ő tábora kezében maradt volna. Sokorópátkai Szabó István és pártja ekkor még ragaszkodott Friedrich személyéhez, illetve ahhoz, hogy a keresztény blokk adja a miniszterelnököt.

Sokorópátkai mindeközben a korábbiakhoz hasonló hangnemben nyilatkozott a liberálisokról és a szociáldemokratakról.⁶³ Érdekes módon most a nagybirtokrendszert megváltoztató – Nagyatádiék által követelt – földreform végrehajtása mellett kardoskodott. Támadásában azonban most sem mulasztotta el „politikai kalandorok”-nak minősíteni őket, akik csupán eszköznek tekintik a földműves népet. A liberálisok – írja Sokorópátkai – a nagy bankokat védik, amelyek a falusi kocsmákon, szatócsüzleteken, a nép fillérein már meggazdagodtak. A szocialisták – szerinte – nem akarnak birtokkal rendelkező földművest látni. Gondolatmenetéből az olvasható ki, hogy a szociáldemokratákat és a liberálisokat hibáztatja a földreform elmaradásáért. Írását ezzel zárja: „Megismétlődik a történelem, akárcsak 48-at íránk. Megindult már a nagy akció, földhöz juttatni a falu szegényeit, erősebbé, gazdagabbá tenni a földműves nép hatalmas, honszerető táborát.”⁶⁴

Ezekben a napokban Clerk tárgyalásokat folytatott Horthy Miklóssal, a Nemzeti Hadsereg főparancsnokával is. A diplomata belátta, hogy a rend fenntartása érdekében szükség van arra a fegyveres erőre, amellyel Horthy rendelkezik. November 6-án a Minisztertanács ülésén bejelentették a román csapatoknak Magyarországról történő kivonását, és így napirendre kerülhetett Horthy bevonulása Budapestre. Ezt követően Clerk előirányozta a „koncentrációs” kormány megalakítását, ami széles társadalmi bázisú támogatottságot célzott meg, ezért minden politikai erőt bevont a kormányzásba, még a szociáldemokratákat is, akiket a Tanácsköztársaság bukása után szinte minden esetben azonosítottak a kommunistákkal. November 19-én ezt a javaslatot megvitatták a keresztény pártok miniszterei és elnökei. Clerk szerint Friedrichnek le kell mondania, mivel személye az Antant számára nem elfogadható.⁶⁵ A keresztény pártok vezetői hozzájárultak Friedrich menesztéséhez, aki utódjául Huszár Károly választás- és közoktatásügyi minisztert jelölte meg. A miniszterek egymás után fejezték ki sajnálkozásukat Friedrich távozése miatt. A leghosszabban Sokorópátkai Szabó István beszélt: „Bizonyos vagyok benne, hogy a vidék, és főként a Dunántúl fájjalni fogja Friedrich miniszterelnök úr távozását. Őt a nép mint a keresztény irány megtestesítőjét szívébe zárta, de ő távozásával bizonyul a legnagyobb hazafinak, és ebben van az ő legszebb jutalma. De jól teszi a minisztertanács is, ha deferál az Antant követelése előtt.” Aztán arról beszélt, hogy Friedrichnek azért kell távoznia, mert nem akar egy Magyarország számára kedvezőtlen békét kötni az Antanttal. „A sok bajt és szenvedést ellenségeink okozták, és most reánk hozták a koncentrációs kabinettet...” Felhívott arra, hogy meg kell menteni a keresztény irányt. Megköszönte a miniszterelnök munkáját, aki mindig a magyar nép vezére marad.⁶⁶

63 A politikai helyzet. *Szózat* 1919. november 15.

64 SOKORÓPÁTKAI SZABÓ István: Új honfoglalás. *Szózat* 1919. november 20.

65 PÖLÖSKEI 1977. 45–46.

66 MNL OL K. 27. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1919. november 20.

Az új koncentrációs kormányban a keresztény blokk túlsúlya érvényesült: bekerült Nagyatádi Szabó István is, mint közlekedésügyi miniszter, Sokorópátkai Szabó István pedig megtartotta a kisgazdaügyi tárcát.⁶⁷ Liberális és szociáldemokrata minisztertársairól Sokorópátkai gyanakvással nyilatkozott: „Kétségtelen, hogy a keresztény pártok súlyos áldozatot hoztak a megegyezés lehetővé tételére... Arra kell gondolnunk, hogy a választásokig tartó rövid átmeneti időben ne tegyék ki az országot súlyos bonyodalmaknak és az Antanttal való szakításnak.” Huszár Károlyt a keresztény nemzeti eszme tántoríthatatlan harcosának nevezi, akinek kormányában a liberálisok és szociáldemokraták nem juthatnak jelentős befolyáshoz. Gúnyosan megjegyzi: csoda történt, mert az eddig halottnak hitt pártok előjöttek koporsójukból és bevonultak a kormányba. „De ne örüljenek győzelmeiknek – írja –, hiszen közeledik a nemzet ítélete.” Biztosra veszi, hogy a januári választások a keresztény blokk egyértelmű győelmét hozzák majd.⁶⁸ A koncentrációs kormányt kényszer szülte megoldásnak titulálta, amely a győzelem esetén szóba sem jöhet újra. Egy interjúban arra a kérdésre, hogy mit szól Nagyatádiék „keresztény” mivoltához, így reagált: „Nagyatádi hagyja ott régi környezetét, amely nem keresztény és nem magyar.”⁶⁹ Hiszen „cinkosságot” vállalt a szociáldemokratákkal. Nagyatádi és Sokorópátkai személyes harca mögött inkább pártjaik harcát véljük felfedezni, amelynek lényege a földreform megvalósítása kapcsán kialakult vita volt.

A két kisgazdapárt egyesülése

November 26-án Beniczky Ödön belügyminiszter bejelentette, hogy a választásokat 1920. január 25-ére írták ki. A kampányidőszakban – és Horthy budapesti bevonulását követően – fölgyorsultak az események. A korábbiakból nem következő, meglepő terv született a két kisgazdapárt egyesítésére. Az egyesülés tervét Sokorópátkai Szabó István jelentette be. Mint mondta: Nagyatádi Szabó neki békejobbot nyújtott, amit ő elfogadott. Ecsetelte az egyesülés szükségességét, melyet az is erősít, hogy a két párt programja teljes egészében fedi egymást. Sokorópátkai egy feltételt szabott csupán: az új párt keresztény irányvonalát meg kell őrizni.⁷⁰ Rubinek Gyula a párt feltétlen királyhűségét hangsúlyozta és azt, hogy a Habsburg-kérdést az új nemzetgyűlésnek egyértelműen meg kell oldania az uralkodó visszahívásával.⁷¹

Az egyesülés konkrét körülményeiről nem sokat tudunk. Egyes vélemények szerint Horthy bevonulása után Nagyatádiéknak nem maradt más választásuk, mások szerint Nagyatádi bölcs kompromisszuma volt ez,⁷² hiszen így biztosította pártja politikai túlélését. Az egyesülés ünnepélyes kimondására november 30-án került sor.

67 PÖLÖSKEI 1977. 51–53. Huszár Károly kormányát (benne 3 liberális és 2 szociáldemokrata taggal) átmenetinek tekintette.

68 SOKORÓPÁTKAI SZABÓ István: Kétes a győzelem. *Új Barázda* 1919. november 28.

69 A politikai helyzet. *Szózat* 1919. november 28.

70 A kisgazdák minisztere a politikai helyzetről. *Új Barázda* 1919. november 28.

71 A politikai helyzet. *Szózat* 1919. november 28.

72 *Nagyatádi-émlékkönyv*. 150.

A híradások szerint a két párt vezető testületei déli 12 órakor külön-külön tartottak gyűlést, majd együttes ülésen alakították ki az új párt szervezeti struktúráját. Az ünnepségen Patacsy Dénes államtitkár, a Földműves Párt egyik alapítója mondott köszöntőt, aki a Huszár-kormányban kisgazda érdekek védelmére szervezett minisztérium államtitkára volt. Majd a nemzetgyűlésben a falu népének érdekében többször felszólalt, a következőket mondta: „Nem akarunk osztályuralmat, de az ország érdeke csak akkor teljesül, ha vezető osztályok egyesítik erejüket.” Látványos aktusa volt az ünnepélynek a két Szabó István kézfogása, amely személyes megbékélésüket is jelképezte. Sokorópátkai hosszú beszédet mondott, amelyben az összefogás erejét hangsúlyozta.⁷³ Nagyatádi szintén békülékeny hangot ütött meg: „Uraim, vessünk fátyolt a múltra, történetek félreértések, de szándékaink becsületesebbek voltak. Önök a szövetkezeti eszmével kezdték a gazda- és földművesosztály tömörítését, mi azt tűztük ki célul, hogy a kisgazdatársadalom a közelet terén is vegye ki az őt megillető részét...” Kifejezte meggyőződését, hogy az új Magyarország építésében az egyesült kisgazdapártnak vezető szerepet kell játszania. Deklarálták, hogy az új párt a keresztény blokkban fog politizálni, és mindenképpen keresztény-nemzeti alapokon áll. Nyilatkozatot adtak ki a földreform szükségességéről: ott hajtják végre, ahol arra szükség van, és olyan mértékben, amennyire lehetséges.⁷⁴ Egy gazdagokat megsarcoló vagyonadó bevezetését is szorgalmazták.

Az új párt, az Országos Kisgazda- és Földműves Párt első demonstratív nagygyűlését december 2-án tartotta Kecskeméten. Ez a választási kampány kezdetét is jelentette egyben. Rubinek Gyula szónokolt, mint ennek a körzetnek a képviselőjelöltje. Önálló gazdaosztály létrehozását és az alföldi parasztság helyzetének különös gondos kezelését ígérte. Beszélt a megépítendő Duna–Tisza-csatornáról és egy gazdasági „fajvédő” programról.⁷⁵ A kecskeméti megmozduláson Nagyatádi is részt vett, sőt beszédet is mondott. Sokorópátkai Üllön tartott nagygyűlést, ahol bejelentette a két párt egyesülését. Különvonatával Monoron, Cegléden és Nagykörösiön is megállt, ahol szintén biztatta híveit az új párt támogatására. December közepén Szabadszálláson, Fülöpszálláson és Izsákon beszélt. Mindenütt a liberálisokat és a szociáldemokratákat oroszlatozta, akik – úgy mond – „az ezeréves Magyarország megszüntetésére törnek”. Bírálta Károlyi Mihály rendszerét, akinek leszerelési akciója tette lehetővé a bolsevisták uralomra jutását. A földműves osztálynak saját értelmiségre van szüksége – hangsúlyozta –, ezért törvénybe kell iktatni a numerus clausust a zsidók visszaszorítása érdekében. Szabó itt pártja zsidóellenességét ismételte meg.

73 1923. június 26-án (144. ülés) mondotta a nemzetgyűlésben: „A történelem előtt viselem ezért a felelősséget, és biztos vagyok benne, hogy Nagyatádi Szabó István is büszke rá, hogy megegyeztünk, mert mi volna itt, ha a Nagyatádi Kisgazdapártja és az én Földművespártom egymás ellen küzdenének itt, önök pedig mulatnának rajta. Ez így volt jó, mert a személyi érdekeket sokszor alá kell rendelni a köz érdekének. Ezt tettem én, amikor teljesítettem kötelességemet hazám iránt, és minden duzzogás nélkül félreálltam.”

74 Érdekes, hogy az új párt a földbirtokreform kérdéséhez Sokorópátkaiéik szellemében közelít, vagyis egy átfogó, a nagybirtokrendszert felszámoló földosztás helyett kompromisszumos birtokrendezést irányoz elő. Az idézetek forrásai: az *Új Barázda* és a *Szózat* 1919. november 30-i számai.

75 Zászlóbontás a Duna–Tisza közén. *Új Barázda* 1919. december 2.

Illetve azt a vonulatot, ami pártja az Országos Földműves Párt zsidósággal kapcsolatos szemléletmódját jellemezte. A földbirtokreform vonatkozásában a szövetségi eszmét – vagyis a törpebirtokosok összefogását – magasztalta.⁷⁶

December folyamán a keresztény blokk két nagy pártja, a KNEP és az Országos Kiszgazda- és Földműves Párt a választási együttműködésről tárgyalt. Megegyeztek, hogy melyik kerületekben állítanak közös, illetve önálló jelöltet. Deklarálták, hogy a választások utáni kormányban mindenképpen koalícióban maradnak egymással.⁷⁷ Közben Sokorópátkai Szabó István december 24-én Kiskundorozsmán folytatta az agitációt.⁷⁸

A hónap végére megszületett a megállapodás a jelöltállításról: 30 kerületben konkrét, 50–60 kerületben részmegállapodást sikerült kötni. Ekkor derült ki, hogy Sokorópátkai Szabó Istvánt két kerületben, a győrszentmártoniban és a kunszentmártoniban is indítják.⁷⁹ A győrszentmártoni kerületben – az Országos Kiszgazda- és Földműves Párt tiltakozása ellenére – dr. Strommer Viktorin bencés szerzetes a Keresztényszocialista Párt színeiben ellenjelöltként kívánt indulni.⁸⁰

Az 1920-as választások és az első nemzetgyűlés

1920 januárja a politikában a keresztény blokk két nagy pártja, a KNEP és az Országos Kiszgazda- és Földműves Pártnak az alkudozásával kezdődött a jelöltállításról. A KNEP-ben Sebestyén Jenő református teológiai tanár vezetésével református előretörés indult meg. Ez feszültséghez vezetett,⁸¹ hiszen Sokorópátkai Szabó István és köre a katolikus klérushoz állt közel – mind vallásilag, mind politikailag-ideológiailag.

Sokorópátkai 1919 karácsonyán kezdte meg kortesgyűléseit Győrszentmártonban.⁸² Ezeket a gyűléseket általában a falubírók rendezték, mindig lovas bandérium fogadta a jelöltek, s a gyűlésen részt vett a falusi intelligencia színe-java (földesúr, papok, tanítók stb.).⁸³ Fontos megemlíteni, hogy gyűléseinek nagy részét a korábban már emlegetett Csemez István tétéi földbirtokos szervezte. Január első heteiben minden nap tartott kortesgyűlést választókerülete különböző településein. Sokorópátkai Szabó Istvánt mint képviselőjelöltet 1920. január 17-én vette fel lajstromára a vá-

76 Kiszgazdaminiszter a Kiskunságban. *Új Barázda* 1919. december 16.

77 A keresztény blokk és a választások. *Új Barázda* 1919. december 31.

78 A kiszgazdaminiszter Kiskundorozsmán. *Új Barázda* 1919. december 28.

79 A keresztény pártok jelöltjei. *Új Barázda* 1920. január 1.

80 Hírek. *Dunántúli Hírlap* 1920. január 5.

81 A pártközi helyzet és a választások. *Új Barázda* 1920. január 3. Huszár Károly vezetésével már korábban megalakult egy ún. „Középpárt”, amely a régi Munkapárt romjain jött létre, és természetesen a keresztény blokkban kívánt politizálni.

82 A kiszgazdaminiszter ünneplése Győrszentmártonban. *Új Barázda* 1920. január 4.

83 A kiszgazdák minisztere kerületében. *Új Barázda* 1920. január 7. Általában kitörő lelkesedés fogadta Sokorópátkai Szabó Istvánt, kivéve január 10-ét, amikor Győrszentmártonban a Strommer Viktorin bencés jelölttel szimpatizáló tömeg nem hallgatta meg őt, de még a titkárát sem. Vö. Választásra készülve. *Dunántúli Hírlap* 1920. január 11.

lasztási biztosokból álló bizottság.⁸⁴ Hivatalos ellenjelöltje dr. Strommer Viktorin OSB, keresztényszocialista jelölt lett,⁸⁵ aki választási röpiratot is kiadott „Keresztény hazafiság” címmel, amelyben a Szent István-i Magyarország megerősítését, a katolikus elvek mindenekelőttiségét, és a kommunizmus elvetését hangsúlyozta. Sokorópátkaihoz hasonlóan ő is igyekezett a választókerület valamennyi falujába eljutni. Január 20-án azonban váratlan esemény következett be: Sokorópátkai Szabó István és Csemez István tárgyaltak a keresztényszocialisták vezetőivel, s ez megosztotta a Keresztényszocialista Pártot. Egy részük – a Szabó Istvánnal kötendő előnyös megállapodás után – Strommer visszalépését kívánta, más részük viszont a visszalépés ellen foglalt állást. Strommer azonban hajthatatlan volt jelölését illetően.⁸⁶ Vállalkozott a megmérettetésre, annak ellenére, hogy esélyei jelentősen csökkentek, hiszen már nem áll mögötte a párt egysége. Közben támadták Sokorópátkait is, mondván, gazdag parasztként nem vállalhatja az „igazi” kisgazdák képviselését. Ő azzal védekezett, hogy mindössze 14 holdja van, amit a Vallásalaptól kieszközölt földosztásnál kapott.⁸⁷

Mivel Sokorópátkai Szabó István nemcsak Györszentmárton, hanem Kunszentmárton képviselőjelöltje is volt, Strommer arra számított, hogy ha mindkét helyen megválasztják, Kunszentmártonban tartja meg (mint később látni fogjuk, éppen fordítva történt...). Szabó a választások előtt egy nappal kiáltványt tett közzé a *Győri Hírlapban*, amit ezzel a mondattal zárt: „Nem vezetek posványba benneteket!”⁸⁸

A györszentmártoni kerületben negyven település lakói szavaztak a két jelöltre. A mandátumot Sokorópátkai Szabó István nyerte el 10 226 szavazattal, Strommer Viktorin 5863 szavazatával szemben. A kisebb falvakban Szabó István fölényesen nyert (például Újmalomsokon 496 szavazatot kapott, Strommer csak negyvenet), ellenfele viszont például Györszentmártonban volt eredményesebb. Szabó Kunszentmártonban is győzött, erről a mandátumáról azonban a nemzetgyűlés első ülésén lemondott földművespárti harcostársa, Kuna P. András javára. Strommer Viktorin a vereség után visszavonult a politikai élettől.⁸⁹

84 Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár, Pannonhalma (a továbbiakban: PBFL) *Választási jegyzőkönyv*, 1920. január.

85 Strommer Viktorin OSB [Ordo Sancti Benedicti] (1875–1948) a Sopron megyei Répcesarudról, nemesi családból származott. Teológiai tanulmányait még a bencés rendbe lépése előtt elvégezte Bécsben. Pappá szentelése után (1899) Győrben volt gimnáziumi tanár. Győrben széles körű ismertségre tett szert, főként az intellektuális rétegek körében, teológiai és irodalmi témákban rendszeresen tartott előadásokat a nagyközönség számára. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára 1802–1986*. Összeáll. BERKÓ Pál, LEGÁNYI Norbert. Pannonhalma 1986. (A továbbiakban: *Bencés névtár*.)

86 Strommer jelölt marad. *Dunántúli Hírlap* 1920. január 25.

87 A pártok döntő küzdelme. *Új Barázda* 1920. január 25.

88 Kiáltvány. *Győri Hírlap* 1920. január 24.

89 Előbb a bencés teológia rektora, majd tihanyi apát lett. 1940-től visszavonultan élt Zalaapátiban 1948-ban bekövetkezett haláláig. *Bencés névtár*.

**SOKORÓPÁTKAI SZABÓ ISTVÁN POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE
1920–1931 KÖZÖTT**

Az első nemzetgyűlésben — a miniszterség vége

A Kisgazdapárt és a KNEP győzelmével végződött választás után 1920. február 13-án összeült a nemzetgyűlés. Jelentős feladatok vártak rá: az államfő-probléma tisztázása és megoldása, valamint az új kormányhatalom stabilizálása. A Huszár-kabinet a február 13-i ülésén tárgyalta az államfő-kérdést. Ebben a kérdésben Sokorópátkai Szabó István is véleményt mondott a kormányülésen: „Én feltétlenül királypárti vagyok, de ezzel szemben le kell szögezni – Clerk nekem megmondta –, hogy Friedrichnek azért kellett távoznia, mert József főherceg mellett elkötelezte magát.” Sokorópátkai ezzel a véleményével Huszár Károly miniszterelnököt támogatta: elvetette Friedrich ideiglenes államfői hatalmát. A kormányülésen a miniszterek úgy döntöttek, hogy népszavazást írnak ki ebben a kérdésben. Mivel azonban a Huszár-kormány csak átmenetinek tekintette magát, a hatalmat a választásokat követően átadta. Március 1-jén a nemzetgyűlés – a királyság államformájának megtartásával – kormányzóvá választotta Horthy Miklós altengernagyot, a Nemzeti Hadsereg fővezérét. Az új kormány kinevezésére március 15-én került sor a budai királyi várban. A kabinet elnöke Simonyi-Semadam Sándor korábbi belügyminiszter lett. Sokorópátkai Szabó István megtartotta a kisgazdaügyi, Rubinek Gyula pedig a földművelésügyi tárcát. Simonyi-Semadam kormánya a régen várt földreform végrehajtását ígérte. A tervezet kidolgozását Rubinek Gyula kezdte meg, ám a trianoni békeszerződés megrendítette az országot és kormányválságot idézett elő.

1920. július 20-án a kormányzó gróf Teleki Pált nevezte ki miniszterelnökké. Ezzel ismét előtérbe került az egységes kormánypárt létrehozásának gondolata, vagyis a Kisgazdapárt és a KNEP egyesítése. Sokorópátkai Szabó István tiltakozott a gondolat ellen, mert a pártok önállóságát és a közöttük lévő kompromisszumos megoldáskeresést támogatta. Azt vallotta, hogy a politikai viszonyok stabilizálására, és nem folytonos változtatására van szükség.

Az első Teleki-kormány megalakulásakor az *Est* arról cikkezett, hogy takarékosági okokból meg kellene szüntetni a kisgazdaügyi minisztériumot. Szabó István természetesen tiltakozott a felvetés ellen, mondván, ha őt le akarják váltani, azzal még nem kell a minisztériumot is eltörölni. A kérdés 1920 decemberében ismét napirendre került. Sokorópátkai ismét tiltakozott, hiszen a takarékoságra való hivatkozás hamis érv, mivel a minisztériumnak nincs külön apparátusa, a feladatokat a földművelésügyi tárca hivatalnokai látják el. Szerinte a kisgazdaügyi minisztérium megszüntetésével éppen a kisgazdák veszítenének, mivel ennek éppen az a feladata, hogy megvédje a parasztság érdekeit, segítsen ügyes-bajos dolgaik intézésében. A minisztérium megszüntetésére azonban 1920. december 20-án mégiscsak sor került, Teleki Pál ugyanis átalakította kormányát. Az új kormányból már kimaradt Sokorópátkai Szabó István, Rubinek Gyula és Haller István is.

A kormányzó párt búcsúvacsorát rendezett a távozó minisztereknek. Szabó István is mondott pohárköszöntőt, amelyben – a korábbiakhoz hasonlóan – felemlegette a

kommün idején elszenvedett meghurcoltatását, és tiltakozott minisztériumának megszüntetése ellen. A kormányátalakítás mögött az is meghúzódhat, hogy Teleki miniszterelnök a régi földművespárti Sokorópátkai Szabó és Rubinek helyett inkább Nagyatádi Szabóékhoz fordult politikai támogatásért. Ezzel Sokorópátkai Szabó István miniszteri pályafutása véget ért.

Képviselői munka

Sokorópátkai az első nemzetgyűlés időszakában (1920–1922), felszólalásaiban szinte kivétel nélkül a parasztság ügyeivel foglalkozott. Először 1920. május 19-én szólalt fel, amikor Sziráki Pál képviselő hadügyminiszterhez intézett interpellációjához szólt hozzá. A téma a hadseregbe bevonult parasztgazdák nyári szabadságolása volt. Szabó hangsúlyozta, hogy erős, bármikor bevetésre kész hadsereget kell fenntartani, de a gazdálkodó paraszt-katonáknak rotációs rendszerben engedélyezni kell a szabadságolást, hogy földjeiket meg tudják művelni. Felszólalt a botbüntetés bevezetése mellett is,⁹⁰ vagyis hogy a jövőben kiszabott büntetésként botozást is lehessen alkalmazni. Érvelése szerint ezt a fajta büntetést csak bíró szabhatná ki, elsősorban leánykereskedelem, árdrágítás vagy egyéb szélhámosság elkövetése esetén. Európában – mint ismeretes – egyedülálló volt ez a törvényjavaslat, hogy a 20. század első évtizedeiben még botbüntetést is alkalmazzanak. Szabó ezzel a megnyilvánulásával a kormány javaslatát támogatta.

Személyes ügyben Drozdy Győző⁹¹ képviselő megjegyzésére válaszolt.⁹² Drozdy egy alkalommal Sokorópátkai Szabó István távollétében megjegyezte, hogy ez – közepszerű ember lévén – semmiképpen sem érdemelte meg, hogy miniszter legyen, és hogy haláláig „kegyelmes úr”-nak szólítsák.

Sokorópátkai szorgalmazta, hogy a nemzetgyűlés végre alkossa meg a földreform-törvényt: „Sokat várok tőle, mert akkor itt kihúzzuk a méregfogát azoknak a föld alatt bujkálóknak, akik az agrártársadalom osztályai közé éket vernek.”⁹³ Nemegyszer bírálta élesen a kormány politikáját: például annak kapcsán, hogy – bár a házhelyek eladásáról törvényt alkotott a parlament – az eladási árakat nem maximálták, így a földesurak az eladandó házhelyekért irreális összegeket kértek. Nagyatádi Szabó Istvánt interpellálta ebben az ügyben, sürgős intézkedést kérve.⁹⁴ A kisgazdák képzésének szükségességéről is beszélt a Tisztelt Ház előtt Sokorópátkai, saját kezdeményezését hozva példaként: ugyanis választókerületében, Pápateszéren mezőgazdasági té-

90 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1920. szeptember 1. 95. ülés 112–113. o.

91 Drozdy Győző (1885–1970) politikus, újságíró. 1918-tól a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és 48-as Párt tagja, 1919 januárjától a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt főtitkára, 1920-tól képviselő. Pártjával szembefordulva, hét társával együtt Horthy Miklós kormányzóvá választása ellen szavazott. 1921-ben Rassay Károly pártjához, 1923-ban a Reform Párthoz csatlakozott. 1926–1927-ben a Független Nemzeti Demokrata Párt (Egyesült Baloldal) egyik vezetője.

92 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1920. december 21. 140. ülés 308. o.

93 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. február 24. 152. ülés 173. o.

94 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. március 18. 168. ülés 77–78. o.

li tanfolyamot indított kisgazdáknak. Mint mondotta, a gici grófnő, Jankovich-Bésán Endréné nagylelkűségének köszönhetően indulhatott be a tanfolyam. Azt kérte, hogy a kormány a költségvetésből támogassa hasonló tanfolyamok megindítását, illetve, hogy dolgoztassa ki ezeknek a tanfolyamoknak az oktatási programját.⁹⁵

Az elemi iskolák állapotát és a tanítóhiányt is felvetette egyik hozzászólásában.⁹⁶ „A falusi iskolák nádfedelő vityillóiban száznál több gyermek van összezsúfolva, és ezeket egyetlen tanító tanítja... De ennél még szomorúbb az a kép, hogy közel 3-400 iskolában nincs tanító.”⁹⁷ 1920-ban született egy rendelkezés a tanítói kinevezések feltételeiről, s ez korlátok közé szorította a tanítói állásba történő kinevezéseket. Sokorópátkai Szabó István ennek a rendelkezésnek az érvénytelenítését kérte, és a problémára megoldást várt a kultuszminisztertől. Ennek kapcsán támogatólag említette a numerus clausus-rendszert is, mert szerinte a zsidó származású hallgatók túlsúlya miatt a tehetséges parasztfiatalok nem jutnak be az egyetemi oktatás rendszerébe.

A földek haszonbérletére, illetve a haszonbérlettel kapcsolatos visszaélésekre is felhívta a figyelmet.⁹⁸ Sok gazda, miután földjét bérbe adta, önkényesen felemelte a bérleti díjat. Szabó István állami szabályozást és ellenőrzést kér ezzel kapcsolatban. A belügyminiszterhez a piaci árak maximalizálásáról is nyújtott be interpellációt. El-lenezte a piaci árak központi maximalizálását, hiszen ez az őstermelőket sújtaná, a feketekereskedelmet üzöknak pedig kedvezne. Feltette a kérdést: tud-e egyáltalán a belügyminiszter arról, hogy a győri piacon a rendőrség ármaximalizálást végez?

A sajtószabadság korlátozását érintő felszólalása is volt Szabó Istvánnak.⁹⁹ Az egyik újság azt írta, hogy a Hangya Szövetkezetekben előfordulnak bizonyos vissza-élések. Kérte az igazságügy-minisztert, hogy fokozzák a cenzúrát az ezekhez hason-ló ügyekben.

Sokorópátkai Szabó István nemzetgyűlési képviselőként szoros kapcsolatot ápolt választókerületével. Miniszterként és képviselőként is Téten tartotta nagygyűléseit. Lovas bandériumos népnüppélyek voltak ezek, ahol régi barátai és harcostársai (például Csemez István) is szót kaptak. Még miniszterként tartott első nagygyűlésén bejelentette, hogy állandó irodát nyit Győrben, a Fehér Hajó fogadóban, ahol válas-ztói felkereshetik. Ezekben az években sorra járta körzete meghatározó falvait. 1921-es téti gyűlésén hangsúlyozta: a képviselő feladata elsősorban nem különböző ügyek „kijárása”, hanem az ország szolgálata. Mégis: választói jól tudják, hogy ezernél több ügyben kérték segítségét, s ő mindegyiket támogatta, ha igazságosnak találta. Ezért emelt fővel állhat választói elé. Beszédét érdekes felhívással zárta: felhatalma-zást kért választóitól, hogy – amennyiben a kormány a falu érdekeivel ellentétes döntéseket hozna – a kormány ellenében, a nép érdekében fellépessen. A tömeg za-jos éljenzéssel helyeselt.

95 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. május 24. 194. ülés 143–144. o.

96 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. június 9. 205. ülés 612–613. o.

97 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. június 9. 205. ülés 612–613. o.

98 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1921. június 10. 206. ülés 615–616. o.

99 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1922. január 5. 209. ülés 93–94. o.

Az 1922-es választások

1921 márciusában IV. Károly király kudarcral végződő visszatérési kísérlete belpolitikai válságot okozott, s a Teleki-kormány bukásához vezetett. 1921. április 14-én Horthy gróf Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnökké.

Bethlen célja az volt, hogy hatalmi bázisát megerősítse és erős kormánypartot hozzon létre. Az egységes kormánypart megalakításának előkészítése 1921 novemberében kezdődött. Bethlen december elejétől megbeszéléseket folytatott a Kisgazdapárt gazdagparaszti-kisbirtokos szárnyának vezetőivel. Ugyanakkor – titokban – tárgyalások folytak a kis- és középparaszti szárny képviselőivel is. Ezeknek a megbeszéléseknek az lett az eredménye, hogy a Kisgazdapárt december 24-én olyan határozatot fogadott el, amely szerint más pártból való képviselők is beléphetnek a Kisgazdapártba, ezért a párt nevébe felveszik a „polgári” jelzőt is. Ez ellen a kis- és középparaszti szárny képviselői tiltakoztak. Maga Bethlen 1922. január 2-i beszédében fejtette ki először az egységes kormánypart megalakításának szükségességét. A gazdagparaszti frakció tagjai nagy lelkesedéssel üdvözölték Bethlen beszédét, mert a Kisgazdapárt kormányparttá bővítését akarták, hiszen az így létrehozott kormánypartban jelentősebb hatalmi pozíciókat szerezhettek. Bethlen igyekezett a KNEP-ből is elvonni azokat, akik számára veszélyesek lehetnek. A kormányparttá bővülés politikai folyamata az 1922. január 15. és február 23. közötti időszakra tehető.¹⁰⁰

Ez a politikai akció megteremtette Bethlen számára a hatalomhoz szükséges bázist. Elérte, hogy még ebben az évben új választásokat tartsanak. Március 2-án kiadták az új választójogi rendeletet, amely a főváros és a törvényhatósági joggal felruházott városok kivételével a nyílt szavazást vezette be.¹⁰¹

A kormányzópart jelöltjei ezen a választáson a régi kisgazdapárti politikusokból, a Bethlen körül csoportosuló „disszidens”-ekből, és a KNEP régi harcosaiból verbuválódtak. Sokorópátkai Szabó István az 1920-as választáshoz hasonlóan ismét a győrszentmártoni kerületben indult. Jelölését 1922. május 24-én regisztrálta a győrszentmártoni választási iroda. Két ellenjelölttel kellett szembenéznie: Markos Gyulával,¹⁰² aki a Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt tagjaként – ismeretlenül – gyenge esélyekkel indult, illetve Szmrecsányi Györggyel,¹⁰³ aki a Friedrich-féle párt jelöltje volt.¹⁰⁴

100 SIPOS József: *A Kisgazdapárt kormányparttá bővülése*. A dolgozat része a Szegedi Tanárképző Főiskola 1971. évi hallgatói pályázatán I. díjjal jutalmazott, az 1972. évi X. Országos Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott és ott a Történettudományi Intézet különdíjával jutalmazott *Adalékok a bethleni konszolidáció politikai és jogi vonatkozásaihoz* című tanulmányának. Kézirat.

101 PÖLÖSKEI 1977. 191–193.

102 Markos Gyula életére és működésére vonatkozóan mindeddig sem szakirodalmi, sem levéltári adatokat nem találtunk.

103 Szmrecsányi György (1876–1932) legitimista politikus. 1905-ben a Szabadelvű Párt programjával választották országgyűlési képviselővé, később a Néppárthoz csatlakozott. 1917–1918-ban Pozsony város és vármegye főispánja volt. 1919-ben Bécsben részt vett a Bethlen vezette antibolsevista komité munkájában. 1920–1921-ben a nemzetgyűlés alelnöke is volt.

104 MNL GyMSML GYL *Választási jegyzőkönyv*, 1922. május 24.

Szmrecsányi tapasztalt politikus volt. Friedrich Istvánnal együtt lépett ki a KNEP-ből, és az ő pártjában az első nemzetgyűlés idején a kormány ellenzékéhez tartozott. A kampányban személyeskedésig menő harcot vívott Sokorópátkaival. Ehhez hozzájárult a „médiatámogatás” is, hiszen Szmrecsányit a *Dunántúli Hírlap*, míg Szabót a *Győri Hírlap* támogatta. Szabó István május 25-én kezdte kampányát Kajáron, ahol választási gyűlést tartott. Aznap még Szerecsenyben is szerepelt, a következő napon pedig Csikvánd, Malomsok, Szemere voltak a kampánykörút állomásai. A *Győri Hírlap* szerint mindenütt lelkesedés fogadta, csak Gyarmaton vallott kudarcot, ahol mindössze néhány ember jelent meg a rendezvényén. Beszédeiben általában aktuálpolitikai kérdéseket elemzett: kiemelte, hogy a királykérdés most nem aktuális, mert a nemzetnek, az országnak előbb meg kell erősödnie, hogy az Antant előtt kedvezőbb színben tűnjék föl. Szokása szerint a földműves réteg nemzetgazdasági fontosságát hangsúlyozta, de ugyanilyen fontosnak tüntette fel az ipar és a kereskedelem szerepét is. Lándzsát tört az egységes kormányzópárt mellett, mert „...fő törekvésem mindig az volt, hogy közös platform létesítésével a polgári társadalmat egy harc képes egységgé összefoglaljuk... Ezt a kitűzött célt, úgy érzem, most közeleltünk meg az újjáalakulással.”¹⁰⁵

Mindeközben a *Dunántúli Hírlap* Szmrecsányit mint „leendő képviselőt” éltette. Ő Győrszentmártonban kezdte korteskörútját. Sokorópátkait hálátlansággal vádolta Friedrich Istvánnal szemben, hiszen „ő csinált belőle politikust”. Igazságos adózást követelt, és azt, hogy a közszükségleti cikkekre ne vessenek ki adót. A földreform tervezetét is rossznak találta.¹⁰⁶

A választásokra június 1-jén került sor. A győrszentmártoni kerületben Markos Gyula 3383, Sokorópátkai Szabó István 3636, Szmrecsányi György 4678 szavazatot kapott. A választójogi törvény értelmében pótválasztást kellett kiírni, amelyre június 11-én került sor. Az eredmény szerint Sokorópátkai Szabó István 6511 vokssal legyőzte Szmrecsányi Györgyöt, aki 6412 szavazatot kapott. Így Szabó István másodszor is a győrszentmártoni kerület nemzetgyűlési képviselője lett.¹⁰⁷

Szabó István munkája a második nemzetgyűlésben (1922–1926)

A választások eredménye megerősítette gróf Bethlen István pozícióját.¹⁰⁸ Ebben a nemzetgyűlésben Sokorópátkai Szabó István a földművelésügyi, közigazgatási, közjogi, pénzügyi, szanalási és véderő-bizottságoknak lett a tagja.¹⁰⁹ Első felszólalásában a hatályban lévő hatósági eljárási rendeletet bírálta, mondván, az a termelőket sújtja, hiszen a piacokon árusító falusiak hatóságilag megszabott áron adhatják el terményeiket. Ezzel ők hátrányba kerülnek, mivel a hatóság az árakat egyre lejjebb

105 *Győri Hírlap* 1922. május 25. – június 31. közötti számok.

106 *Dunántúli Hírlap* 1922. május 23–31. közötti számok.

107 MNL GyMSML *Pótválasztási jegyzőkönyv*. Győrszentmártoni kerület, 1922. június 11.

108 PÖLÖSKEI 1977. 200–202.

109 *Nemzetgyűlési almanach*, 1922. 18.

viszi, a termelőnek egyre kisebb lesz a haszna. Konkrét példákat is említett a belügyminiszterhez szóló interpellációjában. Beszédét többször is vádjait visszautasító közbekiabálásokkal zavarták meg. A miniszter vizsgálatot ígért.¹¹⁰ Szabó nézete az általa képviselt paraszti termelők réteg érdekeinek hangoztatásán alapult.

1923. január 9-i hozzászólásában a kiviteli illeték eltörlését követelte, mivel az szintén az őstermelők életét keseríti. Az iskolarendszer kapcsán a 8 osztályos modell bevezetését szorgalmazta azzal, hogy az utolsó két évben a diákok földművelési ismereteket is tanulhatnak.¹¹¹ Támogatta a mezőgazdasági dolgozók munkaszerződésének állami szabályozását rendező törvényjavaslatot. Erre azért volt szükség, mert számukra rendszerint túl alacsony bért állapítottak meg, ezáltal feszültségek alakultak ki az egyes társadalmi csoportok között: a mezőgazdasági munkásnak az ipari munkához képest sanyarú sorsa volt.¹¹²

Szabó személyes ügyben is szót kért, amikor Cserti József képviselőtársa a Nagyatádihoz fűződő viszonyát boncolgatta egyik felszólalásában. Ismét védekezni kényszerült, miszerint ő a Földműves Párt elnökeként lett tagja a III. Friedrich-kormánynak, nem pedig egy „ellen”-Nagyatádként.¹¹³ Sokorópátkai birtokával kapcsolatban Gaál Gaszton¹¹⁴ képviselő azzal vádolta meg, hogy a területet jogtalanul szerezte. Szabó kifejtette, hogy a birtokot a Vallásalaptól vette bérbe.¹¹⁵

Peyer Károllyal is folytatott szócsatát, mivel kölcsönös ellenszenvvel viseltettek egymással szemben. Peyer beszámolt egy esetről, mely szerint Ajkán járva az ottani kisgazdák neki panaszkodtak, hogy Sokorópátkai Szabó István velük „nem törődött”, csak a helyi urasághoz ment el, annak sertéstelepét nézte meg. Szabó indulatosan válaszolt, vádaskodásnak nevezte Peyer szavait, sőt, még azt is hozzátette, hogy a meglátogatott földbirtokost, Sütő Pált azokból az időkől ismeri, „amikor az önök foglyai voltunk”. Erre Peyer hasonlóan dühösen válaszolt, mondván, legközelebb elégtételt fog követelni.¹¹⁶

Sokorópátkai a választójogi törvényjavaslattal kapcsolatban a kormány előterjesztését támogatta a nők szavazati jogát és a nyílt szavazást illetően.

Ebben a ciklusban igazán aktív képviselői tevékenységet fejtett ki Szabó István. Havonta legalább egy-egy gyűlést tartott, Győrben pedig, a Fehér Hajóban, kéthetente állt választói rendelkezésére, akik ügyes-bajos dolgaikkal fordultak hozzá. 1925. június 28-án például Nagybarátfaluban, 300 hallgató előtt, az általános politikai helyzetről, a földreformról és a nemzeti összefogás szükségességéről beszélt. Ugyanezen

110 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1922. szeptember 13. 49. ülés 316. o.

111 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1923. január 9. 80. ülés 77–78. o.

112 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1923. április 13. 119. ülés 232–235. o.

113 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1923. június 26. 144. ülés 132–135. o.

114 Gaál Gaszton (1868–1932) kisgazdapárti politikus, 1921-ben a nemzetgyűlés elnökévé választották. 1931-ben az ismét létrehozott Kisgazdapárt elnöke lett.

115 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1924. január 31. 232. ülés 111 o.

116 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1923. június 27. 145. ülés 136–138. o.

év november 9-én Györszentmártonban, 1926. január 23-án Tápszentmiklóson, augusztus 14-én Pázmándfaluban tartott fórumot.¹¹⁷

Az 1926. évi választások

A Bethlen István nevével fémjelzett konszolidációs politika 1926-ra stabilizálta a Horthy-rendszert. 1926. november 15-én a kormányzó fölslaztatta a parlamentet és új választásokat írt ki. A kormány táborát az Egységes Párton kívül a Keresztény Nemzeti Gazdasági és Szociális Párt alkotta. Baloldalon foglalt helyet a Nemzeti Demokrata Párt, a Függetlenségi 48-as Kossuth-párt, az MSZDP és egy új formáció: a Magyar Szocialista Munkáspárt. A szélsőjobboldalt a Gömbös-féle Fajvédőpárt (Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt) képviselte.

Sokorópátkai Szabó István ismét a kormánypárt képviselőjelöltjeként indult a györszentmártoni kerületben. Ellenfele Csarada György,¹¹⁸ a Fajvédőpárt jelöltje lett. Szabó korteskörútját december 2-án kezdte Téten, amit régi barátja, Csemez István szervezett. Beszédében méltatta a kormány tevékenységét, gróf Bethlen Istvánt a magyar történelem hatalmas államférfijának nevezte. Választási programjában falusi és tanyasi iskolák létesítését szorgalmazta, járási gazdaképző iskolákat, téli tanfolyamokat ígért. Olvasókört és kultúrházat minden faluba! – hirdette. „Meg kell szüntetni, hogy minden okosabb ember elhagyja a faluját, mert ott nem tud megélni.”¹¹⁹

Legnagyobb szabású választási rendezvényére szülőfalujában került sor. Ezen még gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter is megjelent, hogy a választók körében Sokorópátkai Szabó Istvánt és a saját kultúrprogramját népszerűsítse.¹²⁰

Csarada György Györszentmártonban kezdte a kampányt, politikai gyűlésén a kormány politikáját ostromozta és annak elutasítására szólított fel.¹²¹ Érdekes adalék, hogy Sokorópátkán Csarada Györgyöt hat-nyolc család támogatta. Az adatgyűjtésünk idején, 2004-ben nyolcvankilenc éves Pintér Lajosné élénken emlékezett ezekre az eseményekre, hiszen édesapja, Morvai Endre a Csaradát támogatók közé tartozott. A Szabó István iránti ellenérzésüket azzal magyarázta, hogy – és ez falusi viszonylatban fontos szempont – haragosai voltak Szabónak, akit igazságtalan embernek tartottak.¹²²

A nemzetgyűlési választások lebonyolítására 1926. december 14–15-én került sor. Bethlen kormánypártja ezúttal is nagy fölényrel győzött.¹²³ Sokorópátkai Szabó

117 Tevékenysége nyomon követhető a *Győri Hírlap* és a *Dunántúli Hírlap* ide vonatkozó tudósításai-ból (1922–1926).

118 Csarada György életére és működésére sem szakirodalmi, sem levéltári adatokat nem találtunk. MNL GyMSML GYL *Választási jegyzőkönyv*, 1926. november.

119 *Győri Hírlap* 1926. december 4.

120 *Győri Hírlap* 1926. december 8.

121 *Dunántúli Hírlap* 1926. december 2.

122 Pintér Lajosné sokorópátkai lakos szóbeli közlése. Saját gyűjtés.

123 GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Szerk., jegyz. és utószó PAÁL Vince. Budapest 2001. 222–223. (Millenniumi magyar történelem: Historikusok.)

István 6185 szavazattal megtarthatta képviselői helyét; Csarada György 5630 szavazatot kapott.¹²⁴

A harmadik nemzetgyűlésben 1927–1931

Sokorópátkai Szabó István a harmadik nemzetgyűlésben a mezőgazdasági, a védelmi és az ipari bizottság tagja lett.¹²⁵ 1927. május 6-án szólalt fel először a kiscgazdák továbbképzése ügyében. Szorgalmazta a mezőgazdasági oktatás megváltoztatását, hogy a gazdatisztképző iskolákban válasszák külön a gazdatisztek és a kisparaszti gazdálkodók képzését.¹²⁶ Ezt követően, hosszú szünet után, 1928. június 21-én találkoztunk nevével a nemzetgyűlési jegyzőkönyvekben. Ennek magyarázatát a sokorópátkai plébánia *Historia Domus*ában találjuk meg. Szeli Imre plébános az 1928-as évnél megjegyzi, hogy Szabó István hosszabb ideig betegeskedett, ezért a közéleti tevékenységtől távol maradt.

1928–1929-ben nem túlságosan nagy jelentőségű, kevésbé politikai jellegű témákban hallatta hangját a magyar nemzetgyűlésben: interpellált a tömegközlekedés–áru fuvarozás rendjének törvényi szabályozása érdekében,¹²⁷ a földbirtokrendezéssel kapcsolatban javasolta a korábban katonai célra használt földterületek fölosztását,¹²⁸ és indítványt nyújtott be a magyar fajborok törvényi védelme érdekében.¹²⁹ Kéthly Anna szociáldemokrata képviselő felvetette a 8 osztályos elemi iskola bevezetésének lehetőségét. Sokorópátkai Szabó István csak részben támogatta a javaslatot, mivel szerinte a parasztgazdaságokban nagyon is szükség van a 10–12–14 éves gyermekek munkájára, ezért inkább esti iskola bevezetését szorgalmazta, ahol a 7–8. évfolyamon mezőgazdasági ismereteket oktatnának.¹³⁰ Szabó nézete azon az általa ismert gyakorlaton alapult, hogy a parasztcsaládokban a hat elemi elvégzése után a gyerekek is kivették részüket a földeken és parcellák megművelésében. A 8 osztályos képzés kiterjesztésével szemben azért voltak ellenérzései, mivel hiányt jelentett volna a parasztcsaládokban, hogy a gyerekeik iskolapadban ültek volna és nem dolgoztak volna a földeken. Ezért tartotta előnyösebbnek az esti iskolai képzést.

Interpellálta a kormányt a zsellérek sanyarú helyzetének javítása érdekében is: sürgős beavatkozást kért, mert ezeknek a nincsteleneknek egy része azért hal meg, mivel nem tudják megfizetni a gyógyszerek árát. Szabó rászorultsági alapon ingyenes gyógykezelést javasolt állami költségvetési garanciával.¹³¹ Az 1930-as költségvetés tárgyalásakor hosszabb beszédben ecsetelte a túltermelési válság miatt kiala-

124 MNL GyMSML GYL *Választási jegyzőkönyv*. Győrszentmárton, 1926. december 15.

125 *Nemzetgyűlési almanach*, 1927.

126 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1927. május 6. 42. ülés 239–240. o.

127 *Nemzetgyűlési Napló*, 1928. június 21. 191. ülés 225. o.

128 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1928. július 4. 198. ülés 445. o.

129 Elmondása szerint rendszerek a visszaélések, például a Tokaji márkánévvel. *Nemzetgyűlési Napló*, 1929. február 21.

130 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1929. június 11. 309. ülés 157–158. o.

131 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1930. május 8. 338. ülés 327–328. o.

kult tűrhetetlen viszonyokat, megemlítve, hogy például a tej eladhatatlan terméké vált, 10–12 fillért adtak literjéért.¹³² A kultuszminisztérium költségvetésének összeállításakor hosszasan dicsérte Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi minisztert, akit Eötvös Józseffel együtt a magyar oktatásügy és kultúrpolitika legnagyobbjai közé sorolt. Elismeréssel szólt az alföldi falusi és tanyasi iskolák hálózatának kiépítéséről. Meggyőződése szerint hátravan még a tanítók és kántortanítók fizetésének rendezése, illetve a tizenéves gyermekek munkájának törvényi szabályozása.¹³³ A gazdasági világválság ebben az időben már érezte hatását: Sokorópátkai tönkrement emberekről beszélt.¹³⁴ A közegészségügyi problémákkal kapcsolatban a falvak tiszta ivóvízzel való ellátását sürgette, hiszen a fertőzött ivóvíz a járványos megbetegedések egyik kiváltója lehet.¹³⁵

Az 1931. évi választások – politikai vereség

Ismeretes, hogy a nagy gazdasági világválság Magyarországot is súlyosan érintette, szinte minden társadalmi réteg életszínvonala zuhant. Belpolitikailag ez azt jelentette, hogy a Bethlen-kormány stabilitása és támogatottsága csökkent. Az Egységes Párt megbomlott, létrehozták a Független Kisgazdapártot.¹³⁶

Ebben az időszakban Sokorópátkai Szabó István a korábbiakhoz képest is többet járt választói közé, próbálta nyugtatni a kedélyeket, megőrizni a kormány támogatottságát. Közben azonban Bethlen és a kormányzó viszonya is megromlott, a miniszterelnök pozíciója megingott. A Bethlen miniszterelnökségének 10. évfordulójára kiadott emlékalumban Sokorópátkai Szabó István még feltétlen támogatásáról biztosította a miniszterelnököt. Önmagát Bethlen tántoríthatatlan követőjének és soha nem ingadozó hívének nevezte: „Én Bethlen István grófban az ősnemes magyar főurat, a melegszívű emberbarátot, az igazságszerető, gyengéd, gyámolítani hajlandó férfit... a nagy diplomatát látom.”¹³⁷

A kormány és az Egységes Párt ingatag helyzetében került sor az 1931-es (június 28–30.) választásokra. A győrszentmártoni kerületben az Egységes Párt ismét Sokorópátkai Szabó Istvánt jelölte, 1920 óta immár negyedszer. Vele szemben Csikvándi Ernő¹³⁸ indult, aki szintén az Egységes Párt tagja volt, de a Bethlennel szemben álló Gaál Gaszton-féle csoportosuláshoz tartozott. A Sokorópátkaival egyidős Csikvándi Győr és Veszprém vármegyében is több birtokot bérelt. Mezőgazdasági akadémiát végzett, sikeres gazdálkodóként a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara alelnök-

132 *Nemzetgyűlési jegyzőkönyv*, 1930. május 27. 399. ülés 377. o.

133 *Nemzetgyűlési Napló*, 1930. június 3. 401. ülés 11. o.

134 *Nemzetgyűlési Napló*, 1931. február 24. 470. ülés 401–402. o.

135 *Nemzetgyűlési Napló*, 1931. május 1. 496. ülés 316–317. o.

136 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest 1991. 222–225.

137 *Emlékalbum gróf Bethlen István miniszterelnökségének...* 69.

138 Csikvándi (1897-ig Lerner) Ernő (1878–1944) földbirtokos, országgyűlési képviselő. 1919-ben a Tanácsköztársaság intézkedései ellen agitált, ezért bebörtönözték. A Felsődunántúli Gazdasági Kamara megalakulásakor alelnökké választotta. 1931–1936-ig volt képviselő.

évé választották. Nagyatádi Szabó István előterjesztésére gazdasági főtanácsosi címet kapott. Vezető szerepet vitt az OMGE-ben, és tagja volt mind a Győr, mind a Veszprém megyei törvényhatósági bizottságoknak.¹³⁹

Az 1931-es választási kampány a gazdasági válság okozta gondok és megoldási kísérletek jegyében telt. Sokorópátkai Szabó István május 30-án Péren tartott kampánynyitó nagygyűlést. Az őt támogató *Győri Hírlap* győzelmét jósolta. Beszédében kiemelte: imádkozó és dolgozó magyarokat szeretne látni, mert csak így lehet a válságból kilábalni. „Ha nem ezt tesszük, akkor ismét az orosz bolsevizmus jön ránk.”¹⁴⁰ Csikvándi Ernő Győrszentmártonban kezdte kampányát, és a Bethlen-kormányt bírálta.¹⁴¹ A következő hetekben a két jelölt sorra járta a körzet nagyobb falvait. A szavazás után (június 28.) második fordulót kellett tartani, mivel egyikük sem szerezte meg a többséget. Ezt a második fordulót július 7-én tartották. A kampány egyre inkább feszültté vált: Sokorópátkai Szabó István támogatására a kerületbe látogatott Mayer János földművelésügyi miniszter és Temesvári Imre parlamenti pénzügyi előadó. A lapok heves választási harcra cikkeztek, autók és kocsik egész serege robogott a kerület falvain keresztül, agitálva egyik vagy másik jelölt mellett.¹⁴² A szavazás végül Csikvándi Ernő győzelmével végződött, aki 9235 szavazatot kapott Szabó István 6224 szavazatával szemben.¹⁴³ Így 1931-ben Csikvándi lett a győrszentmártoni kerület képviselője a nemzetgyűlésben. Ez a választási vereség Sokorópátkai Szabó István politikai pályafutásának végét jelentette.

Az életpálya vége

Az 1931-es választási vereség után Sokorópátkai Szabó István kivonult a nagypolitikából. Korábbi vármegyei tisztségeit 1938-ban bekövetkezett haláláig megtartotta: tagja maradt a törvényhatósági bizottságnak, a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara vezetőségében is részt vett. 1933-ban „kibuktatták” a sokorópátkai képviselőtestületből,¹⁴⁴ bár erre vonatkozó írott dokumentumokat nem találtunk. Neve a megyei lapokban ekkor már csak elvétve szerepelt, politikai állásfoglalásai – például a Gömbös-éra idején – nem ismertek. Egyik nekrológja említi, hogy jellegzetes alakja fel-feltűnt néha a fővárosban, valamelyik minisztériumban, ügyeket intézve.¹⁴⁵

Sokorópátkai Szabó István 1938. december 1-jén halt meg szívbénulás következtében. A nép emlékezetében úgy él, hogy a hosszasan betegeskedő Szabót éppen a falu „intelligenciája” (pap, jegyző, tanító) látogatta meg, amikor a halál bekövetke-

139 *Nemzetgyűlési almanach*, 1931.

140 *Győri Hírlap* 1931. május 31.

141 *Dunántúli Hírlap* 1931. június 1.

142 A *Győri Hírlap* és a *Dunántúli Hírlap* tudósítása 1931. július 7-én.

143 A választási jegyzőkönyv elveszett. Az eredményt a *Győri Hírlap*ból vettük.

144 KOVÁCS Imre: Történelem hamisítások nélkül. *Kisbíró* (helyi lap) 1989.

145 *Meghalt a csizmás miniszter* (nekrológ). *Kis Újság* 1938. december 10.

zett.¹⁴⁶ Az emlékezők szerint temetésén soha nem látott tömeg vett részt: megyei vezetők, politikusok, volt minisztertársak stb.

Sokorópátkai Szabó István felesége, Jelenicsics Mária (1881–1963) magányosan és szegényen élt haláláig. Fia, László, sok szenvedést és megpróbáltatást viselt el édesapja múltja és emléke miatt: az ötvenes években többször bevitte az ÁVH, és kegyetlenül megkínózták. Öngyilkossággal vetett véget életének.¹⁴⁷ Lászlónak két fia született: István és az ifjabb László. Istvánt nem engedték továbbtanulni, az üldöztetéstől félve még nevét is megváltoztatta. Segédmunkásként, majd bányásként dolgozott. Betegen szociális otthonba került és valamikor a kilencvenes évek elején halt meg. Ifjabb László jó sportoló volt, ezért fölvtették az orvosi egyetemre. Családjával Egerben élt.¹⁴⁸

*

Végül, 2004. évi gyűjtésünkéből, álljon itt néhány olyan személy visszaemlékezése, akik – igaz, gyermekként – még ismerték Sokorópátkai Szabó Istvánt. A nyolcvan éves Kelemen Lajos úgy emlékezett, hogy Szabót a faluban mindenki tisztelte. Gyakran látta hintóban ülve, amint vagy Győr, vagy Gic felé kocsizott. Emlékei szerint egyszerű, közvetlen ember volt, aki miniszter korában is kétszobás parasztházban lakott családjával. A nyolcvanhárom éves Vigh Béláné is meghatódva gondolt vissza rá, pedig az egykori sokorópátkai kommunista vezér, Dénes Vencel leszármazottja. Szabó István iskolai kirándulást szervezett számukra, elvitte őket Budapestre és a Balatonra. Ő még a székében is ült – idézte fel. A nyolcvankilenc éves Pintér Lajosné emlékezetében másként él Sokorópátkai, lévén annak a Morvai családnak a leszármazottja, amely annak idején Csarada Györgyöt támogatta Szabó ellenében. Emlékei szerint Szabónak egy tagban sok hold földje volt, de ez a falut illette volna. Amíg „hatalmon volt”, addig „haverjainak” jól ment a sora, ellenfeleit viszont mellőzte. „Éles eszének és a körülményeknek köszönhettem, hogy az lett belőle, aki lett” – mondta az idős asszony.

Tuba Lajos sokorópátkai parasztember visszaemlékezése nyomtatásban is megjelent,¹⁴⁹ ebből idézzük a Szabó Istvánnal kapcsolatos élményt:

„Igen jól tudtam számúnyi. A hatodik osztálos vizsgámon ríszrt vett Szabó István kegyelmes úr, aki országgyűlési képviselő vót. A vizsga vigin a kegyelmes úr földadott egy számtanpéldát, mondta Horváth Dezső tanító urnak, hogy ezt számíttassa ki valamellik gyerekkal. Az osztálybú senki se jelentkezett. Én se mertem jelentkeznyi, mer magamba e(gy) darabig megoldottam a földadatot, de aztán megakadtam. Erre főszóllított engemet a Dezső tanító, kihivott a táblához, és aszonta, hogy ha ez a gyerek nem csinálja meg, akkor egy se! Elkezdtem. O(ly)an hosszi földadat vót, ho(gy) többször is megtelt a tábla. Mindig a sarkára fölirtam a ríszeredmínt, letörütem a táb-

146 Kelemen Lajos, Pintér Lajosné és Horváth Gyuláné Szabó Jolán visszaemlékezései. Saját gyűjtés.

147 Horváth Gyuláné Szabó Jolán visszaemlékezése. Saját gyűjtés.

148 Kozma Lászlóné Szabó Rózsa visszaemlékezése. Saját gyűjtés.

149 *Őt világot éltem meg. Tuba Lajos sokorópátkai parasztember élettörténete*. Lejegyezte VEHRER Adél. Győr 1992. 31–32.

lát, asztán újra irtam. Ott kinn a tábláná eszembe gyutott a megoldás. U(gy)hogy én ki is számítottam, bemontam a vígeredmint. Ekkor a kegyelmes úr adott nekem e(gy) pengőt. Ez igen na(gy) píz vót, mer akkor e(gy) pengő egy embernek aratáskor vót e(gy) napi napszáma. Utánnal Dezső tanító aszonta, ho(gy) pedig ez a gyerek ebbe az évbe hatvan fénapot hiánzott!”

Sokorópátkai Szabó István unokahúga, anyai nagyanyám visszaemlékezése szerint „Pista bátyjával – ahogy mi szólítottuk – minden bizonyítványosztáskor találkoztunk, mert elvárta, hogy bemutassuk neki iskolai eredményeinket. Dicséretképpen mindig néhány pengőt adott. Jól emlékszem rá, néhány alkalommal a templomba menet fölvettek a hintójukba, és az ágyom az ölébe vett. És együtt mentünk be a templomba is. Szinte most is látom alacsony termetét, kövér alakját, amint lassan lépkedett templomi helye, az első pad felé. A háború után elkerültem hazulról, a Bakony egyik kis falujában éltünk férjemmel együtt. Szülőfalumat emlegetve mindenkinek Sokorópátkai Szabó István jutott az eszébe. Egyszer egy idős asszony könnyes szemmel mesélte, hogy Szabó Istvánhoz fordult segítségért, amikor özvegyen egyetlen fiát elvitték katonának, ő maga pedig megbetegedett. Sokorópátkai Szabó azonnal elintézte, hogy a fiát leszereljék, s így anyját ápolhatta. Amikor ezt halottam, nagyon büszke voltam a nagybátyámra. A háború utáni évtizedekben néhányszor gúnyolódva beszéltek róla: ez nagyon fájt nekem.”¹⁵⁰

ATTILA KIRSCH

THE POLITICAL CAREER OF ISTVÁN SZABÓ OF SOKORÓPÁTKA (1919–1931)

ABSTRACT

The present study aims to describe the activities of a Hungarian politician who has been largely overlooked by Hungarian historiography for over 70 years. This was not as easy task as there was a need to explore largely unknown terrain: in the absence of significant and dependable literature and assessment only contemporary newspaper articles and a few archival sources could be used to give a portrait of István Szabó of Sorópátka, both as a politician and as a person. It is certain that further sources exist and can be recovered, the examination of which could lead to a far more comprehensive and detailed analysis. Minutes taken at the cabinet meetings in the period 1919–1921, the records of Parliament sessions extending to 1931 and the surviving papers of the Ministry of Agriculture require thorough and careful research so that the political activities of the ‘Minister in Boots’ can be published as a monograph.

150 Nagyanyám, Horváth Gyuláné Szabó Jolán visszaemlékezése. Saját gyűjtés.

KÖZLEMÉNYEK

SZILÁGYI ADRIENN

A HARRUCKERN-ÖRÖKÖSÖK KÖZÖS VAGYONA MINT AZ URADALMI ÉS A MEGYEI ALKALMAZOTTAK ILLETMÉNYFÖLDJEI

Bevezetés

Jelen tanulmány a Harruckern-örökösök közös vagyonát jelentő birtokrészeket és annak haszonbérleltitette vizsgálatának tárgyává az általuk életre hívott közös családgyűléseken készült számadások, a puszták haszonbérleltit összeoglaló jegyzékek, illetve a haszonbérleti szerződések segítségével. A közös birtokrészek haszonbérlelti ugyanis egyfelől valamilyen módon köthetők a Harruckern-örökösökhöz, másfelől olyan megyei és uradalmi pozíciókba kerültek, amelyek után a fizetésükön felül, illetve annak kiegészítéseként az adott földesúr illetményföldekhez juttathatta őket. Ilyen értelemben pedig a megye vagy az uradalom alkalmazásában álló személyek haszonbérleltként való feltüntetése helyett helyesebb az alkalmazottak jövedelemkiegészítéseként értelmezni a közös birtokrészek kialakuló bérleti rendszert, amelyen keresztül a köz- és magánszféra összekapcsolódása is kimutatható.

A Békés megyei Harruckern-uradalom örökösök közötti felosztása *Harruckern János György* uradalomalapító fia, *Harruckern Ferenc* 1775. évi halála után következett be, hiszen vele a Harruckern család kihalt férfiágon. Ezt követően a Harruckern leszármazottak 1776-ban Bécsben nagygyűlést hívtak össze, hogy egyeztetéseket kezdjenek a hátramaradt Harruckern-örökségről. Az itt megszületett határozat értelmében az uradalmat öt – gyulai, békési, csabai, szarvasi és szentesi – részre osztották fel, s bár a saját örökségüket már az azt követő évben birtokba vehették, megállapodtak, hogy a birtokok jövedelmét még három évig közösen kezelik. A végső döntésre, az uradalom tényleges feldarabolására majd csak az 1798. esztendőben került sor Bécsben.

Az ekkor létrejött megegyezés után úgy tűnhetne, hogy a továbbiakban nem volt szükség a közös családgyűlések megtartására. Az örökösök közös tanácskozása mégis egészen 1853-ig fennmaradt. Ennek szükségességét leginkább a csabai ráta indokolta, hiszen az ezt megöröklő *Harruckern Borbála* (ö.zv. *Siskovics Józsefné*) kezéből hamar kikerült az öröksége. Siskovics Józsefné ugyanis már az osztás évében kénytelen volt több birtokrészt kiárusítani, illetve zálogba adni a Wenckheim-, Stockhammer- és Károlyi-örökös család egy-egy tagjának.¹ A csabai ráta örökösök közötti megosztásának köszönhetően továbbra is fenntartotta a

1 HANKÓ József: *Két évszázad a Wenckheim családdal*. Gyula 2000. 10., PALATINUS József: *Békésvármegyei nemesi családok*. Pest 1909. 20–25., IMPLÓM József: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1694–1848*. Békéscsaba 1971. 38–39., ÉBLE Gábor: *A Harruckern és a Károlyi család*. Budapest 1895. 19–21., ÉBLE Gábor: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. II. kötet. Budapest 1911. 77. A zálogba adó grófnőnek a halála után, 1816-ban a birtokot egyenlő részben osztották fel maguk között az érintett családok.

közös családgyűlések rendszerét, segítve a családok közötti egyeztetéseket, felügyelve a további felosztásokat. A familiák közötti kapcsolattartás mellett a családgyűlés a közös részek irányítását, ügyvitelét, a befutó keresetek megválaszolását, a család közös pereinek vitelét, az úriszék megtartását, a haszonvételek, árendák kiszabását és behajtását is intézte. A tanácskozás szükséges elemeként a családgyűlések rendszabása, adminisztrációja is kialakult, sőt közös tisztségeket hívott életre az évtizedek során. A Harruckern-örökösök közös akaratként fogalmazták meg – az 1798. esztendei felosztástól kezdve –, hogy saját kezelésben lévő birtokrészeken felül a jövőben a család közös vagyonát (fundus) továbbra is fenntartják, illetve igyekeznek gyarapítani. A család e szándékát az 1808. évi családgyűlésen is megerősítették.²

A Harruckern-örökösök közös vagyona

A család közös javainak igazgatása, annak jövedelmeiről készült számadások felülvizsgálata a nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata, illetve egyben a családgyűlés egyik legfontosabb feladata volt. A Harruckern-örökösök közös családgyűlése következőképp a közös jószágokról számadásokat készített és ezeket folyamatosan felügyelete alatt tartotta. Ennek megfelelően a közös jövedelmek felosztásáról, a felosztási kulcsokról a család döntött, sőt a közös javak, illetve részek elzalogosítása, elidegenítése sem történhetett meg a családgyűlés hozzájárulása nélkül. A közös javakat természetesen nem minden esetben kezelte maga a család, hanem bérbe is adhatták, de a bérleti ügyekről ugyancsak a családtagok együttes határozata volt szükséges. A bérlet tárgya pedig lehetett akár maga a közös jószág, akár az ahhoz kapcsolódó regálejővedelem.³

A közös vagyon fenntartását és a család kitüntetett figyelmét értelemszerűen az abból származó jövedelmek indokolták, amelyekből a közös költségeket fedezhették, vagy épp törvényes kamatokat kérve kölcsönt nyújthattak az adósságokkal küzdő családtagok számára. A közös jövedelmek kezelésére és a költségek rendezésére tehát közös pénztárt létesített a család, ahova a közös vagyon jövedelmein felül a kihelyezett kölcsönök kamatai, vagy igen ritkán a teljes egészében törlesztett kölcsönösszegek érkezhettek be.

A Harruckern-örökösök közötti végső felosztást követően közös jószágként tartották meg a *gyulai* és a *székudvari malmot*, a *csorvási* 4690, a *kis-apácai* 2905, illetve a *bélmegyeri* 532 holdnyi *pusztarészt*. Az 1801. évi tűzvész után megmaradt, illetve a közös vagyon részét képező gyulai és székudvari malmokról az 1804. évi családgyűlésen döntettek. Az ekkor meghozott határozat szerint, amíg Békés megyéhez felsőbb végzés nem érkezik, addig a gróf Wenckheim család kezelése alatt maradnak a malmok esztendei haszonbér fizetése mellett.⁴ Az 1806. esztendőben a család azonban mégis úgy látta, hogy tanácsosabb lenne a gróf Wenckheim-ágnak a székudvari vízimalmot átengedni, mint az annak közös birtoklásából adódó kellemetlenségeket tovább viselni, főként hogy ezt a malmot az uradalom újjáépítésre sem tartotta érdemesnek. A gyulai malmot így lebontásra, a székudvarit pedig jussaival

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 418 A. I. Fasc. P. f. 50–58. 1808. március 18./3.

3 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest 1980. 37., 40. A családgyűlés hatásköre volt a bérlet ért vesztesség, illetve kár esetén a haszonbérleti díj mérséklése vagy elengedése is. MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 243–263. 1838. május 21./17. Így például a Harruckern család 1838-ban szárazság és jégeső miatt a csorvási puszta bérleti díját mérsékelte.

4 MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 22–32. 1804. május 2. és 10./1.

együtt eladásra ítélték a családtagok. Az utóbbit az 1808. évben a gróf Wenckheim-ág örökös birtokába bocsátották 7200 ezüstforint összeg lefizetése mellett, amely összeg a család közös kasszájába került. Később azonban a vizek szabályozásával foglalatoskodó királyi bizottság a székudvari malom megszüntetését rendelte el, így a családgyűlés Wenckheim József gróf kármentesítését határozta el. Ennek megfelelően a malom szétbontása után – Wenckheim gróf kívánsága szerint – az 1808. évi kötelezvényt visszakapta, illetve az ebbéli tartozását és a tőkepénzekből járó kamatok megfizetését megszüntette a családgyűlés irányába.⁵

A malmok lebontását követően tehát a csorvási, a kis-apácai és a bélmegyeri pusztákra szűkült a Harruckern-örökösök közös vagyona,⁶ ezek haszonbérbe adásáról már az 1804. évi családgyűlésen tárgyaltak. A családgyűlés megegyezése szerint a közös puszták kibérlésének közakarát szerint kellett végbe mennie, ahol is a megbízott tiszteknek előre összeülve, a helyi körülményekhez igazítva kellett meghatározniuk a puszták haszonbérletének a feltételeit, majd ezek írásban történő lefektetése után aláírásukkal hitelesítették a haszonbérleti szerződések. Ezek másolatát pedig mindegyik érdekelt tisztnek magánál kellett tartania.⁷ Az 1830-ban összeült családgyűlés újra szabályozta a közös puszták bérletét, azaz a bérlet lejártá előtt negyedévvél a bérlés lehetőségét ki kellett hirdetni. Az árverést minden esetben Szarvason kellett megtartani, és az ily módon megkötött szerződések három évre szóltak. A közös puszták bérlete után járó bérleti összegeket pedig a család tisztviselői szedték be, amely összegek természetesen a család közös pénztárába kerültek.⁸

5 MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 33–37. 1806. október 1./4., 1808. március 8./1.

6 Ha az 1857. évi Harruckern-uradalom magánbirtokaihoz arányítjuk a közös pusztarészeket, akkor igen csekély területet jelentettek, hiszen a bérletbe adott közös részek nagyságrendileg a 10%-ot tették ki az örökösök kezében lévő birtokrészek nagyságához képest. MNL Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: BÉML) IV. B. 156. 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben. V. B. 202. 635/1857. 100 holdnál nagyobb földdel rendelkező földbirtokosok névsora. V. B. 317. b. 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása. V. B. 302. b. 582/1857. 100 holdnál nagyobb földdel rendelkező földbirtokosok névsora.

7 MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 22–32. 1804. május 2. és 20./3. JANKOVICH B. Dénes – ERDMANN Gyula: *Békéscsaba története. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba 1991. 580–581., 736. A bérletrendszer korszakunkban folyamatosan jelen volt. Kezdetben munkaerő- és értékesítési nehézségek miatt adták bérbe a pusztákat. A „közteherviseléssel nem járó” pusztabérletek használata általában előnyös volt a bérlőre nézve is, mivel az úrbéri szolgáltatásoknál kedvezőbb feltételeket jelentett. A bér- vagy árendaföldek szoros értelemben nem viselték magukon az úrbériség jegyeit, de azáltal, hogy megszakítás nélkül birtokolták őket, a birtokok szerves részét képezték. A pusztabérletek annyira összekapcsolódtak az árendáló népességgel, hogy az 1845-ben megkötött örökváltási egyezség értelmében egy részük átment a bérlő közösség tulajdonába.

8 MNL OL P 418 A. I. Fasc. MM. f. 127–139. 1830. június 7. 1830 júniusában Wenckheim Ferenc az idősebb atyafihoz intézett levelében javaslatokat tett a puszták bérlésére vonatkozóan, ami később a családgyűlés határozatában is visszaköszönt. Wenckheim javaslata szerint mielőtt árendába bocsátának a földeket, a környéken élő birtokosoknak adják tudtára, hogy mikor történik a földek licitációja. A tartandó licitáció határnapját pedig a szomszéd helységeken is hirdessék meg. A licitáció helye mindig Szarvason, a család élén álló legidősebb atyafi lakásán legyen, távolléte esetén az uradalmi ügyvéd jelenlétében történjen. A közös pénztár javára szolgál, ha szerződésbe foglalják a bérlet körülményeit is, és a szerződést három évre kötik. Ez alkalmakkor főképpen arra kell törekedni, hogy az árenda „öregedjen”, illetve minden részrehajlás nélkül menjen végbe a licitáció, és senki kedvéért se szálljon lejjebb az árenda összege. A tisztviselők pedig pontosan szedjék be a kijelölt határnapig a kiszabott összegeket.

A család közös bevétele – a közös pusztarészek haszonbérlete

A Harruckern-örökösök közös birtokrészeinek a számadásait – a közös családgyűlés intézményének fennállásával egybevágóan – 1798 és 1853 között készítették el minden egyes évre. A számadások részletes elemzésétől eltekintve jelen tanulmányban csak a közös pénztár bevételi oldalát, azon belül is a haszonbérletekből befolyó összegeket tárgyaljuk.⁹ A családi pénztár bevételeinek ugyanis lényegében három tétel adta a gerincét: a haszonbérletekből (~30%), a kamatokból (~15–25%) és az adósságokból (~45–35%) bejövő összegek. A negyedik bevételi tétel – ami nagyon ritkán érkezett be – a tőkepénzek teljes visszafizetése volt. A bevételi oldal magasabb összegeit ez az utolsó tétel magyarázza, a közös pénztár ugyanis csak az adósságok, a kamatok és a tőkepénzek behajtása révén érhetett el nagyobb bevételt. A közös pénztár legbiztosabb jövedelme így a haszonbérletekből származott, annak ellenére is, hogy a kamatok és az adósságok nehézkes, illetve csak részleges behajtása a bérleti összegekre is igaz volt.

A pusztarészek árendájából befolyt összegek arányát az is meghatározta, hogy a bérlők mennyire pontosan fizettek vagy épp maradtak el az adott évre a haszonbérlettel. A be nem fizetett árendákról leginkább az 1838. évtől kapunk képet, hiszen ekkortól a kimutatásokban külön vezették a hátralékos összegeket is. Ennek tanulsága szerint az elmaradt árendapénzek a teljes bevételnek csak 3–6%-át jelentették, bár több évben a be nem fizetett haszonbérleti összegek az adott év bevételének 15–30%-át is kitették, sőt 1839-ben és 1848-ban több mint a felét nem fizették be a közös kasszába.¹⁰ A teljes haszonbérlet csak a bélmegyeri pusztánál maradt el, de ezt az adósságot a Wenckheim család a kimaradást követő év(ek)ben rendezte. Bár kétségtelen az is, hogy a bélmegyeri puszta haszonbérlete az árendákból származó bevételek tekintetében a legkisebb volt, hiszen mindössze csak 1%-a volt a közös pusztákból befolyó haszonbérleti jövedelmeknek.

A bevételek oldaláról nézve tehát mindenképp a másik két puszta haszonbérleteinek a behajtása volt lényeges. A számadások szerint az esetek többségében összegben a csorvási pusztarész felé billent a mérleg, érthetően a nagyobb pusztarész után több jövedelem is folyt be. Véltetően csak a haszonbérletek elmaradása miatt volt néha nagyobb a kis-apácai pusztarész után behajtott bérletpénz. Általánosságban viszont az állapítható meg, hogy a haszonbérletekből származó jövedelem 50–60%-a a csorvási, 30–40%-a a kis-apácai, illetve mindösszesen 1%-a vagy az alatti százaléka folyt be a bélmegyeri pusztarészből.¹¹ A következőkben azt tekintjük át, hogy ezeket a haszonbérleti összegeket valójában kik is fizették be.

9 MNL OL P 418 A sorozat 1. alsorozat Fasc. Q. Család közös számadásai 1798–1851. Az 1798 és 1818 között készült kimutatások bankóforintban jegyezték fel az összegeket. 1818-tól egészen 1843-ig a számadások fejlécébe a váltóforint került, majd az 1844 és 1853 közötti számadásokon a konvenció ezüstforintot tüntették fel. A számadások áttekinthetőségének és a vizsgálat hosszabb időszoron történő elvégzésének az érdekében – miután a váltóforint és a konvenció forint átváltása állandó –, a számadások váltóforintban megadott tételeit átszámoltuk, így a közölt adatok 1818 és 1853 között egységesen konvenció ezüstforintban értendők.

10 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 344–350. 1839-ben 17 985 ezüstforintot szabtak ki, és ebből 4574 ezüstforintot fizettek be. MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 423–429. 1848-ban 14 505 ezüstforintot róttak ki, ebből 6621 ezüstforint érkezett a közös kasszába, azaz az előírt bevételeknek csak 23%-át sikerült befizetni. Az 1849. évben hasonlóan kevés pénzt tudtak behajtani a bérlőktől, illetve a családtagoktól.

11 Lásd az 1. táblázatot: *A Harruckern-örökösök közös pusztáinak bevételei 1807–1853 között.*

1. TÁBLÁZAT

*A Harruckern-örökösök közös pusztájának bevételei
1807–1853 között*

		Csorvás	%	Kis-Apáca	%	Bélmegyer	%	Összesen
Bankóforint	1807.	7 733	45,3	8 946	52,4	378	2,2	17 057
	1808.	30 990	99,7			79	0,3	31 069
	1810.	21 476	76,2	6 550	23,2	159	0,6	28 185
	1811.	32 550	34,0	62 599	65,4	600	0,6	95 749
	1812.	4 590	82,4	578	10,4	400	7,2	5 568
	1813.	9 069	72,2	3 410	27,2	80	0,6	12 559
	1814.	5 858	65,0	3 161	35,0			9 019
	1815.	6 932	47,4	7 704	52,6			14 636
	1816.	12 556	51,1	12 011	48,9			24 567
Ezüstforint	1818.	2 986	53	2 648	47,0			5 634
	1821.	944	21	3 330	74,2	212	4,7	4 485
	1824.	2 998	55,2	2 398	44,2	32	0,6	5 428
	1825.	3 880	61,1	2 437	38,4	32	0,5	6 349
	1826.	3 340	80,8	763	18,5	32	0,8	4 135
	1827.	3 856	58,7	2 712	41,3			6 568
	1829.	3 828	59	2 601	40,1	64	1,0	6 493
	1830.	3 870	81,5	880	18,5	0	0,0	4 749
	1832.	6 643	63,3	3 825	36,4	32	0,3	10 500
	1833.	2 626	30,5	5 990	69,5			8 616
	1834.	6 177	52,1	5 535	46,7	152	1,3	11 864
	1835.	2 626	29,6	6 234	70,4			8 859
	1837.	6 518	53,1	5 765	46,9			12 284
	1839.	11 074	57,6	8 080	42,0	72	0,4	19 226
	1840.	4 514	62,4	2 685	37,1	30	0,4	7 229
	1841.	3 524	78,7	926	20,7	30	0,7	4 480
	1842.	1 709	57,4	1 238	41,6	30	1,0	2 977
	1843.	2 823	57,8	2 027	41,5	30	0,6	4 880
	1844.	9 542	57,7	6 921	41,8	76	0,5	16 539
	1845.	7 483	63,2	4 278	36,1	76	0,6	11 837
	1846.	8 586	60,1	5 616	39,3	76	0,5	14 278
	1847.	8 462	60	5 565	39,5	76	0,5	14 103
	1848.	8 908	61,4	5 514	38,0	76	0,5	14 498
	1849.	8 911	61,4	5 519	38,0	76	0,5	14 506
	1850.	4 455	61,1	2 759	37,8	76	1,0	7 290
	1851.	8 693	55,7	6 837	43,8	76	0,5	15 606
	1853.	1 821	48,1	1 966	51,9			3 787

A közös pusztarészek haszonbérlei

Az 532 holdat kitevő bélmegyeri puszta az 1801. évi megegyezés révén – a székkudvari malomról szóló megállapodáshoz hasonlóan – szintén a *Wenckheim* család használatába került. Ennek megfelelően a Wenckheim család igyekezett minden évben a puszta után járó haszonbérletet kifizetni. Miután ez volt a legkisebb puszta, a másik kettő haszonbérleti jövedelme mellett eltörpült az ebből származó bevétel. A puszta árendája 1840 és 1852 között 76 ezüstforintban rögzült, tehát ha úgy vesszük, a Wenckheim család ezekben az években átalányt fizetett Bélmegyer után. A család azonban többször adós maradt a számadás kimutatása szerint, de ilyen esetekben – adósságaikat rendezve – a következő évben nagyobb összeget fizettek be. A Wenckheim család 1845-ben jelezte, hogy örök áron megváltaná a pusztát, amit a családgyűlés 1850-ben engedélyezett is a családnak.¹² A másik két pusztával azonban más a helyzet, hiszen azok több haszonbérlet között – akik nem feltétlenül a család örökösei közül kerültek ki – oszlott meg. A közös adminisztráció szerint az 1801–1849 közötti időszakban a 4690 hold kiterjedésű csorvási pusztának 33, a 2905 hold nagyságú kis-apácai pusztának pedig 24 haszonbérleje volt összesen.¹³

A csorvási pusztát kezdetben egyrésről a csabai lakosok, másrésről pedig Vidovich György bérelte. A számadásokban 1821-ben tűnik fel báró Wenckheim József neve, aki 3514 hold után 643 forintot fizetett, illetve mellette *Vidovich György* szerepelt 1073 holddal.¹⁴ Vidovich nem volt ismeretlen sem a megye, sem a Wenckheim család előtt, hiszen a rendek 1805-ben báró Wenckheim Józseffel együtt küldték országgyűlési követnek Pozsonyba. Az 1824. évi és azt követő években készült kimutatások szerint a csorvási pusztából báró Wenckheim József, Vidovich György, továbbá az egyébként az uradalom szolgálatában álló és később birtokos *Omaszta János* és *Zsigmond*, az endrődi uradalmi ügyvéd *Boczko Dániel* nemesek mellett több orosházi lakos bérelt a közös pusztából.¹⁵

A csorvási bérlet nevei 1832-ig rögzültek, azaz évről évre ugyanazokat a neveket találhatjuk a bérlet között, illetve a kisebb orosházi haszonbérlet idővel kikoptak.¹⁶ A puszta főbb bérleti később újra a báró Wenckheim család és Vidovich György lettek: *Wenckheim Józsefné* és *Terézia* 2400, Vidovich pedig 1100 hold nagyságú bérlettel bírt. 1837-ben báró Wenckheim Béla mellett Szeghő József, Simay Kajetán nemesek, illetve Gscheider János, Kismezey Mátyás helybéli lakosok fizettek árendát. A helybéliekről nem sokat tudunk, ellenben a nemes haszonbérletről annál többet, hiszen *Szeghő József* 1832-ben a gyulai uradalom

12 MNL OL P 418 A. I. Fasc. MM. f. 127–139. 1830. június 7./5., MNL OL P 418. A. I. Fasc. P. f. 499–516. 1845. június 5./ 11., f. 438–445. 1850. június 6–7./7. A Csabához tartozó bélmegyeri jószágrészt a Wenckheim család birtokában hagyták. A bélmegyeri puszta a Wenckheim család mind grófi, mind pedig bárói ágát megillette. Az 1801. évi rendelkezés értelmében egyenlő joggal bírták, ezért a puszta birtoklását illetően gróf Wenckheim Józsefet és báró Wenckheim Teréziát barátságos egyezkedésre utasította a család az 1845. évi családgyűlésen.

13 Lásd 2. táblázat: *Kis-Apáca pusztabérlei* és 3. táblázat: *Csorvási pusztabérlei*. Ahogyan a táblázatokból is kiderül, a bérlet száma itt az egész időszakra vonatkozik, tehát 1801 és 1848 között ennyi személy volt érintve hosszabb vagy rövidebb ideig pusztabérletként. Kis-Apácán kezdetben egy bérlet, Csaba helysége szerepelt, majd 4–5 lett a bérlet száma. A csorvási pusztarészből eleinte 2–5 személy bérelt részt, majd az 1840-es évekre 9–12 bérlet birtokosra pusztarészt.

14 A váltóforint és az ezüstforint közötti átszámítást a haszonbérleti összegek esetében is érvényesítettük, azaz a közölt összegek ezüstforintban értendők.

15 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 135–136. 1821., f. 176–178., 192–194., f. 200–202. 1824–1826. közötti számadások.

16 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 269–281. 1832. évi közös számadás.

2. TÁBLÁZAT

1. Kis-Apáca pusztabérlői (1801–1832)
(bérletek holdban közölte)

Sorszám	Bérlők	1801	1802	1803	1804	1809	1810	1818	1821	1822	1824	1825	1826	1828	1829	1830	1831	1832
1.	Csaba helyége	1800	1800	2596	2556	1859	1859	1557	1557		1557	1557	1557	1557	1557	1557	1807	1807
2.	Balla Károly																	
3.	Bartóki József																	
4.	Bodoly Heuter Károly																	
5.	Dang Conrad																	
6.	Geiszt																	
7.	Karasiay István																	
8.	Kálló József																	
9.	Komaromy																	
10.	Kliment János																	
11.	Konicánzky																	
12.	Kornaly																	
13.	Kovács Pál																	
14.	Lehoczky Antal																	
15.	Lengyel Márton																	
16.	Lukovicsky János																	
17.	Omaszta Zsigmond																	
18.	Patay Mihály																	
19.	Simay Lukács																	
20.	Steiner Jakab																	
21.	Stummer Imre																	
22.	Sztahó János																	
23.	Sztojanovics Szilárd																	
24.	Uhrin Pál																	
	Összesen	1800	1800	2596	2556	2857	1859	2857	2857	450	2857	2857	2857	2857	2857	2857	2857	2607
	Bérlők száma	1	1	1	1	2	1	5	5	1	5	5	5	5	5	5	4	3

2. TÁBLÁZAT

2. Kis-Apáca pusztabérlői (1833–1849)
(bérletek holdban közölve)

Sorszám	Bérlők	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
1.	Csaba helysége	1500	1500	1500													300	300
2.	Balla Károly													250	250	250	250	250
3.	Bartóki József	100	100											215	215	215	215	215
4.	Bodoky Henter Károly	500	500	500	500	500	500	500	500	500								
5.	Dang Conrad																	
6.	Geiszt																	
7.	Karassziay István																410	410
8.	Kálló József	410	410	410													200	200
9.	Komáromy																	
10.	Kliment János																	
11.	Koricránszky																	
12.	Kornely																	
13.	Kovács Pál																	
14.	Lehoczky Antal																	
15.	Lengyel Márton																	
16.	Lukovicszky János																	
17.	Omazsta Zsigmond																	
18.	Patay Mihály																	
19.	Simay Lukács																	
20.	Steiner Jakab																	
21.	Stummer Imre																	
22.	Sztahó János																	
23.	Sztojanovics Szilárd																	
24.	Uhrin Pál																	
	Összesen	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2910	2905	2905	1375	1375
	Bérlők száma	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	7	7	12	9	9	5	5

ügyvédje lett, majd 1834–1840 között gróf Stockhammer Ferdinánd uradalmi ügyvédjeként szolgált.¹⁷ Ahogyan Szeghő ismeretes volt a család előtt, úgy *Simay Kajetán* neve is ismerősen csenghetett számukra, hiszen 1811-ben a rendek Novák Károllyal együtt küldték Pozsonyba kancellistának az országgyűlési követek, báró Wenckheim József és Rosty Albert mellé. Később esküdt, másod-, majd főszolgabíró lett. Bár 1837-ben a főispán másodszolgabírói posztra is jelölte, a rá leadott 25 szavazat kevés volt gróf Wenckheim Béla 525 voksához képest. 1840-ben harmincévnyi szolgálat után lemondott főszolgabírói tisztjéről, így 1842-ben Simay Kajetánt nevezték ki ideiglenesen a másodalispáni posztjáról leköszönt Wenckheim József gróf helyére.¹⁸

1841-ben tovább bővült a bérlők névsora báró Wenckheim Viktor, Tessedik Károly, Vidovich Ferenc, Novák Antal, Szeghő Alajos, Tomcsányi József, Puhánszky Mihály, Kiss Ferenc, Kunos István neveivel, így a haszonbérlők száma ekkor már tíz fölé emelkedett.¹⁹ Az előtte aljegyzőként tevékenykedő *Tessedik Károly* bérlőként való megjelenését leginkább az elnyert megyei posztja magyarázhatja, hiszen 1840-ben orosházi alszolgabíróvá tették meg, tisztségét egészen 1846-ig viselte.²⁰ *Vidovich Ferenc* bérlőként való feltüntetése a hosszú éveken át a csorvási pusztá haszonbérlőjeként szerepelő apja, Vidovich György 1841. évi halálával magyarázható. Vidovich Ferenc nem mellesleg vármegyei főjegyzőként tevékenykedett 1840–1842 között.²¹ A haszonbérlőként megjelenő *Novák Antal* szintén ismert volt a megyében, hiszen 1837-től 1843. évi haláláig viselte a megye alispáni méltóságát.²² *Szeghő Alajos* 1842-ben tiszteletbeli aljegyző, 1843-ban szeghalmi, majd mezőberényi esküdt (1843–1846) lett.²³ *Tomcsányi Józsefet* 1840-ben választották alszolgabíróvá, később 1843-ban báró Wenckheim Béla és Horváth Antal lemondását követően országgyűlési követté tették meg a rendek.²⁴

Az 1842. és 1843. év haszonbérlői mind ismertek a korábbi évekről,²⁵ 1844-ben új bérlőként ifj. gróf Wenckheim József (450 hold), ifj. gróf Bolza József (300 hold), illetve Ambrus Lajos (100 hold) került a kimutatásba.²⁶ *Ambrus Lajos* leginkább csak megyei posztokon fordult meg, hiszen 1840-ben gyomai esküdtnek tették meg, amit 1846-ban központi szolgabírói tisztre váltott.²⁷

17 HÉJJA Julianna Erika: *Békés megye archontológiája és prozopográfiája*. Gyula 2009. 462. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 11.) Szeghő József később Csongrád megye tiszteletbeli ügyésze, táblabírája, majd országgyűlési követe (1843–1844) lett. 1845-ben a közteherviselés fontosságát felismerve Békés vármegyében fekvő birtoka, illetve Borsodban lévő egerfarmosi jószaiga után fizetésre kötelezte magát.

18 HÉJJA 2009. 443. Simay Kajetán 1843–1846 között első alispán lett, illetve 1840 körül vásárolt a Stockhammer-birtokrészekből 74 holdat.

19 MNL OL P 418. A. I. Fasc. Q. f. 361–367. 1841. évi közös számadás.

20 HÉJJA 2009. 481.

21 HÉJJA 2009. 505–506.

22 HÉJJA 2009. 397.

23 HÉJJA 2009. 461.

24 HÉJJA 2009. 488.

25 MNL OL P 418. A. I. Fasc. Q. f. 361–367., f. 368–371. 1841. és 1842. évi közös számadás.

26 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 386–395. 1844. évi számadás.

27 HÉJJA 2009. 206–207.

Sorszám	Bérlők	1801	1802	1803	1809	1810	1818	1821	1822	1824	1825	1826	1828	1829	1830	1831	1832
24.	Tomsányi József																
25.	b. Wenckheim																
26.	Béla																
27.	gr. Wenckheim																
28.	Ferencné																
29.	b. Wenckheim																
30.	József																
31.	if. gr. Wenckheim																
32.	József																
33.	Wenckheim																
34.	Józsefné																
35.	b. Wenckheim																
36.	László																
37.	b. Wenckheim																
38.	Terézia																
39.	Zalay, Károly,																
40.	Szokolay																
41.	Vidovich																
Összesen		4609 4 / 8	4609 4 / 8	4609 4 / 8	4609 4 / 8	4588 352/1100	4588 352/1100	4587 4587	1073 1073		1073 1073	1073 1073	4282 4282	4282 4282	1073 1073	1073 1073	1073 1073
Bérlők		0	2	2	2	2	3	1	1	5	5	5	5	5	3	3	3

Sorszám	Bérlők	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
24.	Tomcsányi József										250	250	250	300	300	300	300
25.	b. Wenckheim Béla										1300	1300	1300	1300	1300	1300	1300
26.	gr. Wenckheim Ferencné					2400	2400	2400	2400	2400	450	450	450	450	450	450	450
27.	b. Wenckheim József																
28.	if. gr. Wenckheim József													450	450	450	400
29.	Wenckheim Józsefné	2400	2400	2400													
30.	b. Wenckheim László																1300
31.	b. Wenckheim Terezia	1190	1190	1190													
32.	Zalay, Kunos, Szokolay																
33.	Vidovich	1100	1100	1100							200	200	200		340	340	300
	Összesen	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690	4690				
	Bérlők	3	3	3	4	5	6	5	5	5	10	10	5	9	12	12	12

Az 1845-ben és 1846-ban feljegyzett haszonbérlok nagyrészt úgyszintén ismertek előttünk,²⁸ hiszen gróf Wenckheim Ferenc (450 hold), báró Wenckheim Viktor (1300 hold), ifj. gróf Wenckheim József (400 hold), ifj. Bolza József (300 hold), Szeghő József (500 hold), Tomcsányi József (300 hold), Tessedik Károly (150 hold), Novák Ferenc (350 hold), Stachó János (146 hold), Zalay János (300 hold) és Kiss Antal (200 hold) voltak a csorvási pusztarész bérloí. Az új haszonbérloként feltűnő *Novák Ferenc* a megyei hivatalviselőkkel szemben uradalmi posztja révén kerülhetett a bérlok sorába, ugyanis a mezőberényi és körösladányi uradalom ügyvédje volt, majd 1852-ben a báró Wenckheim család jószágigazgatója lett.²⁹ 1847-ben a közös adminisztrációban ügyvédként tevékenykedő – 1846-tól (!) – Horváth Lászlóval egészült ki a bérlok sora, aki 140 holdat bérelt a csorvási pusztából. Az 1848. évi számadásban³⁰ báró Wenckheim László nevét jegyezték fel báró Wenckheim Viktor helyett, illetve Kiss Ferencsel (100 hold), vélhetően helybéli lakossal bővült a bérlok köre. Így az 1850 és 1853 közötti időszakban báró Wenckheim László, Tomcsányi József, Szeghő József nemesek, illetve Kis Antal, Lázár István, Hontosovszky Ferenc helybéli lakosok fizettek árendát a csorvási pusztarészek után.³¹

A kis-apácai pusztát kezdetben szintén csabai lakosok bérelték, illetve az 1811. évi számadás³² *Lehoczky Antalt* jegyezte fel haszonbérloként. *Lehoczky* már 1800-ban a megye alügyészeként tevékenykedett, majd 1804-től rendes fiskális lett. A rendek azonban 1816-ban felfüggesztették hivatalából, sőt 1817-ben az endrődi uradalom nevében Csepicsányi Tamás azon egy sessio földről való elköltözésre is felszólította, amit vármegyei ügyészként *Lehoczky* a Harruckern család jóvóltából használt, továbbá megintette, hogy ezentúl semmilyen panaszos ügyet ne vállaljon el a helybéli uradalom ellen.³³

Az 1821–1830 közötti kimutatások szerint Csaba (1557 hold) mellett Kornely Ambrus táblabíró (500 hold), Stummer János főszolgabíró (200 hold), Lengyel Márton fiskális (250 hold), Bodoky Mihály földmérő (100 hold), illetve két csabai lakos bérelt további 250 hold földet. *Kornely Ambrus* a sarkadi (1801) és a kétegyházi uradalom ügyvédje (1802–1803) volt. 1803-ban megyei posztot is vállalt, ekkor fizetési táblabíró lett. 1811 és 1818 között főadószedői posztra nevezték ki. 1828-ban és 1832-ben újra fizetési táblabírónak tették meg.³⁴

Az 1831. évi számadásban³⁵ a csabai községen kívül Stummer János, Bodoky Mihály, Kálló József nemesek és Dang Konrád helybéli lakos lettek az új bérlok. *Stummer János* 1828-ban már helyettes alispánként szolgált, majd a csabai járás főszolgabírójává választot-

28 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 397–405., f. 407–417. 1845. és 1846. évi közös számadás.

29 HÉJJA 2009. 398.

30 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 423–429. 1848. évi közös számadás. A csorvási pusztát a leghoszszabb ideig Vidovich György és Szeghő József bérelte, hiszen tizenhárom esztendőn át szerepeltek a bérlok között (1836–1848). Báró Wenckheim József nyolc (1818–1821, 1824–1829), gróf Wenckheim Ferenc tizenegy évben (1837–1847) bérelt a csorvási pusztarészből. A legnagyobb bérlettel Gyula városa és báró Wenckheim József rendelkezett, hiszen 1400 holddal bírtak, majd őket követte báró Wenckheim Béla 1300 holddal. A pusztarészek átlagban 300–500 hold közötti pusztabérletek voltak. Azok, akik egy-egy évre béreltek a csorvási pusztarészből, a helyi, nem nemes lakosok közül kerültek ki.

31 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 438–445., f. 446–458., f. 459–472. 1850., 1851. és 1853. évi közös számadás.

32 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 118. 1811. évi közös számadás.

33 HÉJJA 2009. 362. *Lehoczky* vármegyei táblabírói kinevezése is megkérdőjeleződött. 1831-ben kolerában hunyt el.

34 HÉJJA 2009. 346.

35 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 265–268. 1831. évi közös számadás.

ták, 1834-ben pedig fizetéses táblabíró lett.³⁶ *Bodoky Mihály* földmérőként ismeretes a megye előtt, hiszen 1812-ben a főispán nevezte ki erre az állásra. Az 1820-as évektől a megye vízrendezési munkái tartoztak a felügyelete alá, továbbá a megye térképét is ő készítette el.³⁷ A mérnöki tudását az uradalom is kamatoztta, sőt a család az örökösökön kívül egyedül csak neki adott nagyobb összegű kölcsönt a közös kasszából.³⁸ *Kálló József* 1831-ben Gyula város éjjeli csendbiztos volt, 1832-ben pedig a békési járás csendbiztosává (1832–1849) választották meg.³⁹

Az 1835. évtől újabb bérlők tűntek fel,⁴⁰ úgymint Komáromy Miklós, Koritsánszky János nemesek és Gira Ádám. *Komáromy Miklós* 1822-ben kancellistaként kezdte hivatali pályafutását a megyében, majd 1827–1834 között németgyulai jegyző lett.⁴¹ *Koritsánszky János* szintén jegyzőként szolgált, de Csabán.⁴² 1837-től – a csorvási pusztát bérlők köréből kikerülve – Simay Kajetán továbbiakban a kis-apácai pusztából bérelt 500 holdat. Az 1838. évi számadásban tehát a következő nevek szerepeltek Kis-Apáca bérlői között: Dang Konrád 500, Komáromy Miklós 410, Simay Kajetán 500, Koritsánszky Mihály 1500 holdat bírt.⁴³ Az utóbbit 1841-ben Kliment János váltotta, akinek egyébként az uradalom olajmalom felállítását is engedélyezte.⁴⁴

1842-ben és 1843-ban a bérlők között Simay Kajetán 1410, Kliment János pedig 1885 holddal szerepelt.⁴⁵ 1844–1847 között Simay Kajetán 400, Kliment János 1500, Komáromy Miklós 200, Bartóky József 250, Bodoky Mihály 215, Stummer Imre 250, Omaszta Zsigmond 250, Lukoviczky János 250, Uhrin Pál 250, Patai Mihály pedig 250 holdat bírt a kis-apácai pusztából. Az új bérlő *Bartóky József* egyben birtokos is volt, hiszen ebben a titulusban a család közös családgyűlésén is megjelent, de egyéb megyei poszt nem köthető nevéhez. Míután a korábbi haszonbérlő Stummer János 1842-ben elhunyt Csabán, így fia, *Stummer Imre* neve került be a számadásba, aki a fentebb említett Lehoczky Antal felfüggesztésekor helyettes alügyészként működött. Ettől a hivatalától 1840-ben vált meg, hiszen ekkortól 1843-ig központi szolgabíróvá tették meg, de még ugyanebben az évben minden további közhivataltól elhatárolta magát.⁴⁶ A Stummer családdal rokonságban álló és egyébként a családgyűléseken aktív *Omaszta Zsigmond* szintén nem ismeretlen, hiszen 1824–1834 között szarvasi uradalmi, majd id. gróf Eszterházy Mihály csabai uradalmi ügyvédje (1830–1834) volt.⁴⁷

Az 1848. évi kimutatás tanulsága szerint Bodoky Mihály, Bartóky József, Stummer Imre, 1845-ben és 1846-ban a Csorváson haszonbérlőként szereplő Stachó János, Steiner Jakab, Karassiy István, a közös adminisztráció utolsó pénztárnoka *Balla Károly*, illetve Sztojano-

36 HÉJJA 2009. 453.

37 HÉJJA 2009. 237.

38 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 478–487., 490–513. A család földmérője és későbbi birtokosa Bodoky Mihály 1816-ban 480 ezüstforint kölcsönt vett fel a család közös kasszájától, amit végül majd csak 1833. évben rendezett. Ezzel kivételesnek számított, hiszen a közös kassa csak a családtagoknak nyújtott kölcsönt.

39 HÉJJA 2009. 320–321.

40 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 295–306. 1835. évi közös számadás.

41 HÉJJA 2009. 344.

42 HÉJJA 2009. 345.

43 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 332–339. 1838. évi közös számadás.

44 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 361–367. 1841. évi közös számadás. MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 284–293. 1839. május 1./15. A családgyűlés Kliment Jánosnak olajmalom felállítását engedélyezte haszonbér fizetése mellett.

45 MNL OL P 418 A. I. Fasc. Q. f. 368–374., f. 378–384. 1842. és 1843. évi közös számadás.

46 HÉJJA 2009. 452.

47 HÉJJA 2009. 405.

vits Szilárd, Geiszt Ádám fizettek árendát.⁴⁸ A haszonbérlokként feltűnő *Steiner Jakab* egyébként birtokosként a közös családgyűléseken is jelen volt, sőt a csabai Apponyi-uradalom inspektoraként (1845), uradalmi főfelügyelőjeként (1847) is tevékenykedett.⁴⁹ *Karassiy István* bérlő édesapja gróf Wenckheim József uradalmi inspektora (1817) volt, 1819-ben pedig az endrődi uradalom birtokosainak teljhatalmú biztosa lett, végül békési (1819–1823) és székudvari (1822) uradalmi inspektorként dolgozott. Az itt szereplő fia viszont megyei pályán helyezkedett el, hiszen főjegyző, központi szolgabíró volt ebben az időszakban.⁵⁰ 1851-ben már nincs új bérlő, így Sztojanovits Szilárd, Bartóky József, Bodoky Mihály, Ambrus Lajos, Stachó János, Steiner Jakab béreltek a kis-apácai pusztából.⁵¹

Mindkét pusztá esetében láthatóan az 1840-es évekre ugrott meg a bérlők száma, de amíg a Harruckern-örökös családok közül csak a Wenckheim családtagok a csorvási pusztá majd felét bérelték, addig a kis-apácai pusztát egyik örökös család sem vette haszonbérbe. Lényegében a bérlők három csoportját lehet megkülönböztetni: a főúri örökös családot – jelesen csak a Wenckheim familiát a csorvási pusztarész bérlése révén –, a megyénél vagy az uradalomnál hivatalalt viselő nemeseket, illetve a legkisebb részben a nemesi ranggal nem bíró, helyi lakosokat. Meglátásunk szerint a puszták bérlőinek az alakulása nem véletlenszerű, hiszen kezdetben az uradalmi alkalmazások – akár a közös birtokrészeknél, akár más örökös családoknál vállalt szolgálat után –, később pedig a járáshoz tartozó megyei posztok megszerzése játszhatott közre a haszonbérletek kiadásánál.⁵² A megye politikai életében, illetve a közös részek irányításában és „használatában” aktív helyi főúri családok szerepe pedig bizonyosan nem elhanyagolható a haszonbérletek elnyerésében.

A földesurak és a bérlők közötti haszonbérleti szerződések

A fentebbi megállapításokat támasztják alá a megyei tisztségviselők, illetve a Wenckheim és Bolza család között megkötött haszonbérleti szerződések is, amelyek saját kezelésükben lévő birtokrészeikre megkötött egyezségek voltak. Bár ezek ilyenformán nem képezték a közös adminisztráció részét, de az ezeknél tapasztalható gyakorlat feltehetően a közös birtokrészeknél sem működött másképp, ezért röviden kitérnénk ezekre a haszonbérleti szerződésekre is. A megállapodások között előfordult például *Lehoczky Pál* neve, aki 1781 és 1811 között viselt másodszolgabírói posztot. *Lehoczky* megyei tisztségéből és *Wenckheim József* kegyességéből adódóan Körösladányban kapott szántóföldet kaszálóval együtt, amit halála után özvegye, Fülöp Erzsébet is bírt.⁵³ Az alispán *Lehoczky Pál* halálát követően, 1812 első felétől a békési járás alszolgabírói teendőivel *Szombathelyi Józsefet* bízta meg. Miután *Lehoczky* he-

48 MNL OL P 418. A. I. Fasc. Q. f. 423–429. 1848. évi közös számadás.

49 HÉJJA 2009. 451.

50 HÉJJA 2009. 322–324.

51 MNL OL P 418. A. I. Fasc. Q. f. 446–458. 1851. évi közös számadás. A leghosszabb ideig, tizenkilenc évig Csaba bérelt a kis-apácai pusztarészből. Simay Lukács tizenkét, Kornely Ambrus és Lengyel Márton tíz-tíz évig rendelkezett haszonbérlettel. Dang Konrád, helybéli lakos kilenc évnél szerepelt bérlőként. A legnagyobb bérlettel Csaba helysége bírt, hiszen 1000 és 700 hold között bérelt pusztarészt a családtól. A bérletek átlagban 200–250 hold közöttiek, tehát méretéből is adódóan jóval kisebbek voltak a kis-apácai bérletek, mint a csorvásiak.

52 Erdemes megjegyezni, hogy míg más megyéknél elvárás volt, hogy a megyei tisztségviselők birtokkal rendelkezzenek, addig itt fordítva történhetett, hiszen uradalmi és megyei posztok révén juthattak földekhez.

53 MNL OL P 418. A. II. c. f. 80. Ennek használatát 1812. május 25-én engedélyezte.

lyébe Szombathelyi szolgabíró került,⁵⁴ így Lehoczky özvegyének külön kellett kérnie, hogy maradjon a föld a birtokában, amit Wenckheim engedélyezett is.⁵⁵ A haszonbérletek ugyanis leginkább az újonnan hivatalba lépő tisztviselőknek jártak. Az egyébként közös pusztákból is bérlő *Simay Kajetán* neve is többször előkerült, aki az elnyert alispáni hivatal ellenére kérelmezte, hogy hadd maradjon a korábban haszonbérletbe kapott földek birtokában. Wenckheim József a szeghalmi földekből egy sessiót a hozzátartozó kaszálóval együtt átengedett Simaynak, aki ezek után egy tanyát is kért magának, amit szintén engedélyezett neki a földesúr. A Wenckheim József és Simay Kajetán között 1828-ban megkötött kontraktus szerint Wenckheim a Körösladányban lévő allódiúmahoz tartozó földet árendába adta neki, ami összesen 85 4/8 hold szántóföldet és 110 4/8 hold kaszálót, azaz együttesen 196 holdat jelentett, ami után a körösladányi uradalmi kasszába 196 ezüstforintot kellett befizetnie. A földet pedig úgy kellett kezelnie, mint a saját majorságbeli földjét.⁵⁶ 1834-ben a fennmaradó részeket Simay Kajetán mellett körösladányi lakosok használhatták, így ennek megfelelően használata fele-fele részben történt.⁵⁷ Simay Kajetán után a békési járás szolgabírói hivatalába kinevezett *Kállay Ignác* folyamodott birtokért, illetve ezenfelül 300 birka tartására kért és kapott engedelmet.⁵⁸

A bérlők között – a közös puszták árendafizetői között is feltűnő – *Vidovich Ferenc*,⁵⁹ illetve *Boczkó Károly*,⁶⁰ haszonbérleti megállapodása is fennmaradt. A haszonbérletet mindkét esetben megyei posztjuk magyarázza. Vidovichot az 1828. évi tisztújítás alkalmával a csabai járás másodszolgabírájának választották meg, illetve a főispán ezzel egyidejűleg tiszteletbeli főszolgabírónak is kinevezte. Az 1832. évi restauráción a békési járás főszolgabírójává lépett elő, amit 1837-ben megerősítettek. Hivatalától 1840-ben vált meg, ekkor Atzél Antal vármegyei főjegyzőnek (1840–1842) tette meg. Boczkó 1832-ben, majd ismételtelen 1837-ben lett a csabai járás másodszolgabírója (1832–1839). Nem mellékesen mind a kettejük ellen a bitang jószágok eladásából befolyt pénzösszegek hűtlen kezelése miatt vizsgálatot indítottak; Vidovichnál megalapozottnak, Boczkónál viszont alaptalannak tartották a felhozott vádakat.⁶¹

Bár Wenckheim „bőkezűen” osztotta a haszonbérleti földeket az újonnan kinevezett megyei tisztviselőknek, de mindegyik megállapodásban szerepelt, hogy a földesúr szabad tetszéséig bírhatják és használhatják a tisztviselők, azaz a földesúr bármikor és bármilyen indoklás nélkül visszavehette őket. A megye és az uradalom közötti bonyodalom épp ebből adódott,

54 HÉJJA 2009. 364.

55 MNL OL P 418 A. II. c. f. 84. Wenckheim József két sessió földet a hozzátartozó kaszálóval együtt engedélyezett. Körösladány, 1813. november 25. f. 96. Wenckheim József Lehoczky Lajos főszolgabírónak a hivatalához tartozó 3 1/8 sessió földért minden sessiona 40 forintból álló cenzust rendelt el. Békés, 1830. december 31.

56 MNL OL P 418 A. II. c. f. 82–83. A kérelem 1813. november 25-én Körösladányban íródott, amire Wenckheim 1814. április 24-én Szeghalmon válaszolt. A szerződés 1828. július 10-én készült el.

57 MNL OL P 418 A. II. c. f. 98. A körösladányi földesúr és a lakosok közötti egyezség Körösladányban, 1834. szeptember 29-én született meg.

58 MNL OL P 418 A. I. 66. f. 100., HÉJJA 2009. 317–318. Kállay Ignácot a főispán 1834-ben – Simay Kajetán alszolgabíróból főszolgabíróvá történt kinevezése folytán – a békési járás alszolgabírójává nevezte ki. Az 1837. évi tisztújítás alkalmával a békési járás másodszolgabírájának választották meg. A következő, 1840-ben megtartott restauráció idején a csabai járás főszolgabírójává (1840–1843) lépett elő, hivatalától 1843-ban vált meg.

59 MNL OL P 418 A. II. c. f. 97. Az uraság nemcsak adhatott haszonbérleti földet, hanem annak díját el is engedhette. Így például Wenckheim József Antal 3 1/8 sessió föld után járó haszonvételei költségeit Vidovich Ferenc számára elengedte. Békés, 1835. december 31.

60 MNL OL P 418 A. II. c. f. 109–111. Boczkó Károly nyilatkozott a földmérőnek, hogy a földesúr kegyességéből bírt földet és tanyát. A föld után 75 forintot fizetett. Szarvas, 1807. december 28.

61 HÉJJA 2009. 236., 505–506.

hiszen a csabai és szarvasi járás tisztviselőinek, jelesen a szolgabíráknak a földesúr kegyelméből átengedett földek használati joga a legutóbb tartott tisztújításkor – azaz 1837. évben – megszűnt. A megye sérelmezte a földesúr döntését, mert bár az adományozás valóban a kegyességen alapult, úgy érezték, hogy abból még nem következhet az adomány visszavétele. A visszavételnek – mint minden adománynak, saját természetére nézve – csak akkor lehet helye, ha a nyilvános feltételek külön oklevélben vannak megfogalmazva, de ilyen oklevél a földekre nem létezett, főként olyan nem, ami a használati jogokat a tisztújításokkor megszüntette volna. Ezeket a földeket minden kikötés nélkül adták a közhivatalnokoknak, következésképp olyan hivatali dotációt képeztek, amelyek csak hivatallal voltak megszüntethetőek, azaz önkényes rendelkezés alá nem tartoztak. Arról nem is beszélve, hogy a magánosok ideiglenes tetszésétől függő javaival ellátott tisztikar híre és mindenkori függetlensége is kétségsbe volt vonható. Novák Antal alispán ezért a tisztikar nevében félelmét fejezte ki a földesúr felé, miszerint esetlegesen a többi ilyen eredetű földre nézve is hasonló lépéseket kíván tenni, így esedező levelében e földek háborítatlanságát kérte.⁶²

Az uradalom részéről viszont úgy gondolták, hogy ezek a földek a Harruckern-örökösöket illetik meg, és a megyei tisztviselőknak, jelesen a szolgabíráknak csupán földesúri kegyességből – jótéteményeik megnyerésének érdekében – engedték át. Így például Simay Kajetánra hivatkoztak, akit az 1837-ben tartott tisztújítás alkalmával Csabára választottak meg szolgabírónak, ezért az uraság ezután minden tiltakozás ellenére saját használatába vehette vissza a haszonbérleti földet.⁶³ Boczkó Károly szolgabíró az uraság szintén megfosztotta a tisztújítás alkalmával, de Boczkó tiltakozva visszafoglalta – bevetette és használta – a haszonbérleti földjét.⁶⁴ Salacz László több uradalmi tiszt jelenlétében ellentmondott Boczknak,⁶⁵ így az illető uraság részére visszafoglalták tőle a földet, és annak őrzésére csószot rendeltek ki.⁶⁶

Simay Kajetán csabai főszolgabírónak és Boczkó Károly szarvasi szolgabírónak azonban nem kellett messzire mennie újabb földek haszonbérletéért, hiszen később Bolza József földjeit kérték és kapták meg használatra.⁶⁷ Az 1841. évi tisztújítás alkalmával hivatalba lépő *Lengyel Márton* és *Ambrus Lajos* az endrődi határban lévő földeket három évre kapták használatba szintén gróf Bolza Józseftől.⁶⁸ Továbbá *Bogyó József* másfél sessio földet birt az endrődi határban – az 1843. évi tisztújításnak köszönhetően –,⁶⁹ de *Kis Péter* szolgabíró is

62 MNL OL P 418 A. II. c. f. 107–109. 1838. január 24.

63 MNL OL P 418 A. II. c. f. 151–154. Csaba, 1838. március 30. f. 171. Későbbiekben a tiszteknek, valamint a saját tisztviselőknak átadott kérdéses földeket csak előre megírt kísérőlevél mellett engedték át ideiglenes használatba további rendelkezésig. Körösladány, 1843. szeptember 10. özv. b. Wenckheimné (szül. b. Orczy Terézia.)

64 MNL OL P 418 A. II. c. f. 123–124. Salacz László, az uradalom ügyvédje. Szarvas, 1838. január 29.

65 MNL OL P 418 A. II. c. f. 155–156. Szarvas, 1838. április 5.

66 MNL OL P 418 A. II. c. f. 157. Csaba, 1838. április 9.

67 MNL OL P 418 A. II. c. f. 160. Szarvas, 1838. július 17.

68 MNL OL P 418 A. II. c. f. 166. Csaba, 1841. április 31. f. 168. Gyoma, 1843. július 6.

HÉJJA 2009. 206–207. Ambrus Lajost 1840-ben a szarvasi alszolgabíró mellé gyomai esküdtnak (1840–1846) választották meg. 1843-ban erősítették meg a posztján, majd 1846-ban központi szolgabírónak tették meg. A főispán 1847-ben szolgabírónak nevezte ki.

69 MNL OL P 418 A. II. c. f. 170. Gyula, 1843. augusztus 27. HÉJJA 2009. 239. Bogyó Józsefet Horváth Zsigmond 1805-ben tiszteletbeli alszolgabírónak nevezte ki. Esküdti posztját – Lehoczy Lajossal való sógorsága miatt – 1818-ban Orosházára helyezték át. 1817-ben a csabai járás másodszolgabírájának ajánlották. 1834-ben szeghalmi esküdti posztra javasolták. Az 1810–1820-as években több rendbeli panasz merült fel vele szemben, így az endrődi és a gyomai uradalom előtt annyira befeketítette magát, hogy nem ismerték el posztjában.

egyezségre lépett Bolzával, mely szerződés keretében 182 hold földet szerzett Csabán, amit korábban Kállay Ignác használt.⁷⁰ De ahogyan a Wenckheim család, úgy a Bolza familia is fenntartotta ezen egyezségekben azt a jogot, hogy a Harruckern-örökösök – minden per vagy bírászkodás nélkül – a maguk javát nézve visszavehették ezeket a haszonbérleteket, és tulajdonosi jogait gyakorolva szabadon rendelkezhetek felettük.

Haszonbérletek, avagy jövedelemkiegészítést szolgáló illetményföldek?

A közös puszták haszonbérlete, illetve a közös számadások között felbukkanó haszonbérleti szerződések tulajdonképpen felfedik az uradalom alkalmazottai, a megye tisztviselői és a pusztarészek haszonbérllői közötti személyazonosságokat. Ez egyfelől jelzi a köz- és magán-szféra sajátos 19. századi összefonódását, ami egyben a megyei tisztikar nagybirtokosoktól való függőségének, illetve függetlenségének a kérdését is felveti. Miután a Harruckern-uradalom örökösei majd a megye kétharmada felett rendelkeztek, szerepük és befolyásuk bizonyosan nem elhanyagolható ezen a területen sem. Másfelől pedig a megye és az uradalom alkalmazásában lévőknek juttatott földeket helyesebb talán nem haszonbérletként, hanem sokkal inkább illetményföldként, illetve az alkalmazottak fizetésén felüli kiegészítésként értelmezni.

Az uradalmi tisztviselőknél ez érthető, hiszen az uradalom figyelembe vette az elvégzett munka minőségét, illetve tisztjeinek, alkalmazottainak hűségét és odaadását is díjazta. A megyei alkalmazottaknál azonban ez mindenképp magyarázatra szorul. A megyei tisztviselők fizetésekiegészítésének e formája vélhetően még a Harruckern-uradalom 18. századi megyét támogató és szervező tevékenységének a maradványa lehetett, amikor is a megye még kifejezetten rászorult a földesúr segítségére a megyei apparátus működtetésében, illetve maga az uradalomalapító Harruckern János György is jogot formált a megyei élet szervezésére. Az uradalom birtokosai és a megye tisztikara közötti egymásrautaltság mondhatni – ebben a korban már nem jellemző – familiáris kapcsolatot mutat. Így például a Harruckern-örökösök közös számadásaiból az is kitűnt, hogy az uradalom évről évre fizetést utalt ki a megye, illetve az uradalom szolgálatában egyaránt tevékenykedő orvosnak, továbbá rendszeresen nyújtott támogatást a megyének a tisztújítások költségeinek és az egyéb állami terheknek a fedezésében.

A földek kiutalásában megmutatkozó állandó gyakorlatot a megyei tisztviselők tiltakozása is megerősíti, hiszen ez azt is megmutatja, hogy ezek a bérletek valószínűleg a gazdaságuk szerves részét képezték. A megkapott haszonbérletek elvesztése ugyanis nemcsak a jövedelem kimaradása miatt lehetett fájó, hanem komoly veszteséggel is járhatott: az önkényes földesúri visszavétel eredményeképpen a bérlő eleshetett a hivatalviselése, illetve a bérlet ideje alatt eszközölt fejlesztéseitől. A földesúr számára viszont a kiutalt haszonbérlet több szempontból is kedvező volt, hiszen egyrészt ezáltal megnyerhette magának a megyei, uradalmi alkalmazottakat, másrészt pedig a bérletből befolyó összegekből saját jövedelmét gyarapíthatta. A haszonbérletek elterjedése ugyanis többek között azt az igényt is kielégítette, hogy a „feudális nagybirtokosok polgári vállalkozóvá” váljanak, illetve saját gazdaságuk tőkeigényeit a bérletek által is biztosítsák.

70 MNL OL P 418 A. II. c f. 169. Szarvas, 1843. augusztus 15. HÉJJA 2009. 339. Kis Pétert az 1837. évi tisztújítás alkalmával a békési járás esküdtjévé választották meg. 1840-ben a békési járás főszolgabírója mellé került esküdtnek Szeghalomra. 1843-ban a csabai járás alszolgabírójává (1843–1846), 1846-ban főszolgabírójává lépett elő.

ADRIENN SZILÁGYI

**THE JOINT PROPERTY OF THE HARRUCKERN HEIRS
AS ALLOWANCE LANDS OF MANORIAL
AND COUNTY EMPLOYEES****ABSTRACT**

The study explores the leaseholders of the jointly held properties of the Harruckern heirs in Békés County with the aid of accounts, leasehold registers and contracts. The leaseholders of the jointly held lands can on the one hand be linked to the Harruckern inheritors personally and on the other they acquired positions in the manor or the county after which the landowner in question could grant them lands as a supplement to their salary. The identity of the manorial employees, county officials and the leaseholders of deserted lands is a sign of the characteristic 19th century blurring of the lines between public and private spheres, and also suggests that the acquisition of such lands should be interpreted not as a form of leasehold but as an allowance land supplementing their regular payment. This was likely the relic of the involvement of the Harruckern estate in the support and re-organization of the county in the 18th century. By distributing such leaseholds the landowner gained the support of county and manorial employees and could also increase his income from rents and supply the capital requirements of his estate.

TOLNAY GÁBOR

BERECZKI MÁTÉ ÉS GYÜMÖLCSÖSKERTJE

Bereczki Máté (1824–1895) nevét – aki a 19. században Magyarországon a hazai szakszerű gyümölcstermesztés tudományos alapokon történő fejlesztésének egyik úttörője volt – ma már a lakosság többsége ismeri; a gyümölcstermesztéssel foglalkozók fülében biztosan ismerősen cseng a neve. Ismertsége új életre kelt a pomológiával foglalkozó tudósok körében is, hiszen tapasztalatai, tudományos megfigyelésein alapuló megállapításainak többsége a 21. században is beigazolódott. Bereczki létrehozta Magyarországon az első fajtatiszta szaporítóanyagot szolgáltató faiskoláját, valamint kísérleti célokra – külföldi és magyarországi gyümölcsfajták begyűjtésével – az ország első fajtahiteles törzsgyümölcsösét. Új fajtákat honosított meg (így például a jonatánalmát). A fajtákról eredetük tisztázásával pontos leírást készített. Eredményeit magyar és külföldi szakfolyóiratokban és kiterjedt levelezésével tette közzé. Az 1075 darab gyümölcsfajta leírása, valamint termesztési tanácsokat tartalmazó könyvei a magyar pomológia alapművei közé tartoznak.¹ Jelenleg is folyik Takáts Béla² jóvoltából a 938 levélből álló levélgyűjteménynek a Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtárban való megjelenítése hét kötetben.³

Az utóbbi évtizedek pomológiai kutatásai, a történeti tájfajták megőrzésére, felélesztésére irányuló törekvések egyre többször nyúlnak vissza tudományos eredményeihez; megállapításai, következtetései mondhatni virágkorukat élik napjainkban. Ezért tartottuk illendőnek és szükségesnek, hogy életének, tevékenységének minden eseményét felkutassuk, górcső alá vegyük annak eddig ismeretlen momentumait. Homályos pontok pedig vannak Bereczki Máté életében. Ilyen az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc alatt végzett tevékenysége, és ilyen a bujdosás hét-nyolc éves időtartama. Erről az időszakról csak annyit tudunk, hogy a tiszántúli vándorlás célja egy újabb felkelés kirobbantásának az előkészítése volt.⁴ Tulajdonképpen életének 1849 és 1862 közötti időszakából csak néhány eseményt ismerünk. Oka ennek Bereczki végtelen szerénysége. Sem műveiben, sem levelezésében soha nem utal erre az

- 1 *Új magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. MARKÓ László. Budapest 2001. I. köt. 660–661. (A továbbiakban: *Új magyar életrajzi lexikon*.)
- 2 Takáts Béla (1959), a Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézmény megyei feladatokat is ellátó szakmai igazgatóhelyettese.
- 3 *Bereczki Máté és Dörögő Dániel levelezése*. Szerk., jegyz. TOLNAY Gábor. Szolnok 2012–2014. Online. Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtár Elektronikus Könyvtára. (A továbbiakban: TOLNAY 2012.) Eddig megjelent a levelezés 1–4. kötete. (Mellékletében Takáts Rózsa: A levelezésben előforduló gyümölcsfajták listája 1–4. kötethez.) <https://vfmk.hu/vfek> [Az internetes források és hivatkozások megtekintve: 2015. május 4. – A továbbiakban nem jelöljük.]
- 4 A „Teleki Blanka pere” című iratban, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára, 1853/7/59. szám alatt.

időszakra. Ennek következtében barátai sem érintik soha ezt a témát sem írásban, sem beszélgetéseik során. Ezért láttuk indokoltnak, hogy a harmadik, részben homályos pontot: gyümölcsöskertjének történetét, megmaradásának, fenntarthatóságának „kálváriáját” – főleg levelezése alapján – megkíséreljük kideríteni.

Annaira természetesnek tűnik, hogy egy neves gyümölcskertész fajtakísérleteit egy olyan darab földön végezze, amit kísérleti gyümölcsösnek nevezünk. Hogy az a darab föld kié, kinek a tulajdona, az teljesen közömbös számunkra. Bereczki példáján látni fogjuk, hogy bizony ez a látszólag mindennapi kérdés nemegyszer problémák forrásává válva sok álmatlan éjszakát okozott a tudós pomológusnak, akinek szellemi energiáit – mindannyiunk érdekében – a szakmája művelésére kellett volna fordítania.

BERECZKI MÁTÉ ÉS A SÁRMEZEY CSALÁD KAPCSOLATA

Bereczki Máté életét többé-kevésbé mindannyian ismerjük. 1862-ben egy volt honvéd bajtársa ajánlására Sármezey Antal⁵ kunágotai kincstári bérlő az ekkor harmincnégy éves Bereczkit a pusztájára hívta gyermekeinek nevelésére, ahova aztán Bereczki tíz évre el is szerződött. Oly sok hányódtatás után nyugalomra vágyott, egy csendes helyre, ahol békességben töltheti idejét, taníthat és kertészkedhet. Az idők folyamán azután véglegesen gyöke-

- 5 A Sármezey család és Bereczki Máté kapcsolata: Sármezey (Vertán) (I.) Antal, szombatsági (Váradolaszi, Bihar vm. [ma Olosig, Románia], 1822 – Kürtös, Arad vm. [ma Curtici, Románia], 1897) kincstári földbérlő, földbirtokos. Felesége: Rétháti Kövér Anna (Maroskisfalud, Maros vm. [ma Nazna, Románia], 1832 – Arad [ma Arad, Románia], 1893). Házasságkötés: 1848, Mezőkovácsháza. Gyermekeik: 1. Júlia Olga (Mezőkovácsháza, 1853 – Mezőkovácsháza, 1855). 2. Manó (Arad, 1854 – Kürtös, 1901), földbirtokos. 3. Ákos Antal (Mezőkovácsháza, 1855 – Arad, 1909) szolgabíró. 4. Béla István (Mezőkovácsháza, 1857 – Kovácsháza, 1868). 5. Endre Elemér (Kovácsaháza, 1859. április 21. – Békéscsaba, 1939. augusztus 15.) vasútépítő mérnök, a motorvonat-tervezés úttörője. 6. Antal (II.) Zsigmond Aladár (Mezőkovácsháza, 1860. szeptember 13. – Kunágotapuszta, 1927. december 5.) földbérlő, földbirtokos. 7. Árpád Gusztáv Imre (Kovácsaháza, 1863 – Nouva Columbia, Paraguay, 1923). 8. Margit Jolán (Kovácsaháza, 1865 – Budapest, 1954). Férje: Nágel Vilmos (Sárafalva, Torontál vm. [ma Saravale, Románia], 1866 – Arad, 1933) kincstári bérlő, földbirtokos. 9. Ágnes Judit (Kovácsaháza, 1866 – Arad, 1933). Férje: Szathmáry Király János. 10. Jolán Etel (Kovácsaháza, 1868 – Budapest, 1936). Férje: Hász Kálmán (? – 1913).

A családfő 1868-ban Vertánról Sármezeyre változtatta a nevét, mert a nemességet szerző Vertánok mindegyikének volt Antal nevű fia is. Utódai ma is a Sármezey nevet használják. 1862-ben Bereczki Mátéval tízéves szerződést kötött, magántanárként alkalmazta a gyermekei mellé. Bereczki „principálisnak” (*nagyonfontosságú, elsőrendű személy, főnök*) nevezte Sármezeyt. Bereczkinek a tanítás mellett lehetősége nyílt egy gyümölcsöskert létrehozására is, kezdetben öt kisholdnyi területen gazdálkodott. Amikor Bereczki befejezte a nevelői munkáját, nem hagyta el a Sármezey-kúriát, hanem a rendelkezésére bocsátott földön már csak gyümölcsészettel foglalkozott. Bereczki gazdasága nem sokkal később országos jelentőségű, majd európai híré gyümölcsöskertté vált. A pomológus az 1880-as évek második felében az akkor Kunágotához tartozó, Sármezey (II.) Antal által alapított Sármezey-tanyára költözött át, áttelepítve teljes gyümölcsfagyűjteményét Kunágotára, ahol hat kat. holdon 3000 gyümölcsfát nevelt. Sármezey (II.) Antal 1893-ban vásárolt egy 200 kat. holdas birtokot. Ez 1911-ben már csak 199 kat. holdat tett ki. Az 1935-ös gazdacímár szerint Sármezey (III.) Antal és testvérei 342 kat. holdat birtokoltak. A feljegyzések szerint a kúriában értékes könyvtárat őriztek, amely a II. világháború végén megsemmisült. 1945 után a majort és a kúriát lebontották. Ma már szántóföld van egykori helyükön. Bereczki volt gyümölcsöse is megsemmisült. BARNÁ János – SÜMEGHY Dezső: *Nemes családok Csanádvarmegyében*. Budapest 1998. (Reprint kiadás) 219–220. és VIRÁG Zsolt: *Magyar kastélylexikon. Békés megye kastélyai és kúriái*. Budapest 2009. 346–347.

ret vert a kunágotai pusztán, és azt soha többé el nem hagyta. Az itt töltött jó három évtized életének igazi alkotó korszaka volt, melynek során Európa-hírű pomológussá és a haza legnagyobb gyümölcsészévé fejlődött.

A KINCSTÁRI BIRTOKON GAZDÁLKODÓ, VALÓJÁBAN HASZONBÉRLŐ

A királyi birtoknak a polgári korszakban is létező két formája a kései feudalizmus kori előzmények után jogilag élesen elhatárolódott. A *koronabirtokok* az uralkodónak mint magyar királynak az udvartartását voltak hivatva fedezni. A *kincstári birtok* az államkincstár mezőgazdasági birtokainak közös elnevezése volt. Ezek igazgatását 1867-ig a „cs. kir. kerületi pénzügy igazgatóságok” végezték. Ez a feladat később az 1867-ben felállított jószágigazgatóságokra hárult, amelyek úgy gazdálkodtak a mezőgazdasági kincstári birtokokkal, hogy azokon hosszabb időtartamra szóló bérleteket létesítettek. Ezek méretei az idők folyamán zsugorodtak, különösen miután 1872-ben az országgyűlés jó részük eladása mellett döntött.⁶ Az eladásra kijelölt területeket a pénzügyminisztérium vette azután kezelésbe – főleg 1880 után.

Sármezey I. Antalnak már az édesapja is hasznobérelt több mint kétezer kat. holdat a Csanád megyében fekvő és a pécskai⁷ uradalomhoz tartozó mezőkovácsházi kamarai birtok területéből. A bérlet területe esetenként megközelítette a 2400 kat. holdat. Ezt a bérletet azután édesapja hajlott korára való tekintettel Sármezey II. Antal vette át.

A bérlet területének Kunágotához közel eső részén építettek egy kúriát, amelyben a család – a szülők és nyolc gyermek, valamint Bereczki Máté – lakott (és bizonyára a személyzet néhány tagja is). A kúria mellett kapott Bereczki Máté használatra egy közel három kat. holdas parcellát. Szabad óráiban itt építette ki gyümölcsöskertjét, amely előbb országos hírűvé tette működését, később már Európa-hírű is lett. Végül már hat kat. hold területen gazdálkodhatott.

A magyar országgyűlés 1872-ben döntött arról, hogy a különböző minisztériumokhoz tartozó uradalmak területét csökkentí. Már az országgyűlési határozat hírére aggodalom töltötte el mind Bereczkit, mind a Sármezey családot, hiszen arra gondoltak, hogy esetleg az általuk bérelt birtokrész is eladásra kerülhet. Akkor pedig a Sármezey család bérlemény nélkül marad és ebből következőleg Bereczkinek sem adhatják oda a gyümölcsöskert területét.

LASSAN BIZONYTALANNÁ VÁLT A HASZONBÉRELTE TERÜLET SORSA

Tényleges döntésre csak jóval később került sor. Bereczki egy 1887. december 4-én kelt levelében említette először, hogy „A mezőkovácsházi kincstári birtok valóban ki van tűzve eladásra. [...] Három évig talán elhúzódik a dolog, a mikor innét kitessékelnek bennünket, akkorig tán biztos helyre juthatok én is, a honnét ki nem verhetnek csak a végítéletkor az angyal trombitája: tehát nem sokat aggaszt engem ez az eset.”⁸ Ennél azonban súlyosabb lett a dolog.

Országszerte híre ment annak, hogy Bereczki Máté nagy hírű kertjét az államkincstár áruba fogja bocsátani. Ez pedig a már Bereczkihez szokott gyümölcstermelők között is ria-

6 Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. I–II. kötet. Szerk. BÁN Péter. Eger 1980. 449–451.

7 Pécska (Arad vm., ma Pecica, Románia), a kamarai jószágigazgatóság székhelye.

8 Magyar Mezőgazdasági Múzeum Személyi Emlékanyag Gyűjtemény (a továbbiakban: MMA SZE) 182. ltsz.

dalmat keltett. Többek között Porzsolt Ádám,⁹ Vályi Elek,¹⁰ Budai József,¹¹ de főleg Törs Kálmán¹² országgyűlési képviselő próbáltak segíteni és közbenjárni annak érdekében, hogy maradjon meg Bereczki kezelésében az a földdarab, amelyen kertje terült el. Nemegyszer azonban inkább ártott a kéréstlen segítség, mint használt az ügynek.

Bereczkinek Porzsolt Ádámhoz 1888. január 24-én kelt levelében állnak a következő sorok: „Midőn végig olvastam f. hó 21-ről hozzám írt levelét, fájdalommal kiáltottam föl, mint a kinek malomkő esett volna tyúkszemére. Nagy hibát, szarvas hibát követett ön el, kedves barátom, hogy tudtom és bele egyezésem nélkül folyamodott a képviselő mameluk-házhoz: de leg nagyobb volt az a hiba még is, hogy éppen Wasmer Adolfnak¹³ adta át memorandumát.”¹⁴ Később így folytatta a levelét: „Elvem, hogy senkinek terhére lenni, istenenem kívül senkinek tartozni, senki előtt, mint kérelmező kalapot emelni nem akarok és nem is fogok akarni soha.”¹⁵ Ezek bizony kemény szavak, büszkeségre vallanak.

Vályi Elek református esperest a következő szavakkal vigasztalja, amikor kitették parókiajából: „Úgy volt és úgy lesz az világ végiglen, hogy eltűnt korszakok embereit az új korszak emberei váltják fel. Már a római is megmondotta azt az öregekre, hogy »Dum adveniunt

9 Porzsolt Ádám, barátosi (Sepsibesenyő [ma Pădureni, Románia], 1830. június 6. – ?), kántortanító, néptanító, gyümölcseész. Hosszú tanítói pályafutása alatt 1873-tól Sepsiszentgyörgyön [ma Sfântu Gheorghe, Románia], 1875-ben Sóváradon [ma Sărațeni, Románia] tanítóskodott, majd Lukafalvára (Maros-Torda vm. [ma Gheorghe Doja, Románia]) került, s innét 1886-ban Szentháromságra (Maros-Torda vm. [ma Troița, Románia]) választották meg református kántortanítónak. Nagy családja volt.

10 Vályi Elek (1820 – Kentelke [ma Chintelnic, Románia], 1903. március 4.), Bereczki Máté barátja, elismert pomológus. A Marosvásárhelyi Református Kollégium diákja, Bolyai Farkas tanítványa volt. Kentelki (és beszercei [ma Bistrița, Románia]) református lelkész, 1856-tól a nagysajói [ma Șieu, Románia] református káptalan dékánja. A nagysajói egyházmegye 1888-ban nyugalomba vonult esperese, kerületi faiskola-felügyelő. 1889-ig az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület Beszerce székhelyű, Beszerce-Naszód vármegyei választmányának alelnöke volt, s a nagysajói egyházmegye EMKE alapítványát képviselte. 1892-ben megalapította a Sajó-budaki Méhészt Kör. Az 1893. évi *Gyümölcskertészen* „Erdélyrészi almafajok” címmel jelentetett meg cikket. Lásd *EMKE 1888–1889. évi jelentése. 4. Megyei és városi választmányok. III. Beszerce naszódvármegyei választmány.* Szerk. SÁNDOR József. Kramer Gyula, jegyző (Sz. 20/1889. EMKE iratszám), 14.; *Méhészet Közlöny* VII. 13. 1892. július 1. 181.

11 Budai József (Bodos [ma Bodoș, Románia], 1851 – Miskolc, 1939. január 20.) pomológus, botanikus. Egyetemi tanársegéd, gimnáziumi tanár. Gyümölcsstermesztői munkássága tette ismertté. Főként kiváló gyümölcsű, de magyar viszonyok között betegségre érzékeny, valamint gyengébb termésmínőségű, de ellenálló magyar fajták keresztezésével kialakított körülbelül harminc fajtakeveréke volt sikeres; közülük a legismertebb az 1902-ben bemutatott és az 1950-es évekig nagyüzemi módon is termesztett Budai Domokos almafajta volt. [Életrajzát lásd *Új magyar életrajzi lexikon*. I. köt. 957–958.]

12 Törs Kálmán (Rimabrézó [ma Rimavské Brezovo, Szlovákia], 1843. április 5. – Budapest, 1892. augusztus 31.) író, újságíró. Jogot végzett a pesti egyetemen és ügyvédi oklevelet szerzett. 1863–1876 között *A Hon* és *Az Ústökös* című élcslap, 1876-tól az *Egyetértés* és a *Pesti Hírlap* munkatársa, szerkesztője. 1878-tól Szentés országgyűlési képviselője. A Petőfi Társaság alapító tagja.

13 Wasmer Adolf, schnepfenheimi és hassenbergi, báró (Magyarpecska, Arad vm. [ma Pecica, Románia], 1822. február 28. – Budapest, 1896. március 20.) földbirtokos, országgyűlési képviselő. A szabadságharcban huszárfőhadnagyként szolgált. Ezért az osztrákok elítélték. 1850-ben szabadult a fogságból. Megnősülve dombegyházi birtokán gazdálkodott. A képviselőháznak 1881 óta tagja battonyai mandátummal.

14 MMA SZE 183. ltsz.

15 Uo.

non veteres migrata coloni!»¹⁶ Itt nincs apelláta. Ebben meg kell nyugodni mindenkinek. Az életfilozófiának olyan axiómája ez, a mit semmi okoskodással nem lehet megdönteni. Téged kizorítanak Paróchiából, engem kizorítanak kertemből. Hát mit jelentsen ez?! – Azt, hogy megérkeztek az új korszak emberei s mi most már mehetünk, mert nincs ránk szükség tovább. [...] Nem mondhatnám, hogy nem sajnálom kertemet, fáimat, gyümölcsészeti kincseimet. Sajnálom biz én: de nem azért sajnálom, hogy elveszítettem azokat, hanem azért, hogy hazám lesz azoktól megfosztva; mert magammal nem vihetem el őket, hogy megőrizhessem.”¹⁷

Törs Kálmán író, újságíró, országgyűlési képviselő 1888. február 6-án felszólalt Bereczki gyümölcsöskertje ügyében az Országházban. Többek között ezeket mondta: „A pénzügyi minisztérium által eladásra kijelölt állami jóságok között ott van Csanád megye pécskai uradalmához tartozó mezőkovácsházi állami birtok. Az ottani telkek egyikén ez előtt 28–30 évvel egy szegény ember, egy magántanító egy gyümölcsészeti telepet kezdett létesíteni. Létesítette idegen telepen, mind a mellett, hogy volt annyi jogi képzettsége, hogy tudta: qui in alieno aedificat, non sibi aedificat.”¹⁸ Saját költségén létesített oly faiskolát, oly minta telepet, mely most már nem csak országos, hanem európai hírű is. Minden faiskola tulajdonos az által véli, még pedig alaposan az ő faiskolájának hitelét emelni, ha azt mondja, hogy ojtó vesszőt a telepről Bereczki Mátétól rendelte meg. [...] Ha ezen telep most eladásra kerül, bizony nem tudhatjuk, vajon nem olyan értelmetlen embernek kezébe fog-e jutni, a ki nem tudva megérteni s méltányolni egy egész életnek ebbe a telepbe beruházott fáradságát, szakértelmét, szorgalmát, veszi úgy, mint más földet, mint fát, s az egész telep, a mely most országos kincs tűzre kerül. [...] ajánlom, hogy a kormány terjessze ki gondját az ország azon igen értékes tulajdonára és gondoskodjék arról, hogy az értelmetlen kezelésbe ne jusson. Ohajtanám t. ház, hogy e végből a földművelési minisztérium, mely épen az ország ezen érdekeinek meg őrzésére van hivatva, érintkezésbe tegye magát az államjavak eladásával megbízott pénzügyi minisztériummal s ezen telep meg mentésére a kellő provisiót¹⁹ eltalálja.”²⁰

Mivel gróf Széchényi Pál²¹ földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter nem volt a teremben, őt Matlekovics Sándor²² államtitkár helyettesítette, aki Törs Kálmánnak a következőket válaszolta: „Engedelmet kérek, hogy mindenek előtt Törs Kálmán képviselő úr figyelemzésére válaszolok néhány szót. A mezőkovácsházi telep jövője tekintetében a földművelési minisztérium minden esetre érintkezni fog a pénzügyminisztériummal, de miután egy ilyen telepnek fenntartása, mint méltóztatnak tudni, befektetéseket igényel, – ha más nem egy házat, lakot kell építeni, szóval bérelt birtoknak tulajdonba átvétele és kezelése minden esetre igényel bizonyos befektetéseket, ennek következtében e pillanatban nem ígérhetek mást, mint hogy a kezdeményezési lépések meg fognak tétetni és ha lehetséges, a telep fenntartására nézve az intézkedés meg fog tétetni.”²³

16 Dum adveniunt non veteres migrata coloni (latin) = Akkor költözzenek, ha megérkeznek az új telepesei!

17 MMA SZE 183. ltsz.

18 Qui in alieno aedificat, non sibi aedificat (latin) = Amit másnak épít fel, nem magának építi.

19 Provisio (latin) = (itt) előrelátás, gondoskodás.

20 *Képviselőházi Napló, 1887–1890.* III. köt. 57. ülés, 1888. február 6.

21 Széchényi Pál gróf (Sopron, Sopron vm., 1838. november 6. – Budapest, 1901. október 28.) nagybirtokos, Somogy megyei közgazdasági előadó, az OMGE alelnöke, miniszter 1882. október 12-től 1889. április 9-ig.

22 Matlekovits Sándor (Pest, 1842. október 12. – Budapest, 1925. november 30.) közgazdász. Az MTA tagja. 1880–1889 között földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár.

23 *Képviselőházi Napló.* Idézett helyen.

Ez egy olyan válasz volt az államtitkár részéről, amely őt nem kötelezte semmire, tekintettel arra, hogy feltehetően azt sem tudta, hogy tulajdonképpen miről van szó.

Közben barátjának – Dörgő Dánielnek²⁴ – a maga szerény modorában eldicsekedett Bereczki arról is, hogy a Németországban megjelenő *Pomologische Monatshefte*²⁵ legújabb számában ismertetés jelent meg róla. Közli barátjával, hogy bemutatta a folyóirat a közel-múltban megjelent *Gyümölcsészeti vázlatok* negyedik kötetét, és e szavakkal fejezte be az ismertetést: „Büszke lehet Magyarország, hogy ezen ember nagy szorgalma és kitartása által olyan munkához jutott, mely érdemes arra, hogy Német-, Francia és Angolország gyümölcs-ismertető legjelesebb munkái mellé soroltassék.”²⁶ Majd így folytatta levelét: „Nos hát mit jelentess ez egyebet, mint azt, hogy a mire törekedtem: »letenni a hazáról a külföld előtt, a mennyire töltem telhetett a gyümölcsészetben való hátramaradottság szégyen foltját,« ezt is elértem már!”²⁷

Bereczki Máté nagyon szerényen, de azért öntudatos magatartással, mégis visszafogottan, de határozottan örült e nemzetközi tekintélyek – Oberdieck és Lucas – elismerésének. Hiszen ez az elismerés, méghozzá ilyen tekintélyes lapban, amelyet Európa-szerte járatnak, olvastak a szakemberek, rangot jelentett nemcsak Magyarország, de Bereczki Máté számára is.

Bereczki sohasem volt erős szervezetű ember. Sokszor támadta meg betegség. 1888 tavaszán is előbb a tüdejével, majd a gyomrával kínlódott meglehetősen hosszan. Hetekig ágyba kényszerítette előbb a magas láz, majd a diéta alkalmazása és a hosszú fekvés elvette az erejét olyannyira, hogy a kertjével nem is tudott érdemben foglalkozni. A betegség sohasem jön jókor az embernek, de most a legalkalmatlanabb pillanatban gyengítette le Bereczkit, hiszen 1888. július közepe táján egy királyi tanácsos érkezett kíséretével együtt, hogy a gyümölcsöskert védelmére kelt támogatók igazáról saját szemével is meggyőződhesen, amit majd feletteseinek is jelentenie kell. Bereczki is világosan látta szomorú helyzetét, mert így írt erről Dörgő Dánielnek: „Alighogy föltápáskodtam legutóbb fekvő betegségemből, íme! Beállít hozzám egy királyi tanácsos kíséretével együtt, a kit kertem megsejmlésére küldött a minisztérium. No hiszen! Jókor jött!! Akkor egyetlenegy elszáradt fám sem volt eltüntetve szem elől. Képzelem, hogy milyen revelatiót²⁸ fog most adni kertemről a miniszternek, ez a laikus ember látva itt a sok elszáradt, a sok sárga lombozatú, a sok meddő fát. Neki, mint laikus embernek csak ezek tűntek itt a szemébe. Mit is gondolna ő a többivel, hiszen, a mint láttam, annyit sem értett a gyümölcsészethez, mint a csizmám talpa. Ide jövétele előtt, képzelem, el volt egészen telve kertem hírével s hitte, hogy itt bizonyosan valami nagyszerűt, szokatlant

24 Dörgő Dániel földbirtokos (Mezőtúr, 1831. május 27. – Mezőtúr, 1891. július 18.). A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban elhelyezett 938 levélből 426 levelet Bereczki Dörgőnek írta (45,4%), a levelek 41,2%-át (387 levél) Dörgőtől kapta. A levelek mindössze 13,4%-a (125 levél) szólt másoktól Bereczkinek, illetve írta másokhoz Bereczki. E levélgyűjtemény Mezőtúr 19. századi történetének is egyik igen jelentős forrása.

25 *Pomologische Monatshefte*, Stuttgartban kiadott nagy tekintélyű német gyümölcsészeti folyóirat, amelynek 1882. évi 2. számában jelent meg ötoldalmi terjedelmű fényképes ismertetés Bereczki Mátéről. A folyóirat szerkesztője Johann Georg Conrad Oberdieck (Wilkenburg, 1794. augusztus 30. – Herzberg, 1880. február 24.) német lelkész és európai híri gyümölcsnemesítő, és Eduard Lucas (Erfurt, 1816. július 19. – 1882. július 24.), az egyik legjelentősebb német pomológus volt. – Jellemző a tudósok korabeli megbecsültségére az a tény, hogy Bereczki Máté ma ismert arcképét az ebben a folyóiratban megjelent kép alapján sokszorosították saját hazájában, valamint az, hogy életrajzát e német folyóiratban közölt életrajza alapján fordították magyarra.

26 MMA SZE 183. ltsz. 1888. február 22-én kelt levél.

27 Uo.

28 Revelál (latin) = leleplez, feltár, felfed, (esetleg) kinyilatkoztat.

fog látni. És mit látott? Egy zsúfolt kórházát, a beteg, a haldokló fáknak! – Nos tehát, ha a minisztérium mit sem fog tenni kertem, gyűjteményem megmentése tekintetében; most már Fehér Miklós²⁹ miniszteri tanácsos relációjával takarózhatik az ország közvéleménye előtt. – Hát isten neki! ezért nekem nem igen fáj a fejem többé, mert látom, hogy az enyészet angyala már is itt ólálkodik, hogy a mező-kovácsházi gyümölcs-telepre a megsemmisülés éjjelét borítsa. A mi meg van írva a sors könyvében; teljesedjék! Én a múlté vagyok; a jövőért aggódjanak azok, a kik utánam jönnek. Csukják ők be az ajtót, a mit én nyitva hagytam!”³⁰

Még ebben a hónapban levelet kapott Budai József nevű pomológus barátjától, aki így kommentálta a fenti eseményt: „Tehát mégis csak eladták Mező-Kovácsházán azt a pár holdat, hol a bátyám telepe áll?! Szomorú, végtelen szomorú ez; nagyon érdekesen megvilágítja közéletünk nyomorúságát! Midőn az ifjú Amerika a gyümölcsstermelésnek akkora fontosságot tulajdonít, hogy azt a gabona termeléssel párhuzamba állítja: akkor mi nem hogy fejlesztenők ezt a fontos iparágat, hanem csirájában igyekszünk megfojtani.”³¹ Van igazság abban, amit Budai írt Bereczkinek, de az is igaz, hogy az észak-amerikai mezőgazdaság fejlődése sem azonos a magyar mezőgazdaság fejlődésével. Mindenesetre e hat kat. holdas parcella nem akadályozta volna sem a kormány által megszabott fejlődését a magyar agráriumnak, sem a kormány pénzügyi stabilizációs politikáját nem gátolta volna az a tény, ha Bereczkivel kivételt tesznek a tagosítás során.

Természetesen Bereczkinek is fáj az, hogy az élete munkáját állami segédlettel megsemmisítik. De talán az igazságérzete nagyobb csapásnak fogta fel azt a tényt, hogy akkor, amikor a koronauradalom megvételét meghirdette a pénzügyminisztérium, a vásárlásra pályázókat nem egyenlő mértékkel mérte. Legalábbis Bereczki úgy érezte. Hiszen a Sármezey család a tízéves szerződés lejárta után is szállást, élelmet, földet adott neki, aki miatt a parlamentben még interpelláció is elhangzott, és ezt ott kormányellenes lépésnek tekintették. Pedig az volt a tervük továbbra is, hogy ha az ifjú Antal meg tudja venni az eddigi bérlet felét, Bereczkit továbbra is magánál tartja, hiszen éppen azt a felét akarta megvenni a volt haszonbérletnek, amelyiken Bereczki kertje volt. Tehát az ifjú Sármezey II. Antal³² is megpályázta megvételre az eddig bérlemény felét. 1888. augusztus 29-én Dörgőhöz írt levelében Bereczki a következőkről tudósítja barátját: „Tóni öcsémtől hallok, hogy távol létem alatt, azon folyamodványa, melyben a bérlet felének becsáron való megvehetését kéri, visszaérkezett avval a hátrattal, hogy kérelme nem teljesíthető: tehát jövő ilyenkorra már verjük innen a takarodót. Úgy látszik, szegény Tóni öcsémet is csak azért ütik, hogy engem végkép agyon üssenek!”³³

Bereczki valahogy megérezte előre ezt az elutasító választ, amikor Törs Kálmán országgyűlési képviselő barátját arra kérte, hogy támogassa Sármezey II. Antal kérvényét. Igen reálisan látta a helyzetét, amikor ezt írta: „Elgondoltam azóta, Kedves Öcsém, hogy nekem a kormány jelen intézkedése ellen, semmi jogom sem lehet zúgolódni; mert már kertem alapításakor jól tudtam én azt, hogy »quí in alieno aedificat, non sibi aedificat«,”³⁴ és így erre az

29 Fehér Miklós miniszteri tanácsost bízta meg Wekerle Sándor pénzügyminisztériumi államtitkár azal, hogy Bereczki Máté kertjét megsemmisítse, és annak állapotáról neki jelentést tegyen. Fehér Miklós 1888. július 20. körül tekintette meg Bereczki Máté kertjét. – Fehér Miklós régebben kataszteri főbiztos volt a minisztériumban, ez időben a kincstári birtokok felügyeletével megbízott miniszteri tanácsos.

30 MMA SZE 183. ltsz. 1888. július 25-én kelt levél.

31 MMA SZE 183. ltsz. 1888. júliusi, nap nélkül keltezett levél.

32 Sármezey (Vertán) (II.) Antal Zsigmond Aladár (Mezőkovácsháza, 1860. szeptember 13. – Kunágotapuszta, 1927. december 5.) földbérlet, földbirtokos.

33 MMA SZE 183. ltsz. 1888. augusztus 29-én kelt levél.

34 Lásd a 18. jegyzetet.

eshetőségre nekem minden pillanatban el kellett készülnem. [...] Felényire sem ütköztem volna meg a bérletnek törvényes felmondásán, ha e felmondás akkor történt volna, a mi-
kor még principálisom³⁵ a bérjőszágnak becslés szerinti, legalább fele részben való megvéte-
lére nézve óhaját, szándékát a minisztériumnak be nem terjesztette vala, de most, miután
principálisom csak pár héttel ezelőtt, a bérjőszág azon felének, melyen kertem is fekszik,
megvételeire vállalkozott s annak elnyerhetését neki Fehér Miklós³⁶ min. tanácsos úr által is
ígértetett, – lehetetlen volt lelkemnek a hivatalos fölmondáson föl nem háborodnia. [...] ...a
hatalom bejáratos emberei útján, a kikkel ön jó ismeretségben van legalább annyinak kies-
közléséért esedezem önnél előszóval, hogy principálisomnak ne kelljen innét eltávoznia, ha-
nem, mint a többi bérelő, ő is megkaphassa becs-áron bérletének azt a részét, melynek megvé-
telére vállalkozott.”³⁷

A következő levelében is a kertje elhagyása miatt bántódott, amikor így írt: „Most már
világos, hogy vége a mező-kovács házi gyümölcsstelepnak! Nincs is arra semmi szüksége az
államnak, és az ő szolgáltnak. A hazának ugyan kárt tesznek, ezen telep elpusztulásával, de
hát mit nekik a haza? Ők nem a hazát, hanem az *államot* szolgálják; nem a haza, hanem az *ál-
lam* érdekét tartják szem előtt. Nagy a különbség pedig a haza és *állam* között. A haza édes
anyja a nemzetnek, mely a hazát alkotja; míg az *állam* egy telhetetlen folyton éhes bálvány,
mely irgalom nélkül pusztítja a nemzetet, mely őt kénytelen a hátán hordozni. A kormánynak
pénz kell és nem gyümölcsfa, gyümölcs telep. [...] Nagy hatalom van most az *állam* szolgál-
kezében! E hatalom ellen híjába való volna most minden rugdalózás!”³⁸

Ezt támasztja alá Budai József levele is, amelyet Bereczkihez intézett: „Tehát! a
Sármezeiek annyi kedvezményben sem részesülnek a kormány részéről, mint a többi bér-
Majdnem hihetetlen, hogy ilyen örültséget elkövessen egy állam kormánya, hogy így tegyen
tönkre egy nemzeti kincset; melynek, ha másé is a megszerzés dicsősége, de legalább övé le-
hetne a megtartás érdeme! Ilyen tetteire a mi kormányunknak nagyon rá illenek Shakspeare³⁹
ezen szavai: »...vadállatokba szöktél őh ítélet s az ember ész nélkül maradt...«”⁴⁰

Budai József írt azután a Kolozsváron megjelenő *Ellenzék* című napilap 1888. szeptember
27-én és 29-én megjelenő számaiban egy folytatásban közölt cikket *Megsemmisített gyü-
mölcsstelep* címmel. Ebben tudományos teljesítményének megfelelően méltatja Bereczki je-
lentőségét mind a hazai, mind az európai gyümölcsstermesztés életében, de nagyon erős han-
gon el is marasztalja a kormány kritikán aluli magatartását ezen úgy kapcsán.⁴¹

Érdekes megjegyezni, hogy Bereczki 1888. október 13-án kelt, Budai Józsefhez írt leve-
lében tájékoztatja a cikk szerzőjét arról, hogy neki még nem volt módjában olvasni az ő vé-
delmére írt cikkeket.⁴²

December 1-jén már arról tájékoztatta Bereczki Dörgő Dánielt, hogy Törs Kálmán rábe-
szélésére épületek nélkül is meg kívánta venni azt a területet, amelyen a kertje fekszik.

35 Principális (latin, régies) = (itt) főnök, hivatalfőnök, előljáró.

36 Lásd a 29. jegyzetet.

37 MMMA SZE 183. ltsz. 1888. augusztus 12-én kelt levél.

38 MMMA SZE 183. ltsz. 1888. szeptember 10-én kelt levél.

39 Helyesen: Shakespeare.

40 „Vadállatokba szöktél, ő, ítélet, / S az ember ész nélkül maradt!” – Shakespeare: *Julius Caesar*. III. felvonás, 2. szín, Antonius. Ford. Vörösmarty Mihály.

41 *Ellenzék* (1880–1944), Kolozsváron megjelenő politikai, gazdasági, társadalmi napilap. Alapítója és szerkesztője: Bartha Miklós, Magyar Mihály. Jelentős szerepet töltött be az irodalmi élet szervezésében, alakításában. Lásd *Új magyar irodalmi lexikon*. I–III. kötet. Főszerk. PÉTER László. Buda-
pest 1994. I. kötet. 497.

42 MMMA SZE 183. ltsz. 1888. október 13-án kelt levél.

Ugyanakkor bízott abban is, hogy Sármezey (II.) Antal is csak meg tudja venni az általa kért területet, aki azon fel akart építeni egy lakóépületet, amelyben neki is lenne helye. Ez az épület közel fekszik a Bereczki kertjéhez („két puskalövésnyire” – amint Bereczki írja). Sármezey apósával – Nágel Vilmosossal – használná a megvásárolt területet.⁴³

1889. január elején egy hosszú levelet kapott Bereczki barátjától, Törs Kálmántól, aki érdekes eseményekről számolt be a mezőkovácsházi kamarai birtok rátákra⁴⁴ osztásával kapcsolatban. Az eddig publikálatlan levélnek mintegy egyötödét szó szerint idézzük, mert egyrészt rávilágít arra az őszinte tiszteletre, amelyet Törs Kálmán Bereczki és munkája iránt érzett, másrészt igen jellemző adatokkal szolgál a korszak ügyintézési mechanizmusának vizsszásságairól. „...mennyire szerettem volna olyan jó végre vezetni a mezőkovácsházi telep dolgát, mint azt Kedves Bátyám óhajtott a talán azok is, a kiket ott kedves Bátyám annyira szeret. [...] a dolog jól indult, [...] Matlekovich,⁴⁵ a közgazdasági minisztérium⁴⁶ állam titkára iskola társam volt, együtt végeztük a jogot. Egész bizalommal fordultam hát hozzá, kifelytettem előtte a helyzetet és a mit tudtam, mindent előhoztam a telepnek oly módon való megtartására, hogy a Kedves Bátyám fáradsággal és egy ember-élet feláldozásával együtt tapasztalataival egyetemben hazánk gyümölcsészeti szebb jövőjének továbbra is záloga maradjon. Sikerült is keresztül vinnem, hogy a közgazdasági minisztériumtól hivatalosan írjanak át a pénzügyminisztériumhoz,⁴⁷ mik alá a kincstári jóságok tartoznak, s kifejtették előtte is, hogy a mezőkovácsházi telep nem a féle gyümölcsös, miket termésének hozamáról kell becsben megítélni, hanem nagy gonddal és lelkiismeretességgel, évek kitarító munkájával össze állított olyan gyűjtemény, mely fajainak úgy számra, mint megbízhatóságára nézve a két magyar hazában egyedül áll, sőt a külföldön is ritkítja párját, miket tehát országos érdekünk parancsolja meg tartani s nem szabad a képp pocskékolni el, mintha bár mely pillanatban teremthetnénk vagy találhatnánk másikat. A földművelési minisztérium tehát – így adták elő nekem – fölhívta a pénzügyminisztériumot, hogy a telep megmentésére keressen módokat még az esetben is, ha az ottani birtokok eladásra kerülnének. Ily értelemben ment el az átirat.

A pénzügyminisztériumnál gyakran jártam az előtt, mikor a szentesiek kincstári földet akartak vásárolni. Azt sem sikerült kivinnem, mert ott azt mondták nekem, hogy a birtokok eladásánál a minisztérium bizonyos elvek szerint jár el. Nevezetesen ezeken a birtokokon a *mostani bérlők* a kultúrának olyan magas fokát folytatták, hogy annak külföldön is csudájára jártak. Nem állana az ország érdekében, hogy a gazdag területen a kultúra niveauja⁴⁸ megcsökkennék. Azért minden eladásra kitűzött birtok kompletum áruba bocsátásánál mindennek előtt a mostani bérlőket kínálják meg a vétellel, nekik mintegy elővételi jogot biztosítanak s csak ha ők vonakodnának, adják oda másoknak, s legelsőbbben a közeli községek lakosságának. Ezért nem juthattak kincstári földhöz a szentesiek.

Én tudva ezt nem kételkedtem benne, hogy a Mező-Kovácsné házi birtoknál is ezt a principiumot fogják követni s ez esetre a mi ügyünk nyerve lesz. Az által sem hittem kockáztatottak a sikert, hogy kedves Bátyám korábbi leveleinek egyikében arról értesített, hogy Sármezey⁴⁹ úr a birtokot csak az esetben venné meg, ha még néhány évig bérletben hagyat-

43 MMA SZE 183. ltsz. 1888. december 1-jén kelt levél.

44 Ráta = 1. Részlet, főleg fizetési részlet. 2. Hányad, valakire eső rész. 3. Fölosztott földterület egy része. 4. Arány, mérték, viszony.

45 Lásd a 22. jegyzetet.

46 Pontosabban: Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium.

47 A pénzügyminiszter ebben az időben, 1887. február 11-től 1889. április 9-ig Tisza Kálmán miniszterelnök volt.

48 Niveau (francia) = szint, nívó.

49 Az ifjabb Sármezey (II.) Antaltól van szó.

nék. A magam súlyában nem bízván, az orsz. gazd. egyesület gyümölcsészeti szakosztályánál tettem előterjesztést, hogy a pénzügyminisztériumot ily értelemben keresse meg. Hajós,⁵⁰ szegény, maga járt fönt a kéréssel, de azt a választ nyerte, hogy a minisztérium az évek óta kész sorrenden változtatást nem tehet, a birtok áruba van bocsátva, ha vevője akad, eladják; de szívesebben adják el majd bérlelőjének, mint másnak, ha az hajlandónak mutatkozik a megvételre. Azt is mondta nekem a jó öreg, hogy oly kilátást nyújtottak neki az iránt, hogy megkínálják a vásárral Sármezey urat. Megtették-e? nem tudom.

Mikor azt a levelet kaptam kedves Bátyámtól, melyben értesít, hogy S. úr hajlandó volna a birtoknak megvenni azt a felét, melyben a gyümölcs telep is van, a becsáron, magam kerestem Wekerle⁵¹ állam titkár urat Budán addig, míg végre rá akadtam, volt tudomása a másik minisztérium át iratáról is, biztosított jó indulatáról – a mint ezeknél az uraknál szokás – s meg ígérte, hogy a telepet meg nézeti. Arra nézve azomban, mi lett az ajánlatával, olyan formán nyilatkozott, melyből nem bírtam kivenni semmi tájékoztatást. Talán el is volt már adva a birtok akkor, – vagy még most sincs? Igazán nem tudom.

Mikor kedves Bátyámnak a »gyászjelentését« vettem, nem tudtam hova lenni tehetetlenségemben. Szerettem volna a föld alá bújni szégyenletemben, hogy ilyen országos igaz érdek meg védeni nem volt erőm. Elmentem Matlekovichoz.⁵² Azt mondta: lehetetlen, hogy a birtokot már eladták volna. Utána jár a dolognak.

Már az országgyűlés megnyitásakor történt, hogy újra elővettem. Hiszen ő nekik áll a kötelességükben gondoskodni, hogy a szakmájukba vágó téren más minisztérium vandalizmust ne üzhessen. Azt mondta: hogy az eladás bizony megtörtént, de ipsissima verba⁵³ – a pénzügyminisztérium már bánja s szeretné vissza csinálni, ha lehetne! Azonnal megrohantam Wekerlét (Tisza a praetor minima non curat,⁵⁴ noha a legutolsó fináncz kinevezésébe is beleavatkozik), aki azt mondta, hogy ő azt a gyümölcs telepet megvizsgáltatta s arról magának jelentést tétetett s megírom-e kedves Bátyám, mit jelentett a buta csinyovnyik⁵⁵ az ön életének leg szebb éveit árán annyi gonddal szeretettel és áldozattal alkotott művéről, megírom, mert tisztán kell állnia a dolognak, úgy szólt a jelentés, hogy az egész telep nem ér egy hajító fát »de – mondá nekem Wekerle – miután te (már mint én) ebben a dologban annyi galibát csinálsz, s miután úgy sem nagy jelentőségű dolog a kincstár nézve: kiküldöm Fejér Miklóst,⁵⁶ volt kataszteri főbiztost, most a kincstári birtok felügyeletével megbízott miniszteri tanácsost, hasítsa ki azt a gyümölcs telepet. Én többet nem tehetek.«⁵⁷

50 Hajós József (Dömsöd, 1819. november 11. – Budapest, 1888. december 28.) takarékpénztári igazgató, országgyűlési képviselő, megyebizottsági tag. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Kertészeti Szakosztályának elnöke, az 1885. évi országos gyümölcs- és zöldségkiállítás bírálóbizottságának tagja, 1888 októberétől az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke. – Dömsödon nagy-szerű gyümölcsöse volt.

51 Wekerle Sándor (Mór, 1848. november 14. – Budapest, 1921. augusztus 26.) politikus, pénzügyminiszter (1889–1895), miniszterelnök (1892–1895; 1906–1910; 1917–1918), a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Magyarország első nem nemesi származású kormányfője. 1887 novemberétől 1889 áprilisáig a pénzügyminisztérium adminisztratív államtitkára.

52 Lásd a 22. jegyzetet.

53 Ipsissima verba (latin) = a legsajátosabb szavai, annyi mint: szóról szóra ezt mondta.

54 Praetor minima non curat (latin) = A vezető semmiségekkel nem foglalkozik.

55 Csinyovnyik (orosz) = 1. (történelem) cári hivatalnok. 2. (pejoratív) kicsinyes, korlátozott hivatalnok, bürokrata.

56 MMA SZE 183. ltsz. 1888. július 25-én kelt levél.

57 MMA SZE 183. ltsz. 1889. január 12-én kelt levél.

Bereczki válaszában megköszönte Törs Kálmánnak, hogy ilyen alaposan és körültekintően eljár a kertje megmentése érdekében. Belátta, hogy többet nem tehetett. Ettől függetlenül csak fájt a szíve a kertje pusztulása miatt, ami teljesen érthető is. „...ha valamiképp ki tudnánk azt vinni, hogy principálisom addig is, a míg sajátjába hurczolkodhatnék, velem együtt itt maradhatna, hogy én, hazám javára tovább is kezelhetném még kertemet, és fiatal csemetékre átjuttathatnám gyűjteményem összes kincseit, a végből, hogy innen, mint kész ojtványokat telepíthetném át principálisom kertjébe, akkor én örök hálára lennék kötelezve mindazok iránt, akik ennek kieszközlésében közre működtek, de hálára lenne kötelezve irántuk hazai gyümölcsészetünk minden igaz barátja is, mert ojtóvesszőkben ez idő alatt is folyvást terjeszthetném az országban kertem hiteles fajait.”⁵⁸

Végeredményben Wekerlének kellemetlen volt az, hogy Törs Kálmán lépten-nyomon igyekezett Bereczki kertjének megtartását kieszközölni, elősegíteni. Wekerlének az volt a véleménye, hogy országos szempontból olyan jelentéktelen ügy ez, hogy vigye Bereczki azt a pár holdat. Így legalább nem kell tovább bajlódni ezzel a problémával. Ezért aztán Fehér Miklós feltehető közbenjárására egy 23 és fél kat. holdas rátába került a gyümölcsös. A kialakított ráták megbontására nem volt lehetőség, ezért Bereczkinek a teljes területet meg kellett vennie, holott neki csak hat kat. hold földre volt szüksége. Ezért azután arra kényszerült, hogy egy egész rátát megvegyen.

Életrajzírói is megemlékeznek erről az esetről. Persze nem ugyanazzal a szemmel nézték a történeteket. Kelemen Ferenc⁵⁹ ezt írja: „Amint Bereczki a nevelői gondoktól megszabadult, teljes erejével és lelkesedésével a gyümölcsészetnek élt. Elsősorban kísérleti kertet alapított. Ez elejénte nem a saját területén volt, hanem a kincstár Sármezey Antalnak bérbeadott belsőségén. Az első időben hasztalanul törekedett arra, hogy megvásárolja a kincstártól kertje szomszédságában lévő területét, nem sikerült. Ez sok keserűséget okoz neki és – bár 1867-ben kibékült a nemzet királyával – a sikertelenség fő okát 48-as honvéd mivoltjában látja. Pár év után, a kincstári birtokok végleges eladásának idején – amikor Sármezey is megvásárolta eddigi bérletét –, Bereczki vágya is betelik, mert tőzsomzédjában egy 23 kat. holdas telekrészt ő is megvehetett. Most már nem volt akadálya annak, hogy véglegesen berendezkedjék saját fundusán.”⁶⁰

Kozma Pál a következőket mondta erről 1966. november 6-án Kunágótán tartott emlékbeszédében: „Amikor 10 év múlva a gyermeknevelés már kevésbé kötötte le, kísérleti kertet alapított – a Sármezey által átengedett belsőségén. Később, 1867 – a kiegyezés – után, amikor a kincstári birtok végleges eladásra kerül, Sármezey megvásárolta eddigi bérletét, és Bereczki is a tőzsomzédban szintén vásárolt egy 23 holdas telekrészt.”⁶¹

Surányi Dezső is megemlíti földvásárlását: „Egyharmad évszázadot fordított a gyümölcsfajtákra, a bérleményen és a hitelből vásárolt 23,5 holdnyi földön gyümölcs-fajtagyűjteményt létesített. A gyümölcsfajtákkal haláláig foglalkozott, a hazai pomológiát tudományos alapokra helyezte, kertje európai hírnevet szerzett. Az egyedülálló génbankot a Kincstár nem tűrte meg az eredeti helyén, a gyűjtemény újbóli leszáporítása és ismételt eltelepítése nagyon ki-

58 MMA SZE 183. ltsz. 1889. január 18-án kelt levél.

59 Kelemen Ferenc (Kunágota, 1890. szeptember 27. – Makó, 1973. február 13.) tanár, igazgató, jeles makói helytörténész. *Emlékkönyv Mezőkovácsháza község alapításának 150. évfordulójára*. Szerk. DANKÓ Imre. Mezőkovácsháza 1964. 153.

60 KELEMEN Ferenc: *Bereczki Máté 1824–1895. A legnagyobb magyar gyümölcsész élete és tevékenysége*. Makó 1935. 15.

61 KOZMA Pál: Bereczki Máté élete és tudományos munkássága (Előadói beszéd 1966. november 6-án Kunágótán, a Bereczki-emlékünnepeken). *Békési Élet* 1967. 1. 48–57.

kezdte egészségét, s ágynak esett. Sehl doktor minden igyekezete ellenére a tüdőgyulladásból nem tudott felépülni, és 1895. december 9-én elhunyt.⁶²

Szabó Pál megjegyzése a Bereczki levelezésének fontosabb szövegrészeit közreadó kötetben: „Megtörtént a döntés, a megállapodás. Bereczki azért, hogy legalább élete végéig mentse a pusztulástól európai hírű, közel 6 holdnyi kertjét – mondhatni, hogy kényszerűségből –, minden megtakarított pénzét feláldozva a gyümölcsös területének négyszeresét – 23 és fél hold földet volt kénytelen megvásárolni, mert az állam csak ilyen nagyságban (rátában) volt hajlandó részére eladni (1008/b. hrsz.).”⁶³

Szabó Pál és Surányi Dezső kivételével minden szerző csak mentegeti a kormányt, elkenőzi az igazságot. Kelemen Ferenc azért részletesen leírta a vásárlást. „Megtakarított pénzeszkéje persze nem fedezte a föld vételárát és így jelentős, mintegy 7000 forintos banktartozás terhét kellett vállalnia az Aradi Polgári Takarékpénztárnál.”⁶⁴

Végül megnyugodott a földvásárlás tényében. Utolsó (általunk megtalált) levelében azt írta Dörgő Dánielnek Aradról: „Most már látom, hogy helyesen tettem amikor kertem megvételére szántam rá magamat. Ott, a természet szent kebelén száz meg ezerféle változatban akad olyan munkám, a mit gyenge karokkal is el lehet végezni és így életem végnapjait kellemesen lehet eltölteni. Aztán meg – nem alszik az ördög! – tán még egészségem is könnyebben belezökken rendes kerékvágásába, mintsem itt az unalmas városi életben. Hátha még nemcsak kellemesen tölthetem a napokat kertemben, hanem a házára nézve hasznosan is?”⁶⁵

P. Erményi Magdolna így írt Bereczki életének ezen korszakáról: „Bereczki páratlan szorgalommal, óriási akarattal, saját egészségével, megélhetésével mit sem törődve dolgozott, tanult és írt. Élete során az elismerés mellett – sok sérelem, keserűség is érte, de ezeken mindig úrrá tudott lenni. Korának közönyét mutatja az a tény, hogy a szaktárca nem tudta törzsgyümölcsösét megvédeni. A kincstári birtok, amelyen a kísérleti kertje volt, eladásra került. Hiába kérte az ifjú Sármezey és Bereczki a bérlemény megvételének engedélyezését, a Pénzügyminisztérium másnak adta el a területet. Sármezey másik helyen kényszerült telket vásárolni. Ennek közelében kapott helyet az új kísérleti kert is. Bereczki a méltánytalan eljárás miatt sok keserűséget élt át. Csak akkor nyugodott meg, amikor régi kertjétől egy óra járányira négy holdnyi⁶⁶ új területét megkapta. Gyümölcsfajtaikat ide mentette át részben oltványokban, részben oltóvesszőkben. Az áttelepítéssel már csaknem elkészült, amikor a váratlan fellépő tüdőgyulladásban 1895. december 9-én meghalt Kunágotán.”⁶⁷ December 11-én, egy borús, téli délutánon temették el katolikus szertartás szerint a kunágotai temetőben. Bereczkinek közeli hozzátartozói nem voltak Kunágotán, így csak a Sármezey család férfi tagjai, a községi előjárók és a tanítók kísérték utolsó útjára. A menet így sem tett ki ötven főt.⁶⁸

A váratlanul elhunyt Bereczki elvesztése azonban nemcsak a közvetlen környezetét érintette, hanem országszerte mély részvétet keltett a közvéleményben, hiszen széles körben is-

62 SURÁNYI Dezső: *Bereczki Máté gyümölcsfajtai*. In TOLNAY 2012. 36–37.

63 *Bereczki Máté levelei*. Közread. SZABÓ Pál. Budapest 1995. 219.

64 KELEMEN 1935. 15.

65 MMA SZE 183. ltsz. 1889. december 31-én kelt levél.

66 Tulajdonképpen a már említett 23 és fél kat. hold egy részére utal a szerző. – „Bereczki minden esetben »kis- vagy magyar holdban« számolt. Ebben egy hold 1200 négyszögöl volt ($6 \times 1200 = 7200$). Erményi kataszteri holdban számolt: $1600 \times 4 = 6400$ négyszögöl. A két közlés – 4 és 6 hold – közötti eltérésnek ez is az oka.”

67 P. ERMÉNYI Magdolna: *Bereczki Máté (1824–1895)*. In *Magyar agrártörténeti életrajzok. A–H*. Szerk. FÜR Lajos – PINTÉR János. Budapest 1987. 182.

68 Krébesz Gyula kunágotai nyugalmazott általános iskolai igazgató közlése. KELEMEN 1935.

mérték munkássága nemzetgazdasági értékét, és nekrológokban több helyen méltatták is tevékenységét.

VÉGRENDELETE ÉS HAGYATÉKA

Az átnézett Bereczki-életrajzok között Kelemen Ferenc makói középiskolai tanár, neves helytörténész vette a fáradságot és az 1920-as évek végén bejárta azokat a helyeket, ahol Bereczki megfordult. Így közölte róla az eddig megjelent életrajzok közül a legpontosabbat. Levéltári forrásokban megtalált adatokkal támasztotta alá a körútja során tapasztalt személyes benyomásait.

A Bereczki végrendeletével kapcsolatos ügyintézés bonyodalmait Kelemen Ferencről vettem át, hiszen a szemtanú hitelességével mutatja be a hagyaték sorsát, annak semmivé válását. Különböző is hasznos dolognak tartjuk a nyolcvan évvel ezelőtti írás felelevenítését, ismételt közlését. Talán többen ismerhetik meg Bereczki egyéniségét, önzetlenségét, szándékának nemességét.

„Bereczki Máté szelleme és lelkesége halálával sem szűnt meg hatni. Sőt! Végrendelete a legszebb tüköre önzetlenségének és hű kifejezője annak a törekvésnek, hogy utolsó gondoskodásával is a magyar gyümölcstudomány ügyét akarta szolgálni. Evégből főörökösévé a K. M. Természettudományi Társulatot tette. Ő ezzel a testülettel eddig nem ápolta valami belső kapcsolatot. 1872 óta rendes tagja ugyan, de személyes, vagy közelebbi viszony sohasem fejlődött ki közöttük. Mégis, polgári fogalmak szerint jelentős vagyonát a Társulatra hagyta, mert ennek útján látta legvalószínűbb lehetőségét annak, hogy a magyar gyümölcskultúra fejlődését egy munkás élet folyamán gyűjtött szellemi és anyagi tőkével előmozdítsa.

Az örökül hagyott javak ingóságokban 3041 forint 97 krajczár, ingatlanban (23 és fél kat. hold mezőkovácsházi kert és szántóföld) 9200 forint, mindössze 12241 forint 97 krajczár becsértéket tettek ki.⁶⁹ Csanádvármegye árvaszékeének végzése részletesen felsorolja, hogy a főörökös az örökösök rendelkezése szerint kinek mit tartozik kiszolgáltatni. Így név szerint: 1./ Prajner Kálmánné sz. Bagyinszki Róának (Illés öccse leányának) 2120 forint, 2./ Szathmáry Király Jánosné sz. Sármezey Ágnesnek 150 forint, 3./ Nágel Vilmosné sz. Sármezey Margitnak 150 forint, 4./ Vertán Etelének 300 forint, 5./ Villási Gizellának 100 forint, 6./ Bodolay Lászlónak [Dörgő Dániel veje] 50 forint, 7./ Sármezey Antalnak 188 forint 70 krajczár értékű ingóságot, összesen 3058 forint 70 krajczár becsértékben. Mindezeket egybevetve, a főörökös Természettudományi Társulatnak tisztán jutott a mezőkovácsházi 23 és fél kat. hold ingatlan és 72 müből, illetve 171 kötetből álló gyümölcstudományi szakkönyvtár.⁷⁰ Ezek e könyvek – minden ellenkező híresztelésekkel szemben – a Társulat könyvtárában 10281–10353. leltári számok alatt ma is az érdeklődők rendelkezésére állanak.⁷¹ – Igen érdekes és tanulságos Bereczki végrendeletének az a része, mely a Természettudományi Társulatra bizonyos kötelezettségeket ró a magyar gyümölcstudomány elméletének és gyakorlatának istápolását illetően. Ezekre vonatkozólag Bereczki az alábbiakat óhajtja: »Minden elszámlált és örökösöimnek nem hagyott vagyonomat a K. M. Természettudományi Társulatra hagyom oly kikötéssel, hogy azt 10 évig kamatoztassa és 10 év után az

69 Kunágota község irattárában őrzött, a halálessel kapcsolatban felvett jegyzőkönyv adatai. KELEMEN 1935.

70 Csanádvármegye árvaszékeének 779/1898. végzése. KELEMEN 1935.

71 A *Kertészeti Szemle* 1934. évi 2. számában Budai József *Kétszer termő körte* című cikkében azt állította, hogy a Magyar királyi Természettudományi Társulat a Bereczkitől örökölt szakkönyvtár kötetit kiselejtezte és nagyrészt eladta. A *Természettudományi Közöny* (a továbbiakban: *Term. Tud. Köz.*) 1934. 999–1000. füzet 187. lapján a vezetőség nevében Ilosvay Lajos elnök és Gombocz Endre titkár megcáfolta ezt.

évenkénti kamatokat használja fel arra, hogy francia, német és angol régibb és újabb gyümölcsészeti munkákat szerezzon be rajta, hogy így apródonként a gyümölcsészeti irodalomból olyan gyűjteménye legyen a Társulat könyvtárában, amilyenrel kevés ország fog dicsekedhetni. Ha azután együtt lesz, amennyire lehetséges, a gyümölcsészetről kiadott minden jelentősebb munka, kívánom, hogy a kamatokat olyan gyümölcsészek jutalmazására fordítsa, akik vállalkoznak az én Gyümölcsészeti Vázlatok c. munkámat oly módon tovább folytatni, mint amily módon készült az általam írt 4 első kötet. A gyümölcsösök is, mint az emberek, születnek és elhalnak. Az újszülött gyümölcsfajokat megismertetni különben is az újabb nemzedék feladata leszén. Ezért kívánatos, hogy a Gyümölcsészeti Vázlatok c. munkámnak folytatása legyen, mert csak úgy remélhető, hogy a gyümölcsismertetésben a magyar sem marad hátrább a nyugati nemzeteknél. Az volt életemnek egyik főcélja, hogy amiben nemzetünk leghátrább maradt, a gyümölcsismeretet terjesszem hazánkban, tehát csekély hagyatékommal halálom után is ezen cél elérését akarom előmozdítani.«⁷² – Bereczki nagy művének II. kötetével és a III. kötet több ívével nyomdai szempontból nem volt megelégedve és ugyan-csak végrendeletileg kötelességévé tette az örökös Természettudományi Társulatnak, hogy azokat az örökség terhére újra szedesse.

A szokásos törvényes eljárás még hosszabb időt igényelt ahhoz, hogy a Társulat az örökséget birtokba vehesse. – Az 1895. december 18-án tartott választmányi ülésen jelenti a titkár, hogy »Bereczki Máté r. tag, gyümölcskertész elhunyt.«⁷³ – Csak egy év múltán, 1897. január 28-iki ülésen vett tudomást a Társulat a meglepő Bereczki-féle végrendeletről, a titkári jelentés alábbi, határozatlan szavaiból: »Megemlékezett a Társulatról Bereczki Máté elhunyt tag-társunk is; hagyatéka a lebonyolítás stádiumában van, s minthogy a hagyatékon terhek is vannak, ma még nem lehet tudnunk, mi fogja belőle illetni Társulatunkat.«⁷⁴ – A továbbiak során, 1899. január 26-ikán tartott közgyűlésen elhangzott pénztárosi jelentésből az alábbiakról értesülünk: A Bereczki-féle végrendelet ügye még mindig lebonyolítatlan. A végrendeletet végrehajtó Műlek Lajos aradi és a társulat által felkért Mátéffy Lajos pesti ügyvéd buzgókodik, hogy a végrendelettel kapcsolatos ügyek minél előbb tisztázódjanak. A mezőkovácsházi ingatlant már 1898-ban a Társulat nevére írták »és mi megértük, – mondja a jelentés – hogy Társulatunk földbirtokos lett, de csak rövid időre, mert a fekvőség önkéntes bírói árverésen 10000 forintért elkelte.« – Reméli a jelentés, hogy pár ezer forint biztosan fog jutni arra a nemes célra, melyre az örökhagyó rendelte. Ugyancsak ezen a közgyűlésen jelentik be, hogy a Társulat »Bereczki Máté jeltelen és elhagyott sírjára viszonzásul azért a forró szeretetért, melyet irányunkban érzett, s a melynek végrendeletében olyan szép kifejezést adott: emlékkövet fog állítani.«⁷⁵ – 1899. október 11-iki választmányi ülésen már jelenti a vezetőség, hogy a Bereczki-hagyaték minden teher kielégítése után 7297 forint 97 krajczár pénz jövedelmezett. A november 15-iki választmányi ülés pedig megállapítja, hogy ezzel az összeggel néhai Bereczki

72 *Term. Tud. Közl.* 1900. 366. füzet 126–127. Társulati ügyek. III. Pénztári jelentés
http://epa.oszk.hu/02100/02181/00365/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1900_116-143.pdf

73 *Term. Tud. Közl.* 1896. 317. füzet 43.
http://epa.oszk.hu/02100/02181/00317/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1896_042-046.pdf

74 *Term. Tud. Közl.* 1897. 330. füzet 85.
http://epa.oszk.hu/02100/02181/00330/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1897_078-096.pdf

75 *Term. Tud. Közl.* 1899. 354. füzet 95.
http://epa.oszk.hu/02100/02181/00353/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1899_082-107.pdf

Máté a Társulat legnagyobb alapítvány-tevőjévé lett. Mint az 1900. január 21-iki közgyűlés jelentéséből értesülünk, ebből az összegből azonnal teljesítik az örökhagyónak azt az óhaját, hogy a Gyümölcsészeti Vázlatok rendelt köteteit bizonyos pótlásokkal együtt újra kiadják 1090 forint 75 kr költséggel. Ennek levonása után fennmaradt összeget lefele kikerekítve 6000 forint erejéig az alapítványokhoz csatolják és az örökhagyó szándékai szerint kamatoztatni fogják.⁷⁶ – Az alapítvány az utolsó békeévben, 1914-ben 11479 K 58 fill értéket képviselt, de ma [1935. január 23-i választmányi ülés] a közbejött értékcsökkenés következtében mindössze 3 P 49 fill-rel szerepel a Társulat vagyongkimutatásában.⁷⁷ – A Bereczki-alapítvány a kedvezőtlen viszonyok folytán nem teljesíthette azt a feladatot, melyet nemes fundátora célul kijelölt, de az örökhagyó szándéka a jövőendő számára fenntartja és az érdem koszorújával övezi a Bereczki nevet...⁷⁸

ELMÚLÁSA ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

A korabeli napilapokat, újságokat, szakfolyóiratokat áttekintve megállapítható, hogy Bereczki Máté elvesztése nemcsak a pomológusok szűk körében, de a közvélemény előtt is mély részvétet keltett. Országszerte ismerték mint kiváló gyümölcsészt, nem egy helyen nemzetgazdasági értékű tevékenységét is felemlítették a búcsúztatók. A legtekintélyesebb akkori napilapok – *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* – halálakor nekrológokat közöltek róla. A közgazdasági folyóiratok pedig szakszerűen értékelték Bereczki jelentőségét, meglepő munkabírást és nagylelkű végrendeletét. Különösen kiemelkedett a megemlékezők sorából az akkori idők szellemi mozgalmainak egy kitűnő élesztője és ébren tartója: a *Vasárnapi Újság*, amely az évi utolsó számában név nélkül – de Bereczki arcképét is közölve – bővebben szót pályájáról, és lelkesen méltányolta érdemeit. Gyakorlati tevékenysége mellett különösen kidomborította a cikk a *Gyümölcsészeti Vázlatok* értékét, amelyet a magyar gyümölcsészet bibliájának tartott, és amely a szerző szerint mindenkor nélkülözhetetlen forrása marad a magyar gyümölcsészeti ismereteknek. A nekrológ magasztalta Bereczki önzetlenségét, és megállapította, hogy anyagi haszonra sohasem tekintett, tisztán magáért a nemesen kitűzött célért küzdött.⁷⁹

A *Természettudományi Közöny* az 1896. évi nekrológok között emlékezett meg Bereczki életéről és jelentőségéről. A kis cikk különben rövid és minden részletezés nélkül, nagy általánosságban említette meg a híres természettudós pályájának főbb mozzanatait.⁸⁰

76 *Term. Tud. Köz.* 1899. 363. füzet 641.

http://epa.oszk.hu/02100/02181/00362/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1899_640-656.pdf

77 *Term. Tud. Köz.* 1914. 597. füzet 235. és 1935. 1021–1022. füzet 98.

78 KELEMEN 1935. 16–18.

79 *Vasárnapi Újság* 1895. 52. 862.

80 „1895-ben elhunyt természettudósok nekrológja. Közli Lengyel István. [...] Bereczki Máté, hazánk első gyümölcsésze, elhunyt december 9-ikén. Született 1824. szept. 24-ikén Romhányban, Nógrád-megyében, tanult Vácson és Pesten. A gyümölcsészet és fanemesítés iránt gyermekkorától nagy szeretettel viseltetett s e szakmának legtekintélyesebb művelője lett. A szakfolyóiratokban megjelent kertészeti közlésein kívül kiadta »Gyümölcsészeti vázlatok« című nagy munkáját négy nagy kötetben. Társulatunk iránt oly meleg érdeklődéssel viseltetett, hogy végrendeletében könyvkészletét nekünk hagyományozta, hogy így a könyvtárban a gyümölcsészetnek legjelesebb irodalmi termékei meglegyenek.” *Term. Tud. Köz.* 1896. 328. füzet 635.

http://epa.oszk.hu/02100/02181/00328/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1896_635-641.pdf

Megemlítésre méltónak és szomorúnak tartjuk, hogy Bereczki Máté halála éppen működése színhelyén, Csanád vármegyében vert legkisebb hullámmá. Mivel ezen a vidéken gyümölcsstermeléssel nem foglalkoztak, általában nem ismerték a környezetükben élő és európai hírnevű férfiút. Csak egy-két környékbeli pap, tanító és jegyző – aki felismerte a gyümölcsstermesztés jelentőségét – tartott vele szellemi és baráti kapcsolatot. Ők a személyes érintkezés folytán, valamint írásain keresztül tisztában voltak nagyságával és értékelték korszakalkotó tevékenységét. A helyi közvélemény széles rétege azonban mit sem tudott Bereczki életművéről. A Makón hetente kétszer megjelenő *Maros* című lap 1896. január 9-iki számában hangulatos tárcát jelentetett meg „F. S.” jelzéssel – Fülöp Sándor kunágotai tanító⁸¹ tollából. – Ezzel azután el is ült a helyi érdeklődés Bereczki Máté iránt.

*

Bereczki Máté elhunytja természetesen a pomológusok és a tágabb értelemben vett gyümölcsstermesztők körében keltett őszintébb fájdalmat. Azok érdekében dolgozott egy munkás élet minden szorgalmával, és közvetve azok javára hagyta megtakarított vagyontkáját. Érthető, hogy emlékezetének maradandó megörökítésére ebben a körben történt az első lépés. A budapesti m. kir. kertészeti tanintézet kertjében 1898-ban állították fel a kiváló gyümölcsész bronz mellszobrát,⁸² amely ma a Corvinus Egyetem Kertészeti Karán található.

Néhány kivételtől eltekintve a hazai gyümölcsstermesztők még nem ismerték fel magának a gyümölcsstermesztésnek a jelentőségét. A kormányban lévő mezőgazdasági „szakemberek” pedig végleg nem látták ennek távlati súlyát. „A gyümölcsstermesztés még a 19. század második felében is minden irányítás nélküli magántevékenység volt, és kifejezetten tradicionális alapon fejlődött.”⁸³ A filoxérapusztítás és a futóhomok okozta alföldi problémák, társulva az 1870-től fokozatosan növekvő gabonaválsággal, éppen az 1890-es évekre nyitotta fel a felső irányítás szemét a gyümölcsstermesztés és -feldolgozás gazdasági jelentőségére.⁸⁴ Többen erejükön felül dolgoztak azon, hogy az országban jelentőségének megfelelően értékeljék a kertművelést, de e törekvés csak hosszú és fáradságos folyamattal érte el a századfordulóra az árugyümölcsösök létesítésének ugrásszerű növekedését, a gyümölcsfeldolgozás, az aszalás, a lekvár- és szeszfőzés, a bel- és külföldi gyümölcskereskedelem fellendülését. Ezen áldozatos munkások közé tartozott elsősorban Bereczki Máté, aki e fellendülést már nem érthette meg, de irodalmi munkásságával és kísérleti kertjével sikeresen igyekezett környezetére hatni, ismertetéseiével elősegíteni, hogy a gyümölcsfák gondozása megfelelő mederbe kerülve áldássá váljon környezetére.

81 KELEMEN 1935. 47.

82 Mayer Ede (1857–1908), bécsi születésű szobrászművész alkotása. A historizmus jegyében működő Mayer Ede számos építésszel (Alpár Ignác, Ybl Miklós, Hauszmann Alajos) dolgozott együtt épület-szobrászként. Domborművei (Szent István-bazilika), köztéri szobrai (Ybl Miklós, Deák Ferenc, II. Rákóczi Ferenc stb.) megtalálhatók Budapesten, Várpalotán, Pécsen, Borsiban [ma Borša, Szlovákia].

83 GANCZAUGHNÉ Albert Katalin: Gyümölcsstermesztés. In *Magyarország a 20. században*. Főszerk. KOLLEGA-TARSOLY István. IV. köt. 648.

84 Uo. Az állami beavatkozás és irányítás 1890-ben következett be, amikor Rudinai Molnár Istvánt országos gyümölcsészeti és fatenyésztési miniszteri biztossá nevezték ki, hogy intézkedései nyomán a termesztés fellendüljön.

Úgy tűnik, mintha az utóbbi évtizedekben pomológusaink – Nagy-Tóth Ferenc,⁸⁵ Tóth Magdolna,⁸⁶ Surányi Dezső⁸⁷ stb. – egyre jobban felismernék Bereczki jelentőségét; egyre többen hivatkoznak megállapításaira, eredményeire. Jelentőségének elismertsége átszivárgott a társadalomba, a gyümölcstermelők közösségeibe is, hiszen napjainkban mind többen nevezik el Bereczki Mátéről szervezeteiket országszerte.

2014-ben születésének 190., 2015-ben halálának 120. évfordulójáról megemlékezve tisztelegünk emléke előtt.

GÁBOR TOLNAY

MÁTÉ BERECZKI AND HIS ORCHARD

ABSTRACT

Máté Bereczki gained wide recognition in the 19th century as the expert who reformed Hungarian fruit production and laid the scientific basis for this branch of horticulture. Acquiring pomology skills as a self-taught man he established thorough and consistent methods that made him an important figure not just in Hungary, as his practical and theoretical achievements also lent him European fame.

He established his orchard on the outskirts of Kunágota (Békés County) on land rented by Antal Sármezey from the state treasury. This is where he produced the first pure-variety fruit tree stock, and he attempted to distribute the propagation material both in Hungary and abroad (this study examines the venture in detail). He made efforts to introduce varieties that could be successfully grown in Hungary, and he was the first to describe the later highly popular Jonathan cultivar. He composed detailed descriptions and reviews on the origins of the varieties he collected and also gave practical advice on their production in his work entitled *Pomology Sketches*. This four-volume publication contained the description of 1075 varieties of fruit. His aim was to present his results primarily to a Hungarian audience, but he also published in foreign periodicals as well. His printed papers are among the basic works of Hungarian pomology.

His final years were consumed by desperate attempts to keep his orchard.

85 Nagy Tóth Ferenc (1929) romániai magyar botanikus, algológus, egyetemi tanár. Az MTA külső tagja. http://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=19317

86 Tóth Magdolna (1951) kertészmérnök, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Budapesti Corvinus Egyetem). http://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=11047

87 Surányi Dezső (1947) agrobiológus, az MTA doktora, egyetemi tanár. Gyümölcsstermesztési Kutató-Fejlesztő Intézet Kht. Cegléd. http://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=8369

CSOMA ZSIGMOND

AZ „OJTÓGATÓ” VIDÉKI PAPOK ÉS NÉPTANÍTÓK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE

A vidéki alsó és felső papság élete, példamutatása már a korábbi évszázadokban is meghatározó volt. Különösen a mezőgazdasági műveltség és az újítások terén. Akár a késő reneszánsz, kora újkor példáját is nézzük. A nagy mezőgazdasági megújulás, az újkori mezőgazdasági forradalom elindító és következetes képviselői között szintén megtalálhatjuk külföldön-belföldön az egyház képviselőit. (Elég, ha a nagy hatású Thaer, Mitterpacher Lajos, vagy a közvetlen alkalmazó Kiss Bálint és Fábián József református lelkészek, történészek által is kutatott és ismert példáját említjük.)¹ Jelentőségük akkor is nagy, ha a közvetlen környezetük esetleg még meg nem értéssel vette körül őket, például Tessediket Szarvason. A 18. századi korabeli merkantilista, felvilágosult abszolutizmus udvari politikájának következetes megvalósítói és hirdetői az egyházak voltak, gazdálkodó papjaik révén, mind a római katolikus plébánosok² és a szerzetesek, mind a görög katolikus papság,³ mind a protestáns⁴ egyházak lelkészei, néptanítói.

- 1 Kiss Bálint, majd Fábián József munkásságára vö. HUDI József: *Fábián-émlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása*. Pápa 2002 (Pápai Református Gyűjtemények).
- 2 CSOMA Zsigmond: A filoxéra és hatása a Káli-medencében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. Veszprém 1983. 733–757.; CSOMA Zsigmond: A pannonthalmi főapátság és a magyarországi bencés rendházak küzdelme birtokaikon a filoxéra ellen. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 1984–1985. Budapest 1984. 173–213. (a továbbiakban: CSOMA 1984a); CSOMA Zsigmond: A dunántúli néptanítók és papok küzdelme a filoxéra ellen. *Agrártörténeti Szemle* 1984. 3–4. sz. 677–691. (a továbbiakban: CSOMA 1984b); CSOMA Zsigmond: *Szőlészeti, borsászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig)*. Debrecen–Budapest 1994–1995.; CSOMA Zsigmond: A magyarországi kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége a XIX. század második felében. *Agrártörténeti Szemle* 1996.; CSOMA Zsigmond: A kertészet fejlődése és a népiskolák, néptanítók szerepe az ismeretek elsajátításában, terjesztésében a XIX. sz. második felében. *Népiskolák Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 1. Tatabánya 1997. 91–126.; DÉNESI Tamás – CSOMA Zsigmond: „ad vinum disert...” *Monostori szőlő- és borgazdálkodás. Pannonthalma*. Budapest 2009.
- 3 Vö. SZOTYORI-NAGY Ágnes: A 19. század közepének mezőgazdasági állapota a nagykállói esperesi kerületben Popovics Bazil munkácsi görög katolikus püspök levelei tükrében. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 2011–2012. Budapest 2012. 139–157.
- 4 CSOMA Zsigmond: Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. *Borsodi Történelmi Évkönyv* VI. Miskolc 1979. 105–116.; CSOMA 1983. 733–757.; CSOMA 1984b: 677–691.; CSOMA Zsigmond: Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns (Südburgenland). *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung*. Marburg an der Lahn 1987. 287–291.; CSOMA Zsigmond 1988: Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és

Munkásságukat érdekes módon az isteni teremtmélmélet mellett a természettudományos ismeret és a gazdálkodói szemlélet, ennek terjesztése jellemezte. Mindez jól megfér egymás mellett, sőt a korabeli természettudományos ismeretek, az újabb felfedezések, innovációk is megjelentek a példamutató gazdálkodásukban, amellyel híveik anyagi-erkölcsi és hitbéli gyarapodását is szolgálták önzetlenül, közvetlenül.

A vidéki alsó papság és a néptanítók szegénysége, különösen a protestáns egyházhoz tartozóké, közismert volt. A római katolikus egyház gazdagsága és a hatalmas koncentrált földterülete ellenére is, az egyes kis vidéki plébániák – főleg kis lélekszámú egyházi közösségek esetében – szegények voltak. Még akkor is, ha szegénység és szegénység között vidékenként és nemzetiségenként nagy különbségek is lehettek. A 19. századi csökkenő létszámú, elszegényedő egyházi községek, az egyre alacsonyabb papi illetmény, különösen az ország déli, délkeleti, keleti felében a gazdálkodó papság kialakulását segítette elő, erősítette. Elsősorban a földműveléssel, azon belül is az intenzív kertkultúrákkal (gyümölcsstermesztés, például Szigetmonostor lelkésze hozta az első számócapalántákat, indákat elszaporításra a Szentendrei-szigetre,⁵ ezzel megalapítva a filoxéra utáni híres „földieper”-kultúrát a szigeten), a szőlő-bor termeléssel,⁶ a méhészettel való foglalkozást, az önellátásra, illetve némi plusz jövedelem-szerzésre való törekedést a szegénység indokolta. A szakkönyvek és folyóiratok előfizetői, terjesztői, a szakmai munka értelmezői között, így a legújabb eljárások alkalmazói és elterjesztői között is az egyházak képviselőit, a vidéki alsó papságot mindenhol megtalálhatjuk. A szerzetesrendek (például Pannonhalmán Szeder Fábián) és a vidéki gyülekezetek kertész-kedő papjai mindenhol példát mutattak.

Különösen a nemzeti katasztrófát jelentő filoxéra (szőlőgyökértetű) kötött talajú borvidék-i pusztítása idején mutatkozott meg az ún. „ójtógató” papok jelentősége és példamutatása, akik a földművelési, majd a vallás- és közoktatási tárca felkérése és útmutatása alapján a szószékről hirdették a legújabb és a legeredményesebb védekezési módszereket. Mind társadalmi, mind gazdasági szerepük óriási volt, amit már a korabeli sajtóírók nyilatkozatok és a sajtóhíradásai is elismertek és bemutattak.

Hogyan és milyen módon zajlott le ez az akció, amely az egész országot áthatotta, mintegy nemzeti összefogást eredményezve, milyen nehézségek és eredmények mutatkoztak meg, milyen értékelést adhat az utókor? Ezekkel a kérdésekkel és válaszokkal foglalkozik a cikk.

Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18–20. század). *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Szerk. S. LACKOVITS Emőke. Veszprém 1988.; CSOMA Zsigmond: Az örvidéki magyarság gazdasági és kulturális kapcsolatai a Dunántúllal. *Savaria. A Szombathelyi Múzeum Értesítője*. Szerk. GRÁFIK Imre. 1992.; CSOMA 1994–1995; CSOMA 1997. 91–126.; CSOMA Zsigmond: *Falusi környezet-nagyvárosi ellátás (Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet fővárosa)*. Budapest 1998.; CSOMA Zsigmond: Egy felsőöri népiskolai kéziratos gyümölcsstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai. (Adatok Nyugat-Magyarország és az Alpok vidékének újkori népi és államilag szakoktatott, felkarolt gyümölcskultúrájához. *Ethnographia* 2005. 183–246. (a továbbiakban: CSOMA 2005a); CSOMA Zsigmond: Nagyváthy János szőlészeti-borászati ismeretei és ezek forrásai. In LUKÁCS Gábor – Dr. KOCSONDI József (szerk.): *Nagyváthy János Emlékkönyv*. Keszthely 2007.; CSOMA Zsigmond: *Nők a magyar szőlő- és borkultúrában*. Budapest 2008.; CSOMA Zsigmond: A „teológia kertjében”. Kertészkedő protestáns lelkészek és mintagazdaságaik hatása a 18–19. század fordulóján. *Confessio* 2005. 4. sz. 75–101. (a továbbiakban: CSOMA 2005b). Vö. HUDI 2002. 13–25., 29–31., 98–102.

5 Muskovics Andrea Anna ELTE-doktoranduszomnak köszönöm ezt az adatot.

6 Harray Kálmán kakasdi esperes plébánosról a *Borászati Lapok* azt írta a halálhíre közzétételekor: „Tolna megye egyik legnagyobb és legértelmesebb szőlésze...” *Borászati Lapok* (a továbbiakban: BL) 1891. 4. Ezt az adatot is Muskovics Andrea Annának köszönöm.

A filoxéra elleni küzdelem egy emberként sorakoztatta fel a magyarországi vidéki népeséget a filoxéra legyőzésére. Ez a különböző vallások, egyházak képviselőire is érvényes volt. A nagy elődök példája után nem véletlen, hogy megfogalmazódott a filoxéra elleni küzdelem idején is ez a gondolat, az eredményes és osztársadalmi érdek céljából.⁷ „A földművelő nép-nél pedig főleg a néptanítók, lelkészek közbejöttével oda kell működnie, hogy a föld művelése, a takarmánytermelés, az állatok tartása és ápolásának előnyeivel mindinkább az is megbarátkozzék, aki csak a szószéken vagy a tanítói katedra másik oldalán találkozik ezekkel a személyekkel” – írta a sajtó mezőgazdaságban betöltött szerepéről a *Földművelési Érdekeink* című szakfolyóirat szerkesztője, Máday Izidor 1873 novemberében, a lap első számának programadó vezércikkében.⁸ Nem ő volt az egyetlen, aki belátta, hogy a mezőgazdasági termelés színvonalát széles körben emelni csak ennek a társadalmi rétegnek segítségével lehet. A korszak más mezőgazdasági szaklapjaiban is gyakran olvashatók hasonló felvetések. A filoxéra megjelenése után ezt az elképzelést a kártevő elleni védekezés ismereteinek terjesztésére is megfelelőnek találták, és ezért a minisztériumok figyelmébe ajánlották a szőlész-borász szakembereket. Végül több kisebb kezdeményezés után 1887-ben, az oktatási minisztérium is a legfelső szinten kapcsolódott be a kártevő elleni küzdelembe. A filoxéra elterjedtségének helyzetét megállapító 1880. évi sikeres összefogás példája nyomán, a földművelési minisztérium szakembergárdáját már tanítókkal, katolikus papokkal és református, illetve evangélikus lelkészekkel egészítették ki. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az agrártárca kérésére rendeletet adott ki, amelyben részletesen leírták a kártevő elleni védekezés módzatait és a modern szőlészeti-borászat alapelveit.⁹ Ezt a tájékoztatót minden népiskola megkapta, és az intézmények igazgatóit egyben amerikai szőlőgyűjtemény létrehozására és az oltványkészítés oktatására, valamint a megtermelt vesszőknek a környező szőlőbirtokosok közötti jutányos áron történő értékesítésére szólították fel. Ennek anyagi fedezetét a minisztérium biztosította. Az addigi tapasztalatok alapján ugyanis úgy vélték, hogy a kis és törpebirtokosokat, azaz a szőlőtermelő népréteg legnagyobb részét a velük legszorosabb kapcsolatban álló állami intézményrendszer, tehát a vallás- és közoktatásügyi minisztérium segítségével, a papság és a néptanítók bevonásával lehet a legközvetlenebbül felvilágosítani a kártevő veszélyességéről, és aktivizálni a védekezésben. A *Néptanítók Lapja*, amelyet ingyen küldött a Közoktatási Minisztérium minden népiskolának, már 1876-ban a tanítók figyelmébe ajánlotta Máday Izidor *A szőlők veszedelme* című könyvét. A filoxéra pusztítása tehát újra felvetette azt a már évtizedek óta napirenden lévő, de még mindig meg nem oldott problémát, hogy csak az alapfokú mezőgazdasági ismeretek minél szélesebb körben történő elterjesztésével lehet az ország agrártermelésének színvonalát alapvetően emelni, és erre az alapfokú népiskolák – mint a korabeli nyugat-európai példák bizonyították – kiváló lehetőséget jelentenek.¹⁰ „...az új tanító nemzedéket részesévé avatja újból azon feladatok egyikének, melyek nemzetünk anyagi fejlődésének irányt adnak. A fizikai küzdelmek az erkölcsi nemesbülés forrásává lehetnek s a néptanítók reputációját csak emelni fogja, ha útmutatást lesznek képesek nyújtani azon téren is, amelyen esetleg községüknek egész jövője fordul meg” – állapította meg például a *Borászati Lapok*,¹¹ a központi, országos terjesztésű szőlészeti-borászati szaklap. Te-

7 Összefoglalóan: CSOMA 1984b; majd később vö. BECK Tibor: *A filoxéravész Magyarországon*. In *Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 10*. Szerk. ESTÖK János. Budapest 2005.

8 *Földművelési Érdekeink* 1873. november 3. 1.

9 Trefort 1887 tavaszán körutat tett Franciaországban, ahol a filoxéra pusztításait, illetve a védekezés módzatait tanulmányozta. BL 1888. február 4. 26.

10 BL 1887. szeptember 17. 236.

11 BL 1887. 245.

kintve, hogy a népiskolák jelentős része ekkor még a történelmi egyházak (legnagyobb részben a római katolikus egyház) kezelésében működtek, a kártevő elleni védekezésben és a felvilágosításban a néptanítók mellett a papokra, lelkészekre is jelentős szerep hárult. Az erőfeszítések országos szintű koordinálását célzó rendelet megjelenése után az iskolaigazgatóknak a létrehozott szőlőiskola működéséről és a védekezésben elért eredményekről rendszeresen jelenteniük kellett a minisztériumnak. Az intézkedést a szőlőművelő népesség elszegényedését közvetlenül is megtapasztaló tanítók is kedvezően fogadták.¹² Trefort Ágoston kezdeményezése a néptanítók mellett elnyerte az egyházak támogatását is. Így például az egyik legnagyobb szőlőbirtokos, a római katolikus egyházhoz tartozó, de a Vatikántól független bencés rend főapátja teljes mértékű támogatásáról biztosította a minisztérium elképzeléseit.¹³ Ennek többek között az is volt az oka, hogy a gazdálkodással is foglalkozó papok és lelkészek egy része már évek óta folytatta küzdelmét a kártevő ellen. A falusi tanítók mellett ők voltak azok, akik az egyre nagyobb számban megjelenő szőlészeti és borászati szakirodalmat a gazdák felé közvetíthették. Ezenkívül saját kísérleteikről, a védekezésben elért eredményeikről és kudarcaikról a gazdasági szaklapokba írt beszámolóikban rendszeresen tudósítottak. A kártevő elleni védekezés különböző lehetőségeinek (szénkénegezés, oltványkészítés) elterjesztésében pedig jelentős, kiemelkedő fontosságú szerepet játszottak. „Egy darab gyakorlati kereszténység ez is, a papság büszke lehet reá, ha e téren is megoldja földadatát s követendő példát szolgáltat a legtöbb esetben indolens nagybirtokosoknak” – írta az egyházak felelősségéről a *Borászati Lapok*.¹⁴ A minisztériumok közös intézkedései tehát már meglévő társadalmi alapokra építhettek. Ugyanakkor ez az együttműködés a filoxéra elleni védekezésen és a rekonstrukció munkálatain túl a modern szőlészeti és borászati ismereteknek, a természettudomány legújabb eredményeinek az elterjedését is elősegítette a kis- és törpebirtokosság, valamint a napszámos réteg körében.

A legnagyobb szőlőbirtokkal rendelkező egyházi szervezet tehát a bencés szerzetesrend volt, melynek vezetése szoros együttműködést alakított ki a kormányzattal a kártevő elleni védekezésben. Leghíresebb boraikat a pannonhalmi, a ménfőcsanakai, a Márton-hegyi és a tihanyi szőlők adták, melyeket liturgikus célra történő felhasználásuk mellett Szent Benedek Regulája alapján napi 3 deciliteres adagokban mindennapi ételmisszerként (élvezeti és egészségügyi célból) is fogyasztottak. Mindemellett a bor a rend egyik legfőbb jövedelemforrása is volt, a bencés borokat mind a hazai, mind a külföldi (elsősorban német, svájci, osztrák, olasz) piac ismerte és elismerte.¹⁵ A filoxéra először a rend tihanyi ültetvényeiben ütötte fel a fejét az 1880-as évek elején, 1887-ben pedig a főapátság pannonhalmi szőlőiben is megjelent. (A rend többi ültetvénye földrajzi helyétől függően fokozatosan fertőződött.) Vaszary Kolos főapát a védekezés irányítására Vitál Kornél elismert szőlészeti szakembert szerződtette. Ő a szénkénegezés bevezetése mellett, a védekezés fő eszközének az amerikai szőlőfajtákat tekintette beoltással. Iparkodása ellenére később mégis elítélte a módszereit Rudinai Molnár István, a korszak leghíresebb szakembere. A pannonhalmi főapátság szénkénegszükségletét a tapolcai vincellériskolától szereztek be, amellyel igen jó együttműködést alakítottak ki a kártevő elleni védekezésben. Minisztériumi utasításra a rend soron kívül kapta meg az irtószert, ami jelentős előnynek számított a kezdeti szénkénegezéses időkben. Az állami-egyházi együttműködés kiváló példája a tihanyi állami szőlő- és faiskola létrejötte, ennek területét a tihanyi apátságtól bérelte az állam. A bencés rend védekezésének sikerességét jelzi, hogy az

12 *Néptanítók Lapja* 1887. 605–606. Vö. CSOMA 1984a.

13 Vö. CSOMA 1984a.

14 BL 1887. 245.

15 Vö. DÉNESI–CSOMA 2009.

1890-es évek elejére Pannonhalma a környék szaporítóanyag-termelő központjává fejlődött, és az amerikai oltványok segítségével a 20. század első évtizedének végére sikerült úrrá lenni a filoxéra okozta pusztuláson.¹⁶

Az állami szőlőtelepek amerikaiszőlővessző-termelése ekkorra már elérte a 2 262 000 db-ot, melyből a legnagyobb mennyiséget a kecskeméti (532 800), a fehértemplomi (447 620), valamint a tarcali (557 000) iskolákban állították elő. Tovább folytak az oltvány-készítést népszerűsítő tanfolyamok is, ebben az évben többek között Budafokon, Érdiőszegen, Tarcalon, Ménesen, Pozsonyban, Kecskeméten, Székesfehérvárott, Veszprémben, Pécsen, Csurgón, Gödöllőn, Gyöngyösön, Pomázon, Szentendrén, Fehértemplomban, Egerben tartottak előadásokat az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás szakemberei. De a felvilágosító tanfolyamok tartásában a vidéki papok is nagymértékben részt vettek.

Az állami erőfeszítések ellenére a parasztgazdák nagy részét a teljes kétségbeesés és apátia jellemezte. Raksányi Károly a Balaton-felvidéki Balatonhenye református lelkésze, aki nagy tudású szőlősgazda is volt, a *Borászati Lapok*nak küldött tudósításában így jellemzi a szűkebb pátriájában kialakult helyzetet. „A filloxéra nálunk még csak 1889-ben lett konstátálva, de már meg van minden szőlőben, még a magánosan álló legelrejtettebb helyeken is. Több szőlőt már ki is vágtak s a földjét felszántották. A védekezésről alig lehet szó, fatális könnyelműséggel nézik szőlőik pusztulását mindnyájan. Kivételesen talán minden hegyközségben egy-kettő ha szénkénegez és iskoláz amerikai vesszőt, de ez elenyésző csekélység – a nagy többség nem tesz semmit se. A tapolcai filloxéra ellen védekező egyesület, a melynek körébe tartozunk, nem képes életet önteni a holt tagokba.”¹⁷ A szőlősgazdák hozzáállása – bár a leírt állapot számos szőlőhegyet jellemzett – szerencsére nem mindenütt volt hasonló. A szőlőbirtokosok közül számosan önállóan is szervezkedni kezdtek. A gazdák önkéntes alapon való szövetkezése a kártevő ellen ugyanis külföldön már évtizedes hagyományokkal bírt. Az első ilyen védegyelet Franciaországban jött létre még az 1860-as évek közepén¹⁸ – ismertette a francia szőlősgazdák összefogását a *Természettudományi Közöny* már 1870-ben, és a későbbiekben gombamód szaporodtak a magyar szaksajtóban az ilyen külföldi és magyarországi szerveződésekéről szóló rövid beszámolók. A magyar szőlősgazdák tehát az 1880-as évekre már működő nyugat-európai példákat felhasználva alapíthatták meg a maguk filoxéra elleni védegyleteit, melyek lényegében a fent vázolt alapelvek szerint kezdték meg tevékenységüket. 1894-ben a gyorok-ménesi oltványtelep szövetkezetéről számolt be a *Borászati Lapok*, megemlítve, hogy Pálya Mátyástól és a görögkatolikus paptól 11 hold földet vettek meg oltványtelepi társulat részére.¹⁹

Az új minisztériumnak – melyet 1890 márciusától Bethlen András²⁰ irányított – tehát megalakulása pillanatától kezdve foglalkoznia kellett a filoxérával, ezért az első intézkedései

16 Vö. CSOMA 1984a.

17 CSOMA 1984a. 736., 1890. március 10-én közölte a *Borászati Lapok* Raksányi beszámolóját Balatonhenyeről. BL 1890. 80. A református lelkész, Raksányi Károly számolt be a badacsonyi filoxéra elleni védekezésről is. BL 1892. 155., de a dörgicsei kegyestanítórendi szőlők állapotáról is, Roboz Zoltán híradása alapján.

18 A *Borászati Lapok* számolt be arról, hogy Szentgyörgymezőn 1894. január 26-án a polgári olvasóköri szakmai ismeretterjesztő előadást tartottak a filoxéra pusztításáról és a védekezés lehetőségeiről. Az előadást a polgári olvasóközönség elnöke, Perger Lajos plébános köszönte meg az előadónak, Bedő Józsefnek. BL 1894. 25.

19 BL 1894.

20 Munkásságához, a filoxéra elleni szervező tevékenysége értékeléséhez vö. FEHÉR György: Egy elfelejtett miniszter, Bethlen András gróf. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. Budapest 2011–2012. 157–164.

közé tartozott a borászati és filoxéraügyi osztály megszervezése, amely most már önállóan, csak a szőlészet-borászat kérdéseivel foglalkozva működött. (Ezt 1897-ben egy újabb szőlészeti osztály megszervezése követte. Ekkortól az 1889-ben megszervezett osztály csak a filoxéra elleni védekezéssel és az elpusztított szőlők újratelepítésével, az 1897-ben létrehozott szőlészet-borászat egyéb kérdéseivel foglalkozott.)

Szükség volt az apparátus bővítésére, miután ekkorra egyértelművé vált, hogy az új telepítések kialakításánál és fenntartásánál a hagyományos szőlőműveléshez visszatérni nem lehet. A vidéki papok és tanítók által is oktatott védekezési és telepítési módszerek, ezek ellenőrzése, a regisztrálás, a tanfolyamok szervezése még így is meghaladták a rendelkezésre álló szakembergárda erejét.

Az újjászervezett minisztérium első jogi intézkedése a filoxéra tárgyában az 1891. évi I. törvénycikk volt, amely az újonnan telepített ültetvények adókedvezményeire vonatkozott. A törvény szerint az oltványültetvények tíz évig voltak adómentesek, a szénkénegezéssel fenntartott régi szőlőket pedig a földadó 60%-ának elengedésével támogatták.

Az 1890-es év végére már 2061 település szőlője volt vészlepett. Ez azt jelentette, hogy Magyarország szőlőterületének már több mint egyharmadát megfertőzte a kártevő, s ennek a területnek nagyjából a fele ekkorra már ki is pusztult. Súlyosbította a helyzetet, hogy az elpusztult szőlők nagy része legnevesebb borvidégeinkhez (Tokaj, Eger, Buda, Érmellék, Balaton-felvidék) tartozott. Mindeközben a védekezési munkálatok is egyre nagyobb mértéket öltöttek.

Nagymértékben növekedett az oltások és az oltványkészítéshez felhasznált amerikai alanyok beszerzésének-értékesítésének jelentősége is. Az 1890-es esztendőben az eddigi legnagyobb szállítmányt, több mint ötmillió szőlővesszőt rendelt meg a minisztérium, így az első szállítmány érkezésétől (1880) az év végéig összesen 12 767 159 db amerikai szőlővesszőt importált a kormányzat.²¹ Ezenkívül 80 000 db, az állami anyatelepeken készült oltvány is kiadásra került. Az intézkedések hatására 1890 végére már a filoxéra által érintett települések egyharmadán (588 helyen) létesítettek amerikai fajtájú ültetvényeket, az újabb igényeket pedig a minisztérium teljes mértékben képes volt kielégíteni.

Az 1890-es évek elejére felgyorsult a szőlősgazdáknak a vész elleni öntevékeny helyi kezdeményezéseken alapuló védekezése is. Az erőfeszítések ellenére a filoxéra egyre nagyobb mértékben terjedt. 1891-re az ország szőlőtermeléssel foglalkozó 4768 települése közül már csak 2477 volt mentes a kártevőtől. Ebben az évben 425 új filoxéralepett területet találtak a szakemberek. Ez azt jelentette, hogy az év végére már 2168 község szőlői voltak filoxérával fertőzöttek, azaz gyakorlatilag az immunis homoktalajok kivételével Magyarország teljes szőlőültetvény-területe pusztulásnak indult vagy már elpusztult. 1890-ben Erdélyben is megjelent a kártevő, amelyet egyszerre 33 településen fedeztek fel. A legnagyobb károkat továbbra is legnevesebb szőlőterületeink szenvedték el. Pozsony és Sopron kivételével gyakorlatilag minden történelmi borvidéken hatalmas pusztulást okozott a kártevő, amely oly mértékű volt, hogy az ország 1891. évi bortermése nem érte el az utolsó 15 év átlagának 35%-át. Az a tény, hogy immár az ország teljes szőlőterülete vészlepettnak volt tekinthető, a szőlővessző-forgalom szabályozásának liberalizálására készítette a minisztériumot.

A legfontosabb feladat az amerikai alanyra történő oltási módok népszerűsítése volt. Ennek előmozdítására a minisztérium pályázatot hirdetett, és a legügyesebb oltványkészítők számára pályadíjakat tűzött ki. Az erőfeszítések sikerét mutatta, hogy 1891-ben 109 szőlőoltási tanfolyamot tartottak szerte az országban 1576 résztvevővel. Az amerikai vesszők fel-

21 1880-ban: 100 000, 1881-ben: 142 000, 1883-ban: 413 559, 1885-ben: 2 559 675, 1886-ban: 2 148 000, 1887-ben: 606 483, 1888-ban: 426 380, 1889-ben: 1 301 602, 1890-ben: pedig 5 070 000 db amerikai alany érkezett Magyarországra oltásra és eltelepítésre.

használása a franciaországi import szüneteltetése ellenére is tovább növekedett, az év során 2 773 000 db vesszőt adott ki az agrártárca az igénylők számára. Az intézkedések hatására jelentősen (67%-kal) megnövekedett a Magyarországon található amerikai fajtájú szőlőültetvények száma, amely az 1892. év végére meghaladta a hétszázat. Az oltványkészítő tanfolyamok egyre nagyobb sikere ellenére ugyanakkor problémaként jelentkezett a magántelepeken készült amerikai oltványok változó minősége. A rosszul végzett oltás több esetben sikertelen telepítésekhez vezetett, ezért a minisztérium vezetése Paulis-Barackán egy központi állami oltványkészítő telepet állíttatott fel Richter Ferenc francia oltványszakértő vezetésével. Később, az itteni tapasztalatok felhasználásával oltványkészítő telep létesült Tapolcán (1894) és Sárospatakon (1895) is.

Az oltás (amerikai vad alanyfajta vesszejére oltott eurázsiai, régi nemes fajták) jelentette azt a szakemberek által egyöntetűen sikeresnek és eredményesnek tekintett módszert, amely országszerte elterjedt. Ennek a módszernek a terjesztésében az ügyes kezű, felvilágosult, gazdálkodó vidéki papok és néptanítók jártak elől. Miklós Gyula államtitkár is többször kitért szerepükre. Beregszászról azt írta 1894-ben: „Tunsányi János esperesplébános szintén meleg érdeklődéssel halad a felújítás nagy munkájával, megkezdett ültetési szépek s az elért eredmény arra ösztönzi, hogy az igen szép fekvésű s a filloxerainvazió előtt tetemes jövedelmet biztosított parochiai szőlőnek beültetésével megcsökkent jövedelmét biztosítsa.”²² Egyes vidékek, éppen a vidéki oltogató papok bemutatói révén és az ottani ügyes kezű oltó napszámosoknak köszönhetően híres oltó központoknak számítottak, ahonnan béröltő napszámosok kerültek ki nagy számban, mint Tapolca környéke, Sárospatak környéke. De nem mindenhol, hanem kerültek ki jó munkások, a *Borászati Lapok* számolt be arról, hogy a promontori (Budafok) és a budaörsi oltóknak nagy a híruk, de nem mindenki tud közülük jól oltani.²³ Még akkor sem, ha „szőlőajtási” tanfolyamot hirdettek számukra Budafokon 1891 januárjában és márciusában.²⁴ A nagymarosi németek szőlőoltó tudományát Pécsen nagyra becsülték.²⁵ Dulánszky Adolf pécsi püspöki jószágkormányzóról jegyezték fel, hogy a püspöki birtok cseledeinek 6–10 éves kisfiúit berendelve, szőlőoltásra oktatta őket. Így a kisgyermek naponta 3000–4000 amerikai vesszőt oltottak be. Így meg is jegyzi a *Borászati Lapok* hírlírója, hogy belőlük jó képzettségű vincellérek lesznek majd.²⁶

AZ OLTÁS FILOXÉRA UTÁNI FORMÁJA, AZ ANGOLNYELVES PÁROSÍTÁS

A fás szőlővesszők oltása a ferde és egyenes metszlapok egymáshoz illesztésével, az ún. párosítással történt, ami már a középkori gyümölcs kultúrában is ismert volt. Sprenger dél-német szakíró 1778-ban ismertette ezt az oltási módot, de Plessing februári munkaaajánlatai közt is szerepelt, és Nagyváthy János is leírta a metszett vesszők összeillesztését és hársfaháncs kötővel történő erősen egymáshoz kötését. A tabajdi szőlőkben is így oltottak, de a 19. század második felében a bujcsi (Komárom m.) primási uradalomban is így oltottak, kukoricacsuhét felhasználva a kötözéshez. A jobb forradást az angolnyelves párosítás biztosította, amelyről 1855-ben illusztráció is készült, általánosan azonban csak a filoxéravész utáni rekonstrukció során terjedt el. Az angol-

22 BL 1894. 205.

23 BL 1892. 372.

24 BL 1891. 30., 75.

25 BL 1894. 311.

26 BL 1894. 259.

nyelves oltás munkáját az ügyes kezű oltók elsajátították, és tudományukat, ismereteiket mind az oltáskészítés, mind az oltványgyökerezítés terén feltékenyen, titokként őrizték. Ez az oltóközpon-toknak hosszabb ideig extraprofitot biztosított, így például a nagymarosiaknak, csácsbozsókiak-nak, a csáfordiaknak, zalakoppányiaknak, illetve a Káli- medencei Szentbékállá, Balatonhenye, Kővágóörs és Köveskál szorgalmas oltó embereinek.

A levágott venyigét, *venyicsét*, a nemes csap részét *hazainak* és *állítmányinak* is nevezték. Általában az uradalmakban ügyes kezű, jól megfizetett napszámosok oltottak. A raffiával átkötött oltványt fahamuban megforgatták (sterilizálás), és agyagpépbe mártották. Ha az oltvány *tátogatott*, nyilott, akkor rossz volt. Szent György-naptól (április 24.) május 10–15-ig telepítették az oltványiskolába körülbelül 5 centiméterenként. Bakhátat húztak az oltványok fölé. Nem öntözték be, de őszre dús gyökere lett a vesszőknek. Oltványiskolákat a hegyen levő szőlőkben létesítettek, és mivel az oltványok drágák voltak az 1920-as években (drágábbak, mint a közszükségleti áruk, sokszor tízszer is), ezért gyakran ellopkodták az oltványiskolákból. Azok az urasági-uradalmi szőlők, melyek nem készítettek oltványt, azok Gyöngyösről és környékéről, a „Gyenesi telepről”, Villányból, a Teleki Zsigmond alapította világhírű telepről, valamint zalai, mátraaljai gazdáktól, kereskedőktől vásárolták a tavaszi vásárokon. A szegényebb gazdák vödörben, vízbe állítva gyökerezettették a sima vesszőiket. Somlón az oltványok készíttetésében és telepítésében a nagy egyházi szőlők jártak elől jó példával. Az anyagi lehetőségük is biztosította a nagyszámú oltványvásárlást, készíttetést és telepítést. Például 1899-ben a Celli Apátság szőlőibe oltványokat telepítettek, a Pannonhalmi Főapátság és a Zalavári Apátság szőlőibe pedig gyökeres Riparia és Solonis amerikai alanyfajtákat telepítettek el 2 méteres sortávolságra. Ezeket később helyben oltották be, majd eldöntötték, és úgy telepítettek, mintha oltványt ültettek volna eredetileg el. 1904-ben az év első felében végzett munkák közt szerepelt a pannonthalmi főapátnak írt jelentésben 10 000 db *mohás oltvány* készíttetése és eliskolázása. Az oltványkészítés nehézsége eleinte akadályozta az oltványok telepítését. 1897-ben keserűen állapították meg: „Minthogy azonban az oltványok készítése körüli eljárásokban, valamint azok ápolásában az kellő járatossággal bortermelőink nem bírtak, – sem a telepítéshez igényelt jó minőségű és kellő mennyiségű vesszőanyaghoz nem jutottak, – az oltványokkal való telepítés nem történhet egy megfelelő rendszer alapján.” Mindemellett az uradalmaknak, a nagyobb gazdáknak és a helyi lelkészeknek, tanítóknak az első oltványtelepítésekben is példamutató szerepük volt. Az aggasztóan szentbékállai plébános ekkor írta a *Historia Domus*ba a következőket: „Noha pedig most, midőn e sorokat írom, immár életem végén vagyok – 77 éves és 52 éves pap – e mellett igen elgyengült s beteges, mégis hogy utódomnak – akár hálás lesz, akár háládatlan – teremjen egyelőre, s legalább annyi bora, a mennyi a házhoz elég, egy darabot megforgathattam újra, és amerikai alanyra oltott vesszővel, mellyet az állam adott, beültettem. Ha így folytatja, utódom néhány év múlva szüretelhet ismét 200 akót.”

A borvidékenkénti szőlőrekonstrukciót, felújítást a filoxéra pusztítása után különböző gazdasági és érdekszervezetek, vállalkozások saját feladatuknak tartották. Például Engelbrecht Károly szőlészeti-borászati főfelügyelő szervezésében és irányítása mellett 1894-ben megalakult a Kővágóörs-Fülöphegyi Szőlőújító Társaság, amely 80 000 db oltványt készített és iskolázott el, 40 000 olaszrizlinget, 5000 oportót, 5000 zöldszőlőt, 5000 szlankamenkát, 5000 juhfarkot, 5000 muskotályt, 5000 chasselas-t, 5000 kövidinkát, 5000 mézesfehéret. A szegényebb szőlősgazdák, napszámosok részére 20 000 riparia selecta simavesszőt osztottak ki, amit a társulat munkavezetője irányításával oltottak be. A háromnapos tanfolyamon százhuszan tanulták a fásoltást. A társaságnak különálló oltványkészítő helyisége volt, felszerelve a nagy mennyiségű metszlap vágásához ún. Richter-féle oltóhüvelyekkel. A korabeli látogatók meg is állapították, hogy: „Komoly munka folyik itt! Megbirkózhatsz a filoxerával, csak akarni kell.” Még ebben az évben, 1894-ben Richter Ferenc francia szőlészeti szakértő – akiről elnevezték az oltást segítő kis eszközt is –

felkereste a Társaságot Révfülöpön, és elégedetten szemlélte meg a 90 000 oltást és a szőlőtelepet. Egy évvel később, 1895-ben már Köveskálón alakult meg tíz szőlőbirtokos összefogásával a szőlőoltvány-szövetkezet. A szövetkezet a tagok szükségletén felül termelt oltványokat önköltségi áron adták el. A szövetkezet állandó állású szakértőt tartott. 1895-ben 72 000 oltásból 34 000 db forradt össze és eredt meg, 1896-ban már 150 000 db oltás elkészítését tervezték. A nagymértékű oltónapszám felhasználásával „tekintélyes” keresethez juttatták a szegény szőlőmunkásokat. 1897–1898-ban fásoltási tanfolyamot is szerveztek itt a fiataloknak. A tanfolyamokon a tizenegyedik életévüket betöltötték vehettek részt. 1897-ben már harmincnyolcan megtanultak oltani. Ezek a kezdeményezések a kapitalista keretek között a konjunkturális lehetőségek felismerése mellett sok munkát adtak az elszegényedett napszámosoknak, akik csak a szőlőből éltek. Ugyanakkor olyan foglalkozást, keresetet biztosítottak ezeknek az embereknek, ami a viszonylagos könnyebb életet jelentette a filoxéra fergeteges pusztítása után.

Kezdetben a zöldoltást biztosabbnak tartották, mint az angolnyelves párosítást. Ez a bizalmatlanság érthető is volt, hiszen a zöldoltást Baranyában már eredményesen alkalmazták.²⁷ Még 1890-ben is azt írták: „Nagy perccent veszteséggel járó és szakférfiak állítása szerint nem is állandó angolnyelves párosítással ojtotta azt be.” Kővágóörs evangélikus lelkésze is arról számolt be a *Borászati Lapok* oldalain, hogy a zöldoltások 80%-ban megeredtek 1898-ban, míg a fásoltások csak 30%-ban. Zöldoltás készítésében a tapolcai vincellérképző hallgatói is segédkeztek, 1891-ben például 14 000 db-ot készítettek Kővágóörs községi anyatelepén. A szentbékálai plébános 40 koronát fizetett 1900. július 28-án 20 db zöldoltásért. A sározott raffiás oltásnál, a dugós és a mohás oltásnál mind az alanyvesszők, mind a nemes vesszők előkészítése, valamint maga az oltás is hasonló módon történt. Az alanyvesszőket *letalpalták*, az alsó *bimbó* (rügy) alatt 1 cm-re elmetstették a vesszőt. Az alanyvessző rügyeit kivakították, *kiszemezték*, *kibimbózták*. A nemes oltócsap vesszőit az oltás előtt szedték meg, ha nem volt nagy hó, fagymentes napokon. Ezután feldarabolták 8–10 cm hosszúságúra. Az oltás ideje március–áprilisban volt, ekkor *ótottak*. Az áprilisi *oltóhónapnak* is nevezték. Az oltató gazdák megbíztak egy-egy embert, hogy járja végig a jó oltókat, toborozzanak oltó napszámosokat, előkészítő és kisegítő munkásokat. Az oltás fontossági sorrendjét jelzi az is, hogy Balatonhenyén például nagypénteken mindig oltottak, mert ilyenkor már más munkáktól ráértek erre is. Az angolnyelves párosításnál egy ferde metszlapot kellett vágni az alanyvesszőn, majd az ugyanolyan nemes csapon és a két metszlapon egy-egy nyelves bevágással érték el, hogy így nagyobb sebfelületen és szorosabban ékelődött egymásba az alany és a nemes. *Bagófejesnek* nevezték azt a rossz oltást, ahol az alanyvessző metszlapját a legfelső nóduszhoz túl közel vágták meg. Az oltást raffiával átkötötték és agyagos pépbe mártották, majd száraz homokba hempergették meg, hogy az esetleg egymáshoz erő oltócsapok össze ne ragadjanak. Raffiát először az oltásoknál használtak az oltóházakban. Az oltványokat tálcán a pince földjére fektették, ahol összegyűjtötték a gyökereztetésig. Az oltványok közé, ha egymásra rakták a vesszőket, egy-egy karót fektettek, hogy a sározott oltócsapok egymást ki ne mozdítsák. Abban az esetben, ha mohás oltást készítettek, nem kötötték és sározták be, hanem mohás, később fűrészporral telt faládba fektették rétegesen az oltványokat. Az oltás szorosságát és helyességét úgy ellenőrizték, hogy egyet-egyet suhintottak az oltvánnyal, és ha az oltócsap nem esett ki, akkor jó minőségű volt az oltás. Ugyancsak ellenőrzési módszer volt az, hogy átnéztek az oltás metszlapjai között. Ha át lehetett látni, akkor nem sikerült az oltás. *Gyepellésnek* hívták azt a pótlást, amikor a vad alany az oltványfejet lenyomta, ezért egy-két év múltán zöldoltással ismét be kellett oltani.

27 Már Schams Ferenc is rajzon ismertette 1832–1833-ban. Vö. SCHAMS, Franz: *Ungarns Weinbau I–II*. Pest 1832–1833. I–II. rajzaival.

A dugós oltás nem terjedt el általánosságban a Balaton-felvidéken, mert a dugó, valamint a dugót átkötő drót megnövelte az előállítási költségeket, a drótot a rozsdá rágta szét, nem vált be. Csakis a módosabb gazdák használták. A Káli-medencében például a mindszentkáliai Hoffmann borcenzár († 1910), aki gráci borkereskedőkkel tartotta a kapcsolatot és részükre közvetítette a Káli-medencei borokat. A 19. század végi szakirodalom a magyar félbevágott dugók minőségét nem tartotta jónak. A külföldi parafa dugókat a vám drágította meg, ezért a szőlőoltásnál használt lyukas és félbevágott parafa dugó árát a pénzügyminiszter rendeletileg mérsékelte.

Az oltó napszámások legtöbbet az „ojtógató” vidéki papoktól, néptanítóktól és a vincellérektől, elsősorban a tanult munkálató vincellérektől tanultak és sajátítottak el. Az ügyes kezű oltók naponta 500, sőt előfordult, hogy 1000 darabot is be tudtak oltani. Az átlag 300 db/nap volt, így az oltás még a nehéz, de legjobban fizetett munkánál, a forgatásnál is jobb, magasabb keresetet jelentett. A jól oltóknak nagy tekintélyük volt, nevük a mai napig a falvakban fennmaradt, mindenki ismerte és kissé irigyelte is őket. Precíz, könnyű munkával tudtak jól keresni. Az oltóembereket az *előkészítők* és az *oltóágvágók* szolgálták ki. Ők kevesebb napszámot kaptak. A jó oltók már saját oltókésükkel dolgoztak. Sprenger 1778-ban már külön „*Pfropfmesser*”-t, „*Maisel*”-t nevezett meg az oltás eszközéül. A magyarországi késes kismesterek, továbbá a városi kés- és sebészeti eszköz-készítők, valamint gráci kereskedők biztosították az oltókéseket a borvidékeken. A korabeli szaklapokban is hirdetett drezdai Kunde cég oltókéseivel, vagy a helyi, a Balaton környékén például a tapolcai Foltányi nevű késes oltókéseivel dolgoztak.²⁸ A pontosan, megbízhatóan dolgozó oltóembereket szívesen hívták rendszeresen vissza, sőt egymástól igyekeztek ajánlatokkal elcsábítani, mivel az oltásra kevés idő állt rendelkezésre. Az egykori oltólisták azt bizonyítják, hogy a gazdák is ragaszkodtak a jól dolgozókhoz, ezért listáikon rendszeresen szerepeltek az azonos oltók nevei. Eleinte csak a férfiak oltottak, majd később már a nők is, sőt az az általános vélemény alakult ki, hogy a női munkás precízebb, jobb oltásokat készített, mint a férfi. Magyarországon a nagyobb uradalmi szőlőkben és állami telepeken 1888-tól már a gépi oltás is megjelent. A kézi hajtattott oltványkészítést a franciáktól tanulták meg a magyar szőlősgazdák. A földművelésügyi miniszter 1885-ben egy Comy, 1892-ben pedig egy Richter nevű francia szakembert szerződtetett, mindketten állami szaporítótelepeken tanították az oltványkészítést.

A fentebbi példák is jelzik, hogy az oltást megismerő, hirdető alsó papságnak, majd pedig önkéntes tanfolyamokon és az iskolai katedrák mellett a néptanítóknak nagyon fontos szerepe volt a gazdasági-társadalmi eróziót jelentő filoxéra (szőlőgyökértetű) által okozott katasztrófa-helyzetben. Munkásságukat érdekes módon az isteni teremtmélmélet mellett a természettudományos ismeret és a gazdálkodói szemlélet terjesztése jellemezte. Mindez jól megfért egymás mellett, sőt a korabeli természettudományos ismeretek, az újabb felfedezések, innovációk is megjelentek a példamutató gazdálkodásukban, amellyel a híveik anyagi-erkölcsi és hitbéli gyarapodását is szolgálták önzetlenül és közvetlenül. Az oltások terjesztésében, az oltványok készítésében jártak elől példamutatásukkal az „ojtógató” papok, akik az életbe vetett remény hitét és reményét adták ismét vissza a nehéz helyzetbe került gazdáknak.

28 CSOMA Zsigmond: A felsőöri bicskák és dunántúli kusztörök. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémművességhez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz. *Ethnographia* 1992. 3–4. sz. 219–239.; CSOMA Zsigmond: Volkstümliche Metallkunst im Grenzgebiet von Österreich und Ungarn (Zu den Messerschmieden in Felsőőr/Oberwart und zu den Wirtschaftsbeziehungen zwischen Karpatenbecken und alpinem Bereich). *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* (39). Brauchen und Gestalten Materialien zur Sachkulturforschung. Andreas C. Bimmer zum 60. Geburtstag. Marburg 2004. 51–68.

ZSIGMOND CSOMA

THE SOCIO-ECONOMIC IMPORTANCE OF ‘GRAFTING’ RURAL PRIESTS AND SCHOOLMASTERS

ABSTRACT

The life and examples set by the lower and upper clergy in rural areas have been definitive in previous centuries, especially in the sphere of agricultural knowledge and innovation.

Their undertakings were characterized by an interesting combination of the belief in divine creation and an affinity to natural history and economy, with a drive to diffuse knowledge. There was room for both convictions, and contemporary knowledge of natural history, inventions and innovations also appeared in their farming methods, which they used selflessly to improve their flock's material, moral and religious standards in a direct way.

The poverty of rural clergy and schoolmasters, especially those belonging to the Protestant church, was well-known. Despite the wealth and huge concentrated landholdings of the Catholic church, rural parishes, especially those with a small population, were quite poor, even if there were significant regional and ethnic differences in these terms. In the 19th century increasingly poor and depopulated parishes and the fall in the clergy's wages, especially in the southern and eastern parts of the country, led to the emergence of a class of farming clergy.

Particularly the phylloxera epidemic, devastating fixed-soil wine districts and causing a national catastrophe, highlighted the importance and example of rural ‘grafting’ priests and vicars, who – following the request and guidance of the Ministry of Agriculture and later of Religion and Education – propagated the latest and most successful methods of protection from the pulpit. Their social and economic influence were both highly significant, which was duly recognized and extolled by contemporary ministerial announcements and publications in expert periodicals.

How did this project, which involved the whole country and resulted in national cooperation, take place, what difficulties arose and what successes could be claimed? How can posterity judge their efforts? The present study is devoted to these questions and answers. The lower clergy that first learned and propagated grafting and the rural schoolmasters who further spread this initiative at courses and in farming schools had an extremely important role in the fight against the phylloxera epidemic, which threatened with both economic and social erosion. Contemporary scientific knowledge, recent innovations and discoveries all appeared in their exemplary farming methods, by which they selflessly contributed to their followers' material, moral and religious improvement. By propagating grafting and the improvement of grafts they led with an example that gave back the hope and belief in life for farmers in very dire circumstances.

PAPP IMRE EMLÉKEZETE

2015. október 9-én 67 éves korában elhunyt Papp Imre, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője, a Történettudományi Bizottság volt választott tagja, a *Klió* főszerkesztője, az *Agrártörténeti Szemle* korábbi szerkesztője. Kitűnő, nagyra hivatott hallgatótársak között (Gyáni Gábor, Kövér György, Bona Gábor, Krausz Tamás, A. Varga László, Czinner Tibor stb.) csendes, szerény, de alapos, nagy tudású hallgatóként a debreceni (akkor még) Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett diplomát, s rövid kitérő után ennek az egyetemnek volt oktatója egészen haláláig.

Nagyon hamar rátalált fő kutatási területére: az újkori francia mezőgazdaság és agrártársadalom történetére. Kiváló alkotó volt egy olyan tudományterületen, az egyetemes történetben, amelyet nem sokan művelnek Magyarországon. Tanítványai nem véletlenül nevezték „a francia história magyarországi nagykövetének”. Az, hogy mi vonzotta az agrárvilág kutatásához, világosan kiderül, ha figyelembe vesszük, hogy egy Tisza-menti kis településről került a debreceni egyetemre, ahol igen erős volt a Szabó István-iskola hatása, tanárai közül többen (Rácz István, Szendrey István, Orosz István) agrártörténészek voltak. Azt viszont, hogy miért éppen a francia agrártörténet került érdeklődésének középpontjába, csak találgathatjuk, bár a családi kötődés nyilván erre is kínál magyarázatot. Nem kétséges azonban, hogy fájdalmasan korán lezárult tudományos pályájának csaknem négy évtizede alatt négy könyvet, a debreceni és a budapesti egyetemeken szerkesztett Európa-történetekben legalább két tucat könyvfejezetet írt, jórészt francia történelemről, azon belül is a mezőgazdaságról és agrártársadalomról. A francia agrárvilág volt a témája hosszabb- rövidebb tanulmányainak is, amelyek száma hetvenhez közelített.

E szerteágazó tevékenységhez a feltételeket jórészt maga alakította ki. A clermont-ferand-i egyetemmel kiépített, máig is élő és tartalmas kapcsolatok lehetőséget teremtettek számára, hogy tanulmányútjain eredeti forrásanyaggal is megismerkedhessék. Birtokában volt az újkori francia történelemre vonatkozó kiadott forrásanyagnak, a kortársak emlékiratainak és tanulmányainak. Ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy írásai vetekedhettek volna a francia történészekével, de tudott valamit, amit a franciák nem. Erről nagyon őszintén így nyilatkozott. Egy „kivülálló” történész „soha le nem küzdhető hátrányban van a francia szerzőkkel szemben a források, a szakirodalom és az élő ismeretek elérhetősége miatt”. Ugyanakkor a nem francia történész „rendelkezhet némi előnnyel is”. Felhívhatja a figyelmet olyan jelenségekre, amelyek belülről szinte természetesnek látszanak, ezért nem is ejtenek róluk szót, másrészt kívülről mindig nagyobb az egészre való rálátás esélye, mint belülről. Ezért lehetséges, hogy Papp Imre és a hozzá hasonlók írásai a francia történészek számára is tartalmazhatnak novumot.

Könyvei közül a Nagy Károlyról szóló (*Nagy Károly és kora*) valójában a középkori történelem oktatását segítette elő. Saját vallomása szerint célja az volt, hogy bemutasson a korai

középkorban egy olyan történeti személyiséget, akinek „nagy szerepe volt az európai szisz-téma, a civilizáció, és a politikai berendezkedés, de a társadalmi berendezkedés kialakításá-ban is”. Másik életrajza XIV. Lajosról szól (*A Napkirály, XIV. Lajos élete és kora*). Hasonló célok ebben is felismerhetők, de a társadalomtörténeti érdeklődés, a korrajz itt is erőteljeseb-ben jelentkezik a politikai történetnél.

Másik két kötete igen alapos gazdaság-, illetve társadalomtörténet. Az 1990-es évek vé-gén jelent meg a 19. századi francia mezőgazdaságról szóló könyve (*A francia mezőgazdaság a XIX. században*), amely teljes vértetben mutatta meg Papp Imrét, az agrártörténet kutató-ját. Nemcsak a viszonyítási alapnak tekinthető 18. századi francia mezőgazdaság helyzetét vázolja fel avatott tollal, de számba veszi a 19. századi átalakulás, az „új mezőgazdaság” lét-rejöttének feltételeit (a jobbágy-ság felszabadulását, a polgári forradalmat és következménye-ként az új birtokmegosztást, a mezőgazdasági népesség csökkenését, az iparosodás gerjesztet-te új fogyasztási igényeket, de a szakismeretek fejlődését is). Mindezek következményeként felvázolja az agrártechnika és a földművelési rendszerek átalakulását, a növénytermelés és ál-lattenyésztés fejlődését, a terméshozamok és a termelékenység lassú növekedését. Bemutatja az árak hullámzását a 19. században, a század végi agrárválság hatását a francia mezőgazda-ságra, de elhelyezi a francia agrárviszonyokat az európai agrárátalakulás egészében is. Mi az, amit megtudhatunk Papp Imre kutatásaiból? Franciaország a forradalom után a kisbirtok ha-zája lett, agrárfejlődése távolról sem volt olyan gyors, mint Angliáé, vagy Belgiumé és Hol-landiáé. Más úton járt a porosz, vagy a monarchiabeli fejlődéshez képest is. A kötet éppen ar-ra teremtett lehetőséget, hogy a mezőgazdaság tőkés átalakulását vizsgálva ne csak Angliát tekintsük viszonyítási alapnak, de egy kontinentális országot is.

A francia nemesi társadalomról szóló monográfia (*A francia nemesi társadalom a XVIII. században*), amelynek alapját akadémiai doktori értekezése alkotta, a társadalomtörténet terü-letén tesz lehetővé hasonló összehasonlítást. Papp Imre kimutatja, hogy a forradalom során, bár egyes nemesek szörnyű véget érnek, tulajdonukat nem veszítik el, csak az urasági jogok-ból származó jövedelmeiket szünteti meg a radikális átalakulás. A francia nemesség már a 18. század során jelentősen átalakult, feltöltődött olyan elemekkel (pénzügyi, parlamenti arisz-tokrácia stb.), amelyeknek nem sok közük volt a középkorból örökölt francia nemességhez. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy Napóleon korában a „visszaállított” nemesség már teljesen más társadalmi csoportot jelent, mint amilyen a 18. századi nemesség volt. A nemesség be-épülése az új polgári társadalomba nemcsak Angliától, de a kontinens más országaitól is eltérő formában ment végbe. E sajátosságok összefoglalása lehetőséget teremt az európai össze-hasonlító vizsgálatok elvégzésére is.

Fontos, meghatározó fejezeteket írt a Gunst Péter által szerkesztett Európa-történetben a rendi társadalmakról, a kézműipari forradalomról és a középkori agrárátalakulásról, a francia forradalom európai hatásáról, a Poór János szerkesztette kora újkori összefoglalásban a 18. századról, valamint a debreceni Történelmi Intézet által kiadott háromkötetes Európa-történetben több középkori és kora újkori problémáról (Nagy Károly birodalmáról, az arabok-ról, a 14–15. századi válságról, ennek hatásáról a társadalomra, Franciaország 11–15. századi történetéről, Európa földrajzi és népességi viszonyairól a 16–18. században, az újkori nemesi társadalomról, a francia abszolutizmusról, a felvilágosodásról stb.).

Az elmondottakon túl több tucat tanulmányban elemezte a hagyományos és az átalakuló francia mezőgazdaság és agrártársadalom helyzetét. Elemzéseiből nem hiányzott az európai jelentőségű francia szőlőtermelés. Áttekintette a 18. századi franciaországi bortermelést és -fogyasztást, a bortermelés szerkezeti változásait a 19. században, az egész Európára hatást gyakorló francia borexportot, a szőlőtermelés helyzetét a filoxéravész után, vagy a tokajihoz hasonlított francia borok történetét.

Megpróbálta megállapítani a francia mezőgazdaság helyét a 19. századi Európában. Érdekelték a forradalom előtti, a forradalom alatti és a forradalmat követő korszak mezőgazdaságának sajátosságai. Ehhez meg kellett vizsgálnia a hagyományos mezőgazdaság termelési rendszereit a 18. században, az „új mezőgazdaság” eszméinek elterjedését a forradalom előtt, Arthur Young véleményét a francia mezőgazdaságról, Párizs gabonaellátását a 18. század végén, a mezőgazdaság helyzetét a forradalom alatt, de azt is, hogy a forradalom utáni időben miként változott meg a főváros gabonafogyasztása, illetve élelmiszerellátása, vagy hogyan alakult a francia mezőgazdaság termelési szerkezete a 19. század derekán. Nem kerülte el figyelmét a francia forradalom eszméinek magyarországi hatása, ő ismertette meg a magyarországi olvasókat olyan jelentős francia tudósok és szakírók tevékenységével, mint a tragikus sorsú kémikus Lavoisier, akinek mezőgazdasági termékbecslését elemezte ugyanúgy, mint Chaptal hasonló vizsgálódásait, vagy Mathieu de Dombasle, akiről éppen az *Agrártörténeti Szemlé*ben írt tanulmányt. A francia demográfiai viszonyok elemzése során foglalkozott Jean-Baptiste Moheau és Louis Messance nézeteivel.

Jó néhány társadalomtörténeti tanulmányban alapozta meg a francia nemesség történetéről szóló könyvét. Tanulmányt írt a nemesség urasági jogairól (amelyeket a forradalom szüntetett meg kárpótlás nélkül), a földesúri jövedelmek szerkezetéről a 18. században, a francia nemesség vagyonáról és jövedelméről a forradalom előtti évtizedekben, az „udvari” nemességről, a 19. századi birtokmegosztásról és jó néhány más kérdéstről is. Cikkeket írt kora közéleti kérdésekről, de a nantes-i ediktumról és a vallási toleranciáról is.

Példamutatóan kapcsolta össze agrártörténeti tanulmányaiban a termelés és a fogyasztás folyamatát, de a demográfiai változásoknak a termelésre és fogyasztásra gyakorolt hatását is. Társadalomtörténeti vizsgálódásaiban a forradalom előtti és a forradalom utáni nemesség elemzésében jól ismerte fel a régi és új magatartásformák keveredését, az új elemeinek születését a hagyományos viszonyok között.

Nagyon alaposan tárta fel a rendelkezésre álló tényeket, de behatóan elemezte is ezeket, kihasználva az összehasonlító történetkutatás lehetőségeit.

A kiváló tudós mellett mindannyiunk számára hiányozni fog Papp Imre, az ember. Kötelességtudatával munkatársai példaképe lehetett. Szerénysége, kapcsolatteremtő ereje miatt nemcsak kollégái, de hallgatói számára is olyan embernek mutatkozott, akiből egy elembertelenedett világban is áradt a szeretet, a humánus. Munkaszeretete betegsége alatt is íróasztala mellé szólította, órákat dolgozott konok elszántsággal, élni akarással. Hallgatói mind a graduális, mind a posztgraduális képzésben csodálták teherbíró képességét, széles körű tájékozottságát, segítőkészségét.

Büszkeséggel tölt el, hogy nemcsak tanítványomnak és munkatársamnak, de igaz barátomnak is tekinthettem. Halálával nehezen pótolható űr keletkezett a magyarországi agrártörténet-írásban s az *Agrártörténeti Szemle* munkatársi gárdájában is. Emlékeztét a történész szakma sok képviselőjével együtt őrizzük azzal a meggyőződéssel, hogy halálával nem múlik el az a hatás, amit tudományos művei gyakorolnak a történetírás fejlődésére, de azok, akik ismerték, emberségének is örökösei lesznek.

Orosz István

**Szent István Egyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár
Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár**

KOSÁRY DOMOKOS-DÍJ ÁTADÁSA

(Sajtóközlemény)

A magyar tudományos közélet 2013-ban ünnepelte Kosáry Domokos, az MTA rendes tagja, egykori nagy tekintélyű elnöke, a Széchenyi-nagydíjas történész születésének 100. évfordulóját. Az évfordulóhoz kapcsolódva, a Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár az Egyetemmel közösen, névadója tiszteletére, emlékének megőrkítésére Kosáry Domokos-díjat alapított. Az érem Csikai Márta Munkácsy Mihály-díjas szobrászművész alkotása.

Az elismerés a könyvtárügy területén, a könyvtári, levéltári munka szervezésében több éven át elért kimagasló eredmény, az egyetemtörténeti, agrártörténeti kutatásokban végzett magas szintű tevékenység, illetve a Könyvtár érdekében, a könyvtárügyért kifejtett támogatás elismeréseként adományozható.

Ebben az esztendőben, az első önálló Magyar Agrártudományi Egyetem és a központi könyvtár megalakításának 70. évfordulója évében harmadik alkalommal került sor a díj átadására a Szent István Egyetem Szenátusának tanévzáró ünnepi ülésén.

Ideje: 2015. június 19. 10.00 óra

Helye: Szent István Egyetem Aula

A Kosáry Domokos-díjat átadta (a díj Alapító Okirata szerint):

Dr. Tözsér János rektor és

Barna Marianna megbízott könyvtári igazgató, a kuratórium elnöke

A Kosáry Domokos-díjat 2015-ben a Kuratórium javaslatára a Szent István Egyetem Szenátusa **dr. Fülek György** professor emeritusnak adományozta.

A kitüntetést a Szent István Egyetem Egyetemtörténeti Bizottság munkájában vállalt eredményes tevékenységéért, az egyetemtörténeti emlékek összegyűjtésében, számos interjú, dokumentumfilm elkészítésében vállalt több évtizedes, példaértékű, valamint az Egyetemi Könyvtár szakkönyvtárait támogató magas színvonalú munkájának elismeréseként kapta a díjazott.

A Kuratórium javaslatára a Szent István Egyetem Szenátusa idén Kosáry Domokos-díjat adományozott posztumusz **Princz Ágostonné** főkönyvtáros, részlegezető számára.

A kitüntetést a Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltárban, illetve jogelőd intézményeiben végzett több mint négy évtizedes kiemelkedő, magas színvonalú, példaértékű könyvtárosi, valamint egyetemtörténeti munkájának elismeréseként kapta a díjazott.

A Kosáry Domokos-díj leírása

A Kosáry Domokos-díj zöld színű háttérrel egy 235 × 235 mm-es keretdobozban elhelyezett, egyoldalas, bronzból készült, 97 mm átmérőjű érem.

Az érem Kosáry Domokos portréját ábrázolja „Kosáry Domokos-díj” felirattal, továbbá szerepel rajta Kosáry Domokos születési és halálozási éve és a készítő művész monogramja.

Az érem Csikai Márta Munkácsy Mihály-díjas szobrászművész alkotása.

Gödöllő, 2015. június 19.

Barna Marianna
a KDKL mb. igazgatója, kuratóriumi elnök

SZIE Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár
2100 Gödöllő, Páter Károly utca 1.
Telefon: +36 28 522-004, +36 28 522-000/1040
Fax: +36 28 410-804
E-mail: konyvtar@lib.szie.hu
Honlap: <http://lib.szie.hu>

**MICHAEL HEINZ:
MÄHDRESCHERN UND MUSTERDÖRFERN:
INDUSTRIALISIERUNG DER DDR-LANDWIRTSCHAFT
UND DIE WANDLUNG DES LÄNDLICHEN LEBENS**

Berlin 2011

Az elmúlt másfél évtized során a szocialista korszak kutatásában határozott tendenciaként figyelhető meg az elmozdulás a politikatörténettől a társadalomtörténet felé. Ennek részeként idehaza és külföldön is előtérbe került a kollektivizálás mint az államszocializmus egyik legnagyobb hatású társadalomátalakító programja, s ezzel összefüggésben a megváltozott falusi gazdasági, társadalmi viszonyok vizsgálata is. E témakör kutatása rendkívül munkaigényes, hiszen pártállami rendszerről lévén szó, minden fontos döntés a politikai vezetés legfelső szintjén született. Így mielőtt a helyi viszonyok vizsgálatába mélyedhetne a kutató, ahhoz, hogy azokat értelmezni tudja, meg kell ismernie a pártközpont vonatkozó döntéseit is.

Németországban, ahol a regionális különbségeknek nagy jelentőségük van, úgy tűnik, megvan a kutatókban a hajlandóság az ilyen jellegű vizsgálatokra. A kollektivizálásról is készültek ilyen megközelítéssel kiváló monográfiák,¹ s az utóbbi években a kollektivizálás lezárulását követő évtizedek vizsgálata is nagyobb figyelmet kap. Az egyik legutóbbi munka Michael Heinz nevéhez kötődik, aki a Rostocki Egyetem Történeti Intézetének oktatója. Ő arra vállalkozott, hogy az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig nyomon kövesse a kelet-német mezőgazdaságban lezajló átalakulást az északi területek, elsősorban Mecklenburg példáján. Ehhez óriási kutatómunkára volt szükség, hiszen a berlini Bundesarchivban őrzött pártközponti és minisztériumi iratok mellett több vidéki levéltárban (Rostock, Bad Doberdan, Neubrandenburg, Demmin, Schwerin) is gyűjtött anyagot, s bevonta vizsgálódásába a Stasi-iratokat is.

Magyarországon kevésbé közismert az NDK agrárfejlődésének azon sajátossága, hogy ott a kollektivizálás befejezése valójában csak az 1970-es évek közepén következett be. Hogyan lehetséges ez? – kérdezheti az olvasó, hiszen 1960 tavaszán, rekordidő, alig 3 hónap alatt bekényszerítették a parasztokat a tsz-ekbe (németül a mezőgazdasági termelőszövetkezet rövidítése: LPG). Igen ám, azt azonban a korabeli propaganda kifelé nem hangoztatta, hogy a parasztok 40%-a az ún. alacsonyabb típusú (I–II. típusú) tsz-be lépett be, ami azt jelentette, hogy csak a földet művelték közösen, az állatállomány viszont továbbra is egyéni kezelésben maradt.

Ilyen alacsonyabb típusú tsz-ek Magyarországon is léteztek az 1950-es években, de aztán az 1959–1961 közötti utolsó kampány során az MSZMP vezetése csak a „legfejlettebb”, a szovjet kolhozra hasonlító típust engedélyezte. A keletnémet pártvezetés viszont, az akkor még nyitott nyugati határ miatt, engedményre kényszerült, ha nem akarta megkockáztatni, hogy még több paraszt szökjön az NSZK-ba, s ezzel krónikus munkaerőhiány álljon elő a mezőgazdaságban. A kiegyensúlyozott közellátás biztosítása az 1953-as kelet-berlini felkelés

1 BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln–Weimar–Wien 2002; SCHÖNE, Jens: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft*. Berlin 2005.

óta központi kérdés volt a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) számára. Az említett engedményt a berlini fal felépítése után sem tudta rövid idő alatt visszavenni a párt. Így amikor Michael Heinz a kollektivizálás utáni konszolidációs folyamatokat rekonstruálta, mindig két dimenzióban vizsgálódott. Egyrészt nyomon követte, hogy a pártvezetés miként próbálta gazdasági terhek növelésével s adminisztratív intézkedésekkel gyorsítani az I. típusú tsz-ek felszámolását. Ezek a tsz-ek azért is okoztak nagy gondot, mert tagjaik tisztában lévén a párt hosszabb távú szándékaival, tehát azzal, hogy nincs jövőjük, alig fejlesztették gazdaságaikat. Az idő azonban a kommunista pártnak dolgozott, mert ahogy előregedtek a tagok, úgy tudták egyre nehezebben ellátni az állatállományukat, ugyanakkor az állami költségvetésből fejlesztésekhez nem juthattak. Csak abban az esetben, ha az ún. fejlettebb, azaz III. típusúakkal egyesültek. Ez a folyamat az 1960-as évek végén fel is gyorsult, s az 1970-es évtized közepére pár száz I–II. típusú tsz maradt a korábbi tizenháromezerből.

A kezdeti időszakban a III. típusú tsz-ekkel sem volt könnyű dolga a pártnak, mivel nem sok fogékonyságot mutattak a hivatalos agrárpolitika által megálmodott, nagy területeken folyó specializált, iparszerű termelés iránt. A fő gondot az NSZEP gyenge vidéki támogatottsága okozta. Heinz számos olyan jelentést idéz, amelyekből kiderül, hogy a tsz-ek párttag vezetői egy-egy járási értekezleten meghallgatták ugyan az útmutatásokat, de odahaza elő sem hozták ezekkel a tagság előtt. Ráadásul a megyei (Bezirk) és járási (Kreis) párt- és állami szervek tetterekészségével sem volt megelégedve a pártközpont. A Központi Bizottság mellett működő Mezőgazdasági Osztály anyagaiban ez visszatérő téma volt az 1960-as évek első felében.

Az NDK 1963-as gazdasági reformja a mezőgazdaságban 1964-től kezdte éreztetni a hatását: az árrendszer korrekciójával a tsz-tagság jövedelmi viszonyai javultak, s nagy beruházásokat fordítottak a gépesítésre. Ekkor jöttek létre az ún. agrárkémiiai központok és a meliorációs üzemek is. Ezzel párhuzamosan a párt befolyásos mezőgazdasági KB-titkára, Gerhard Grüneberg további intézkedéseket kezdeményezett a tsz-ek közötti kooperációk előmozdítására, hangsúlyozva, hogy ez lesz a jövő útja, nem pedig az, hogy a tsz-ek egyesülésével óriás tsz-ek jöjjenek létre. Ezeket a tsz-egyesítéseket a Heinz által vizsgált északi területeken le is állították.

A pártvezetés szorgalmazta a tsz-kooperációk intézményesülését is. A szövetkezeti gazdaságok azonban továbbra is egyedül akartak gazdálkodni, s folyton úgy érezték, hogy már megint kitaláltak valamit odafent, ahelyett hogy békén hagynák őket. A pártvezetés azonban megtalálta az eszközöket, hogy rászorítsa őket a további kooperációra, például bizonyos mezőgazdasági technikához nem juthattak másképp hozzá.

A kooperáció következő lépcsője az volt, hogy a már együttműködő tsz-ek növénytermesztő részlegei kiváltak a tsz-közi kooperációkból. Eleinte még nem kaptak külön intézményi formát, de a következő lépésben ezt is keresztülvitte a párt agrárpolitikai vezetése. Grüneberg mellett a Mezőgazdasági Osztály vezetője, Bruno Kiessler is elkötelezett híve volt ennek az irányvonalnak. Nem mondható ez a párt első titkáráról, Walter Ulbrichtől, aki nem támogatta a csak növénytermesztésre, illetve állattenyésztésre szakosodott tsz-ek elhamarkodott létrehozását. A Központi Bizottság 1969. áprilisi ülésén Ulbricht olyan élesen bírálta a tsz-ek erőltetett specializációját, hogy Grüneberg nyilvános önkritikára kényszerült. Ennek hatására jó pár kooperáció és növénytermesztési egyesülés felbomlott.

Grüneberg számára Ulbricht leváltásával, Honecker idején nyílt meg az út a növénytermesztés és az állattenyésztés szétválasztására. A tsz-ek növénytermesztő részlegeinek kiválása 1972–1973-ban gyorsult fel, bár a folyamat nagy regionális eltéréseket mutatott. Heinz részletesen elemzi, hogy míg Rostock élen járt 1973-ban, addig Schwerin az utolsók között kullogott.

1975–1976-ra ment végbe a növénytermesztő kooperációk kiválása a tsz-ekből, s ezzel párhuzamosan megindult az önálló növénytermesztő tsz-ek alakulása. Ez hasonlóan zajlott az állami gazdaságokban is. S mindabból, ami megmaradt, létrejöttek az önálló állattenyésztő

tsz-ek, illetve állami gazdaságok. Mindezzel párhuzamosan megnöttek az átlagos üzemméretek; az 1960-as évek elejéhez képest majdnem megtízszereződtek. Párhuzamosan az állattenyésztő üzemek fúziója is előrehaladt, ami elősegítette az iparszerű termelési módszerek bevezetését.

A szerző könyvében kitér arra is, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés különválasztása milyen problémákkal járt együtt kezdetől fogva, s aztán ezek hogyan váltak egyre kritikusabbá az olajválság nyomán egyre romló gazdasági környezetben. A tsz-ek komoly üzemanyag-megszorításokat és beruházási korlátozásokat szenvedtek el az 1970-es évtized második felében. Közben egyre több kritika érte a keletnémet mezőgazdaság teljesítményét a pártvezetésen belül. Míg az NDK-ban a termésátlagok az 1970-es évek közepétől stagnáltak, addig Csehszlovákia és Magyarország mezőgazdasága intenzíven fejlődött. Így nem meglepő, hogy amikor 1981-ben Gerhard Grüneberg meghalt, nagy személycserékre került sor az agrárirányítás vezető posztjain. Az NSZEP vezetése nyilvánosan ugyanakkor soha nem ismerte el a növénytermesztés és állattenyésztés különválasztásának kudarcát, csak a korrekció szükségességét hangsúlyozta mindvégig.

Tanulságos része a kötetnek, amikor a helyi kutatásaira építve bemutatja azokat az informális megoldásokat, amelyekkel a tsz-ek például az üzemanyag-megszorításokat igyekeztek ellensúlyozni. Heinz számos esetet leír, amikor is a tsz-ek az NDK-ban állomásozó szovjet alakulatokkal üzleteltek, elsősorban benzint vásároltak tőlük. A párt és állami szervek elnézték ezeket a gyakorlatban terjedő félig legális módszereket, mert számukra csak a tervteljesítés volt a fontos.

Michael Heinz hiánypótló elemzést ad arról, hogyan viszonyult a keletnémet vezetés a nagyüzemi mezőgazdaság környezetvédelmi problémáihoz. Miközben az NDK a táboron belül élen járt a környezetvédelmi szabályok megalkotásában, a gyakorlatban a hatalom kevés hajlandóságot mutatott ezek betartatására.

A kötet utolsó harmadában a társadalmi viszonyok átalakulásával foglalkozik a szerző. Nagy figyelmet szentelt a tsz-ek munkaerő-helyzetének, s külön vizsgálta a növénytermesztés és az állattenyésztés viszonyait. Főleg ez utóbbi területen voltak súlyos munkaerőgondok, mivel ez az ágazat kevesebbet profitált a gépesítésből, mint a növénytermesztés. Így sokkal rosszak voltak a munkakörülmények, s a munkaidő is hosszabb volt, mint a növénytermesztésben. Nem meglepő, hogy nagy volt a fluktuáció, és fiatalok sem választották ezt a területet a szakképesítés megszerzése után. Olvashatunk arról is, hogy milyen nagy figyelmet fordítottak az NDK-ban a közép- és felsőfokú agrároktatás fejlesztésére az 1960-as évektől kezdve.

Heinz úgy értékeli, hogy az üzemeken belüli érdekeltségi rendszer sok esetben nem volt képes kellően motiválni a dolgozókat a minőségi munkavégzésre. A háztáji gazdaságnak az NDK-ban is fontos stabilizáló szerepe volt a tagok jövedelmében és élelmiszer-ellátásában, annak ellenére, hogy negyed hektárban maximalizálták a területét. Heinz rámutat, hogy nemcsak a kollektivizálás után játszottak fontos szerepet, hanem az olajválság nyomán kiéleződő gazdasági problémák közepette is.

Részletesen foglalkozik azzal is, hogy milyen szerepet töltöttek be a tsz-ek a falvak életében. A magyarországihoz hasonlóan építőbrigádjaikkal sok középületet építettek fel, például iskolákat, óvodákat, könyvtárakat, tűzoltóságokat stb., de a helyi utak építésében is részt vettek. Szó van a könyvben általában is az NSZEP településpolitikájának változásairól, kezdve a traktorállomás-falvak kialakításától a mintafalvak létrehozásáig.

Összességében a keletnémet termelőségvetkezetek sajátos fejlődését, a növénytermesztés és állattenyésztés szétválasztását kudarcként értékeli a szerző, s ezt a véleményét nemcsak az egykori tsz-tagok, hanem a helyi agrárirányítás korabeli szereplői közül is sokan osztják, ahogy az a kötetben szereplő interjúkból kiderül. Ennek ismeretében igencsak meglepő, hogy

a rendszerváltáskor nem alakultak tömegesen magángazdaságok a keleti tartományokban. A megelőző három évtizedben megszokott egzisztenciális biztonság, s a hiányzó szakértelem miatt a többség inkább a tsz-ekben maradt, amelyek részint továbbra is szövetkezeti formában, részint kft.-ként működnek. Így az újraegyesült Németország a 21. századba igen érdekes agrárstruktúrával lépett be: az ország keleti felén fennmaradt a nagyüzemek dominanciája, míg a nyugati tartományokban a családi gazdaságoké a főszerep.

Varga Zsuzsanna

DEMETER ZSÓFIA: EGY HAJDANI NAGYBIRTOK

A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)

Sorozatszerk. Ujváry Gábor, Csurgai Horváth József. Budapest 2013
(Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 5.)

A jelenkori magyar történetírásban, sajnálatos módon, hosszabb ideig kevésbé vizsgált terület volt az agrárium története, holott nem kétséges, hogy olyan országban, ahol a gazdasági ágak közül (még a 19. században is mintegy 40:60%-os arányban) meghatározóan az agrárágazat szerepe volt a döntő, alapvető fontosságú az ágazat históriájának feltárása. A történettudomány szerves részét képező gazdaságtörténeti kutatásokban tehát – tekintve hazánk gazdasági-társadalmi fejlődését – kiemelkedő helyet foglal el az agrártörténet, s ezen belül, mivel a magyar mezőgazdaság fejlődésében a nagybirtok meghatározó szerepet játszott, az uradalomtörténet.

Szakmai körökben ismeretes, hogy történetírásunk figyelme a nagybirtokos osztály társadalmi-politikai súlyának vizsgálatához képest csak később fordult a nagybirtokok gazdálkodásának történeti kérdései felé. Az ez irányú kutatásokat tekintve az 1930-as évekhez kötődő Domanovszky-iskola jelenti nemcsak a kezdeteket, de a máig meghatározó mércét is.

A Domanovszky Sándor által szerkesztett, *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat uradalomtörténeti monográfiái a 16–18. századi majorsági gazdálkodással és ennek társadalmi vetületével foglalkoztak, s csak Wellmann Imrének a gödöllői Grassalkovich-uradalmat bemutató kötete időhatára terjedt az 1815-ös évig.¹ Az 1950-es évektől megjelenő feldolgozások a dominiumok vizsgálatának időhatárát a hűbéri rendszer felszámolásáig, majd a tőkés gazdálkodásra történő áttérésig terjesztették ki.²

1 WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest 1933. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 7.)

2 FÜLÖP Éva Mária: *Az uradalomtörténeti monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban*. In *Magyar Könyvtárosok Egyesülete (MKE) Helyismereti Könyvtárosok III. Országos Tanácskozása*. Tata, 1993. júl. 17–19. Szerk. ifj. GYÜSZI László. Szentendre 1997. 101–109.; FÜLÖP Éva Mária: *Uradalomtörténet-monográfiák a magyar történetírásban*. Sorozatszerk. SOMORJAI Ádám OSB. Pannonthalma 1998. 9–21. (Pannonthalmi Füzetek 42.)

Demeter Zsófia igényes, a legjobb szakmai hagyományokat őrző, adatgazdag és ugyanakkor – tekintve például a birtok tulajdonosának árnyalt jellemzését vagy az uradalmi alkalmazottak egészségügyi helyzetének bemutatását – finom érzékenységgel megírt, az enyingi Batthyány-uradalmat bemutató kötete ehhez a korszakhoz nyújt további adatokat. A „hosszú” 19. század történetét a magyar reformkortól, azaz a polgári-nemzeti fejlődés 18. század utolsó harmadától egyre érezhetőbben kibontakozó folyamatától, a hűbéri kötöttségeket felszámoló 1848. évi áprilisi törvényekig, majd, az átállás nehézségeit követően, a kibontakozó gazdasági fejlődés korszakán át kíséri nyomon az adott nagybirtokot vizsgálva. Mindez egyben a feudális nagybirtokok tőkés nagyüzemmé történő átalakításának időszaka is, így különösen fontos e korszak mezőgazdálkodása történetének elemzése. És nemcsak maga a korszak nagy jelentőségű a magyar gazdaságtörténetben, de a birtokos Batthyány család közjogi-politikai, gazdasági, katonai, egyházi pályán betöltött szerepvállalását, súlyát sem kell különösebben indokolni.

Az ismert és elismert agrártörténész, Demeter Zsófia kutatói pályáját Szabó István tanítványai: Rácz István, Orosz István, Für Lajos fordították az agrártörténet-írás felé. Szabó István, a neves, iskolateremtő agrártörténész a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok együttes alkalmazásával teremtett követendő utat a mezőgazdálkodás történetének kutatásában.

Demeter Zsófia monografikus igénnyel először 1997-ben készült kandidátusi értekezésében³ foglalta össze a Batthyány család hercegi ága nem hitbizományi enyingi uradalmának 19. századi történetéről általa addig feltárt adatokat.⁴ Fő adatbázisát a Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (MNL FML) Batthyány-uradalmi iratai és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába (MNL OL) került körmendi családi levéltár⁵ Batthyány-anyaga képezte. Az agrártörténeti szakirodalomból inspirálóiul a Domanovszky-sorozatból Bakáts István,⁶ Wellmann Imre⁷ munkáit emelte ki. A feldolgozás során már témavezetőjének, Für Lajosnak a gesztusi Esterházy-uradalomról írt monográfiáját is forgathatta.⁸

Amint Demeter Zsófia a disszertáció eredményeit kiemelő téziseiben is hangsúlyozta, az addig publikálatlan uradalmi anyag több szakterületnek (köztörténet, jogtörténet, agrártudomány, művészettörténet, irodalomtörténet, orvoslástörténet stb.) nyújt gazdagító adatokat, így

- 3 DEMETER Zsófia: *A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*. Kandidátusi disszertáció. Témavezető Für Lajos. Székesfehérvár 1997. (A továbbiakban: DEMETER 1997a.)
- 4 A Batthyány-birtokok története korábbi időszakának kutatásából szeretnénk megemlíteni a kiváló egyház- és gazdaságtörténész BÁN Péter A nyugat-dunántúli Batthyány uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében (*Agrártörténeti Szemle* 1977. 24–71.) című tanulmányát. A Batthyány-Strattmann hercegek hitbizományi birtokairól Kaposi Zoltán közölt elemzést: KAPOSI Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945). In *Uradalomk térben és időben*. Szerk. BORSY Judit Borbála. Pécs 2013. 109–146. (A továbbiakban: KAPOSY 2013a.)
- 5 A Batthyány családi levéltár, a kerületi számvétséghez hasonlóan, Körmenten volt, az uradalmak főkörmányzósága pedig Bécsben. E szervezeti keretek között, az uradalmi belső adminisztráció működéséből következően, az enyingi uradalomban a felterjesztések fogalmazványai maradtak. Sajnálatos módon a számadási rendszer milyenségére adott utasítások nincsenek meg, így nehéz az elkészülteket értékelni, illetve, mivel rovataik még nem állandósultak, az adatokat összevetni. Lásd az itt ismertetett kötetben: 29–30. (A továbbiakban: DEMETER 2013b.)
- 6 BAKÁTS István: *Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században*. Budapest 1930.
- 7 WELLMANN 1933.
- 8 FÜR Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870–1914*. Budapest 1969. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 4.)

közkinccsé tétele „nemcsak lehetőség, hanem kötelesség” is volt a szerző értékelésében, rávilágítva tudományos attitűdjére, felelősségtudatára.⁹

A grófi és hercegi ágat magában foglaló, hitbizománnyal és szabad forgalmú birtokokkal is rendelkező Batthyányk hitbizományi birtokait illetően, a hercegi ág hitbizománya (majorátus, azaz elsőszülötti ágon öröklődő) kialakítása 1746-tól történt, örökösei a Batthyány-Strattmann¹⁰ hercegek.¹¹ „Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökítható birodalmi hercegi rangot nyert család hercegi ága két hatalmas hitbizomány örököséként a Batthyány-Strattmann névvel különböztette meg magát.”¹² A hitbizomány 1777-ben herceg Batthyány II. Lajos (1753–1806) kezére szállott, aki e birtokok igazgatását fiának, herceg Batthyány Fülöpnek (1781–1870) adta tovább. A család hitbizományi és szabad forgalmú birtokairól Batthyány Fülöp 1806-ban tett osztályt testvéreivel. Ettől kezdve lett egységes gazdaság a kezére került, a nem hitbizományi enyingi uradalom egészen a herceg haláláig – ezért a kötet címében is jelzett, választott időhatára.

Herceg Batthyány II. Lajos cs. és kir. kamarás, tábornok, birtokai kezelésében aktívan részt vevő nagybirtokos volt. Ismeretes barátsága az Európa első felsőfokú mezőgazdasági szakoktatási intézményét, a Georgikont keszthelyi birtokán megalapító gróf Festetics Györggyel, közös volt érdeklődésük például a juhászat iránt.¹³ Az új mezőgazdaság kulcsa valóban az állattenyésztés szerkezeti átalakítása volt. A fajtaváltás megindulása, az erősödő istállózás, a trágya mennyiségének növelése, a talajerőpótlás, s persze a vetésforgókban teret kapó takarmánytermesztés mind e folyamat részesei.

„Lajos herceg fia, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) a Batthyány-, a Strattmann-hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa Batthyány Fülöp (1781. november 19. – 1870. július 22.) folytatta apja és nagybátyja megkezdett munkáját.”¹⁴ Herceg Batthyány Fülöp cs. és kir. kamarás, Vas vármegyei főispán hosszú életútjában az uralkodó iránti feltétlen hűség jól megfért a reformkori jobbító törekvések támogatásával (közélcélú építkezések támogatása, adakozókészsége a szükségét szenvedők irányában stb.). A főúr maga is tudott magyarul, s a magyar nyelvtudás terjesztése érdekében német–magyar gazdasági szótárt vásároltatott uradalmi tisztségviselőinek. Barátság fűzte Széchenyi István grófhhoz, adakozott az Akadémia épületére, sőt annak igazgatói tisztjét is elvállalta. Támogatta a Magyar Gazdasági Egyesület létrehozását. Birtokain a jó gazda figyelmével – Demeter Zsófia árnyalt jellemzése szerinti – „ijedt takarékoságából”¹⁵ fakadó hibás döntései azonban hosszabb távon a gazdálkodás profitábilis előrehaladását akadályozták.

9 DEMETER Zsófia: *A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*. Kandidátusi értekezés tézisei. Témavezető Für Lajos. Székesfehérvár 1997. 9. (A továbbiakban: DEMETER 1997b.)

10 Gr. Batthyány II. Ádám (1662–1703) felesége gr. Strattmann Eleonóra (1672–1741) volt.

11 DEMETER 2013b 9.

12 DEMETER Zsófia: Az agg tábornok és az ifjú hadsereg. A természeti és az épített léttér átalakítása az enyingi Batthyány-uradalomban. In *Élet a birtokon*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva Salgótarján 2013. 69. (Discussiones Neogradienses 13.) (A továbbiakban: DEMETER 2013a.)

13 Például Kaposi Zoltán, a Batthyányk ludbregi uradalmának gazdálkodását elemezve, ezzel a birtokkal kapcsolatban is megállapíthatta: „A reformkor egyik sikerágazata – akárcsak a kanizsai és a körmenyi uradalomban – az állattartás, azon belül főleg a juhászat volt.” KAPOSI Zoltán: A ludbregi uradalom területi és gazdasági változásai (1746–1918). In *Élet a birtokon*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva, Salgótarján 2013. 152. (Discussiones Neogradienses 13.); DEMETER 2013a 69.; DEMETER 2013b 10.

14 DEMETER 2013a 69.; DEMETER 2013b 341.

15 DEMETER 1997b 6.

Batthyány Fülöp bécsi palotájában élt, Enyinget birtoklása során mindössze háromszor látogatta meg. Az uradalom központja Mezőkomárom volt. A jobbágyfelszabadítást követően, a gazdálkodás átállásának megvalósítása érdekében, országosan jellemző volt a centralizáció megerősödése a birtokkormányzatban. A gazdasági/adminisztratív központosítás az enyingi uradalom esetében is jól dokumentálható, a kerületekre/ispánságokra, illetve fiókgazdaságokra osztott birtok a Batthyány-jószágok főkörmányának irányítása alatt állott.¹⁶

A dominiumok jobbágyfelszabadítást követő átalakításának időszakában, a tőkés mezőgazdasági üzemek létrehozása során, a robot elvesztésével kiesett munkaerő pótlása, a gazdasági felszerelés és igasállatok biztosítása és a kellő tőkeerő megteremtése voltak a leg súlyosabb megoldandó feladatok.¹⁷

A megjelent értekezés szerkezetében, a bevezetés mellett, kiemelten a munkaerő-ellátottság és a munkaszervezet mint szervezeti keret bemutatása, s a mezőgazdálkodás két alapvető ágazata, a növény- és állattenyésztés kapott helyet. A három terület kényszerű kiemelésére területi korlátok miatt került sor a szerencsés módon gazdag fennmaradt iratanyagú uradalom működéséből.

Az enyingi uradalom a „fátlan pusztaság” Mezőföld nagytájon helyezkedett el, ahol termékeny löszhátak, folyóvizek teregette síkság, dombság, a szekszárdi szőlőhegyre kapaszkodó erdőség, vagyis a mezőségi, erdők nem szabdalta, állattartásra, növénytermesztésre alkalmas sík terület, valamint az erdőművelésre megfelelő dombsági részek határozták meg az agártermelés természeti környezetét.

Az uradalom fő gazdasági ága a szántóföldi gazdálkodás, a gabonatermesztés volt.¹⁸ Az 1860-as évekig sikeresnek minősíthető a birtok gazdálkodása: fő bevételi forrását a gyapjú- és gabonaeladás képezte. Az évtized természeti csapásai (aszály, jégverés, járványok) azonban megvilágítják a fő problémát, a tőkehiányt. Az úrbéri szolgáltatások elvesztését követően, a kárpótlási és földtehermentesítési kötvények tőkéit és kamatait nem forgatták vissza az uradalomba – így az uradalom adóterhei és beruházásai tőkefedezetét nem teremtették meg.¹⁹

A kötet bevezetője nemcsak a birtoklástörténetet vázolja fel a termelésnek helyet adó földrajzi környezet bemutatásával, hanem *Enyingi séta 1851-ben* című fejezetében az 1851. évi pesti, országos terménykiállításnak köszönhetően, az uradalom részletes korabeli leírását is közli.

A munkaerőhiány megoldására tett kísérletek közt a szerző szól a telepítésekről, s az úrbériség megszüntetésével a robotos munkaerő pótlásának további megoldási törekvéseiről (uradalmi állandó és éves alkalmazottak, konvenciósök), az átmeneti munkaformákról (bérnapszamosok, részesek, bógerok, vagyis felföldi tót kaszások) és az ún. ledolgozás körébe tartozó kapcsolt munkaformákról (kapálás, gyűjtés stb.).

A szántóföldi növénytermesztésnél elemzi a természeti adottságokat, a határhasználatot. A termesztett növények közt az uradalomban a gabonaféléknek volt meghatározó szerepük, mellettük a kapások, az ipari növények, de egyre növekvő aránnyal a termesztett takarmányok is helyet kaptak a vetésforgókban. A növénytermesztés gépesítése részben mint a munkaerő-problémákra adott válasz is jelenik meg a birtok gazdálkodásában.

16 DEMETER 2013b 28.

17 A világi birtokok útkeresése egy kiváló esettanulmányát épp az enyingi uradalom adatai alapján vázolta fel DEMETER Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérlet herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után. In *Feudális társadalom?* Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2011. (Discussiones Neogradienses 11.)

18 DEMETER 2013a 72.

19 DEMETER 1997b 7–8.

Az enyingi uradalom állattartásában egyaránt megtalálható volt a legeltetés és a takarmányozás, a tenyésztett állatfajok közt a juh-, ló-, marha- és sertéstartás. Sajátos jellemzőként szerepet kapott a méhészkedés is.

Kaposi Zoltán pontosan fogalmazta meg, hogy „A magyarországi uradalmi rendszer a honi gazdaság és társadalom egésze változásainak többé-kevésbé adekvát kifejeződése. Ebből következően az egész ország gazdaságát és társadalmát jellemző változások értelemszerűen a nagybirtokrendszert is érintették.”²⁰ Ennek értelmében is meg kell említenünk azokat az esettanulmányokat, amelyeket monografikus anyagából Demeter Zsófia előadásokban, tanulmányokban külön is kiemelt, így az uradalmi alkalmazottaknak,²¹ a történeti ökológia körébe tartozóan a természeti (és az épített) környezet átalakításának,²² vagy éppen a birtok egészségügyi helyzetének kérdéskörét.²³

Az enyingi uradalom munkaszervezetét minden korszakban a munkaerőhiány jellemezte. A jobbágytelepítések mellett ez a kényszer a korszerűbb gazdálkodás felé is terelte az uradalom irányítóit – utalhatunk itt a juhnemesítésre; a majorhálózat kiépítésére, gazdasági felszerelésére (építkezések, gazdasági eszközök és igaerő beszerzése).²⁴ 1848 után új válaszok is születtek a probléma megoldására: a szerkezeti átalakítás, a gépesítés, illetve a summások előfutáraként, a fentebb említett bógerok alkalmazása.

Az uradalmi éves alkalmazottak, azaz konvencióssok egészségügyi állapotát jól jellemzi a cselédházak milyensége, az uradalom által biztosított orvosi ellátás, a gyógyszerek biztosítása, a kiszolgáltatottak helyzete, a munkaképtelenekről történő gondoskodás. A pomológia terén is hírneves Entz Ferenc pályája enyingi uradalmi orvoscént indult. Az enyingi uradalom élen járt a gyümölcsstermesztésben – ismeretes, hogy 1875 után országosan a gyümölcsstermesztés fellendülése volt tapasztalható a filoxéra pusztította területeken.

Demeter Zsófiának az enyingi Batthyány-uradalomról megjelent jelen kötete jelentősen kiegészíti a magyarországi nagybirtokok 19. századi gazdálkodása eddigi vizsgálatainak eredményeit. Recenzens megjegyzései a publikáció néhány formai megoldására vonatkoznak. Az uradalomtörténet *Összegzése* a tartalomjegyzékben nem különül el, szerkezetileg az állattenyésztés fejezetéhez csatlakozik. A *Függelékben* csatolt két kiegészítés (*Tájékoztató a kutatott levéltári anyagról*, *Rövidítések jegyzéke*) mellett személy- és földrajzinév-mutató könyvben használhatóvá tenné a kiadványt.

A Ráció Kiadó gondozásában, Arany Imre borítótervével megjelent kötet publikálása az NKA, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásának köszönhető. A rendelkezésre álló gazdag uradalmi forrásanyag lehetővé tenné az uradalomtörténeti monográfia további fejezeteinek (szőlőművelés, legelő- és rétgazdálkodás, erdőművelés, haszonvételek, bérletek, adminisztráció) megírását. Várjuk a folytatást...

Fülöp Éva Mária

20 KAPOSI Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a 18–20. században. In *Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története*. Szerk. FÜLÖP Éva Mária, ifj. GYÜSZI László, SCHMIDT-MAYER Csaba. Tata 2014. (Annales Tataienses VII.)

21 DEMETER 2011. 65–99.

22 DEMETER 2013a 69–86.

23 DEMETER Zsófia: „Ártalmas testi nyavalyák.” *Orvosok és egészségügy az enyingi Batthyány-uradalomban*. (Előadás az Egyházi és világi uradalmak. 6. országos uradalomtörténeti konferencián.) Budapest 2014.

24 Az uradalmi építkezések a gazdasági építkezések és az angolkerttel körülvett földesúri rezidencia kialakítása mellett a birtokközpont Enying településrendezésére is kiterjedtek.

„A’ GASDASÁGI KORMÁNY – ÍRTA EGY ARADI – 1830” BARTOSSÁGH JÓZSEF (1782–1843) KÉZIRATA A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Takáts Rózsa

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok sorozata 12. kötete-ként jelent meg Takáts Rózsa kiváló szerkesztésében a gazdag jegyzetapparátussal és irodalom-jegyzékkel ellátott „»A’ gazdasági kormány – írta egy aradi 1830« Bartosságh József (1782–1843) kézirata a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban” címmel. A kötet bevezetéseként Takáts Rózsa Bartosságh Józsefnek, a termékeny, bár napjainkban kevésbé ismert szakírónak az életéről és főbb műveiről ad számot. Bartosságh József is életrajzával kezdte a kéziratát, mert „kötelességemnek tartom életem és Gazdaságbeli kifejtődésemnek raizolatját rövideden előadni, mert szorossan öszvekaptsolva vagyon életem tudományomal, mely után megbírálhatja az érdemes Olvasó várhat é hasznot javallásaimból vagy nem?”.

Bartosságh József Aradon született 1782. december 9-én kisbirtokos nemesi családban. Anyja Langer Flóra, apja, Bartosságh Lipót sógyedárusági tisztviselő volt.

Amint Bartosságh József a kéziratában lejegyezte, az elemi ismereteket Mezőhegyesen az ottani tábori káplánnál szerezte meg. Tanulmányait Ó-Aradon a gimnáziumban és a Pozsonyi Akadémián folytatta. Előbb egy pozsonyi ügyvéd mellett patvarista lett, majd a Pozsony városi kancellárián gyakornokként jogi ügyeket intézett. Ezt követően Bécsben Nemes György udvari ágens mellett dolgozott ügyvivőként, miközben 1800-ig a bécsi egyetemen és az állatorvosi tanintézetben a kor legnagyobb gazdaszait, természettudósait is hallgatta.

Az 1800-ban elrendelt Napóleon-ellenes felkelés idején hadapródként a Vacant de Vins 37. számú gyalogezredbe lépett. Főhadnagyként szolgált az Arad megyei nemesi felkelő seregben. Ahogy Bartosságh kéziratos művében írta: „a Békesség után visszajövéen Keszthelyre siettem”.

A keszthelyi Georgikonban 1802-ben fejezte be gazdasági tanulmányait. Itt kisszántói Pethe Ferenc volt 1800 decemberéig az ökonómia tanára, aki akkor a Georgikon tangazdaságának egyik fő tisztartója volt.

Bartosságh az 1802-es országgyűlés után a gyakorlati gazdasági pályáját Veszprém megyében, a lepsényi uradalomnál, „a Mezei Gazdaság és Selem Birka tenyésztetés Classicus földjén” kezdte. Innen a nagyatádi Czindery grófok uradalmába került Pellérdre, Baranya megyébe, ahol 1804-ben árendásként, majd 1805-től jószágkormányzóként működött 1812-ig. Ez alatt főként a juhnemesítéssel foglalkozott.

Bartosságh József 1805-ben rittscheidi Piltsch vérteskaptány leányát, Friderikát vette nőül, szavai szerint „egy betsületes, nemes, de pénztelen leányt, fiatalságomból való esmeretségest vettem el”. Házasságukból három leány és egy fiúgyermek született.

Bartosságh 1811-ben, a napóleoni háborút követő dekonjunktúra idején fokozatosan elvesztette megtakarításait. „Pénzem veszett! – írta – de erőm és erényem, a publicum bizodalma, a jobbágyok szeretete és még majorannis lett Czinderj úr barátsága meg maradt, és még mái nappig is vele ditsekedhetek, ez azt gondolnám nem tsekélység.”

1812–1813-ban Batthyány Antal gróf biztosaként az Illyriumban (Ozalj, Brod és Grobnik körüli birtokokon) lett négy hónap időtartamra megbízott. 1815-től 1817-ig Iharosberényben pallini Inkey Antal jószágigazgatója volt. „Előmenetelem és számos Familiámról való szorgalmatos kötelességem arra bírt” – írta Bartosságh a most közzétett kéziratában –, hogy 1817-ben özvegy Esterházy né Castiglione Borbála grófnő dárda, galántai és románfalvi uradalmait

kormányozza. A família – jegyezte meg – „váltosztatlan bizodalomal viseltettnek hozzám”. 1817-ben még a Pálffy grófi uradalom stomfai része osztályegyezségének, felosztásának is fő intézője lett. 1818 körül Esterházy József gróf zempléni főispán birtokainak inspektoraként működött. 1818-ban Apponyi Antal gróf uradalmainak kormányzója lett.

Bartosságh 1828-as nyugdíjba vonulása után Pozsonyban telepedett le, részben pedig kis villányi birtokán élt. Pozsonyban gróf Apponyi Antal könyvtárát rendezte, amely lehetővé tette számára, hogy elmélyüljön a tudományos kutatásban és szakírói tevékenységet is folytasson. Elsősorban a finom gyapjas juhok nemesítéséről, hazai viszonyokhoz való alkalmazásáról írt, eleinte főként német, majd később magyar nyelven is. Korának egyik legtermékenyebb gazdasági szakírója volt.

A forráskiadvány alapjául szolgáló, kötetbe összefűzött, szerző nélküli kéziratot Takáts Rózsa a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Iratok Gyűjteményében egy revízió alkalmával találta meg. A kézirat alaposabb áttanulmányozása során egyértelműen meg lehetett állapítani a szerző személyét. Ha önálló kiadványban nem is, de Bartosságh József több írásában érintette a gazdaságirányítás kérdéseit, s ugyancsak bőven árulkodtak a kézirat szerzőjéről az álnévválasztáson kívül a szövegben közölt életrajzi adatok is. Vári András történész, aki a korabeli agrárértelmiség helyzetét több tanulmányában vizsgálta, megerősítette, hogy a kézirat Bartosságh eddig ismeretlen, magyar nyelvű munkája. A címlapon az 1830-as évszám szerepel, ekkorra készülhetett el művével Bartosságh. Az írói név: „egy aradi” és az évszám utólag van a címlapra jegyezve, feltételezhetően az idős szakember lánya lehetett, aki apja utatására az előbbieket odaírta.

Maga a mű kilenc cikkelyből áll. Az első cikkely előszó gyanánt a gazdaság értelméről és rendjéről szól. A második cikkelyben az író tovább folytatja gondolatait a magyar viszonyokra vetítve. A harmadik cikkelyben „fogalom tökéletes szemlélés véget, egy nagy uradalmat”, vagyis általános képet vetít elénk az uradalmak állapotáról. A negyedik cikkelyben a birtokos és helytartója szerepét fejti ki az uradalomban. Az ötödik cikkelyben fogalmazza meg a különféle körülmények között működő birtokos, vagy helytartójának irányító munkáját a gyakorlatban „A gazdaságbeli kormány elkezdéséről” címmel. A hatodik cikkely a tiszt, a szolga és a cseléd közötti különbséget ábrázolja a feladat és a bánásmód szempontjából. A hetedik cikkely a rendszabásokkal és instrukciókkal foglalkozik, vagyis az uradalom alkalmazásában állók közös kötelezettségeivel, illetve ismerteti a tisztek és a cselédek feladatát és bérét. A nyolcadik cikkely a tisztség változásával járó lépésekről ad számot. A kilencedik cikkely a gazdaság folytatásáról, Bartosságh József tanácsairól szól gyakorlati és elméleti ismeretei birtokában.

Bartosságh József az írását földesuraknak, gazdatiszteknek szánta elsősorban. Amint írta, műve nincs lezárva: „Előbotsaitom hogy koránt se vágyódom a ma ditsőségre, hogy ezen téres és minden figyelemre méltó tárgyat e tsekély írásommal tökéletesen kimerítsem, mindenik aki ahoz ért e lehetetlenséget által látja, buzgó, jó akaratomat kegyessen elfogadni és utóbbi hozzájárulásával bővíteni fogja, a haza, követő Gazda Társaink és én is mind e féle oktatásokat köszönetel elfogadjuk, iszen valamenyi holtunkig tanulunk.”

A forrásról elmondható, hogy jól illusztrálja egy gazdatiszt látásmódját, gyakorlati és elméleti ismeretanyagát az uradalom működéséről. A szövegkiadás nem csupán azoknak ajánlható, akik Bartosságh József gondolatait akarják megismerni, de azoknak is, akik az uradalmak reformkori állapotáról, gyakorlati működéséről szeretnének képet nyerni.

A könyv számos illusztrációja közül kiemelendő Bartosságh Józsefnek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében található, kuriózumnak számító portréja, amely az elegáns címlapon szerepel. A kötetet angol nyelvű rezümé zárja.

GLÓSZ JÓZSEF: GABONAKERESKEDELEM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Budapest 2014 (335 oldal)

Glósz József igen fontos téma feldolgozásával gazdagította a 19. század első felének agrártörténeti irodalmát. A mezőgazdasági termelés és fogyasztás viszonyainak elemzése mellett korábban is többen foglalkoztak az értékesítéssel, a mezőgazdaságban megtermelt javak kereskedelmi forgalmával, az érdeklődés középpontjában azonban többnyire a külkereskedelem, az export kérdése állt. A 19. század második felében Magyarország Európa egyik fontos gabonát exportáló országa volt, bár ez az export elsősorban a dualista Monarchia másik országába irányult. Már igen korán igyekeztek feltárni a magyarországi gabonaexport kezdeteinek történetét, s keresték a 18. század végéről és a 19. század első feléből azokat a forrásokat, amelyek az Ausztriába irányuló gabonakivitelünk nagyságát, illetve ennek a hazai gabonatermelésben és kereskedelemben játszott szerepét mutatták be. Az ezt elemző írások azonban, minden igyekezetük ellenére a szerző szerint „adósak maradtak [...] a belső piac felmérésével és azoknak a csatornáknak számbavételével, amelyeken keresztül a termés eljutott a termelőtől a fogyasztóig”.

Glósz József célja a teljes gabonakereskedelem feltárása és monografikus feldolgozása volt, a rendelkezésre álló igen gazdag forrásanyag összegyűjtésével és értő feldolgozásával.

Munkáját az tudja igazán értékelni, aki maga is próbálkozott a korszak agrártörténetének vizsgálatával, így ismeri azokat a nehézségeket, amelyek a kutató előtt tornyosulnak. A 19. század első fele valójában még prestatisztikus korszak, így a rendelkezésre álló országos összesítések többnyire csak becslések, amelyek a legtöbb esetben távolról sem mindenben megalapozottak. Jól mutatja ezt a *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* című hivatalos kiadvány, amelynek adatai Magyarországra vonatkozó becsléseket is tartalmaznak, de csak 1828-tól kezdődően. Ez jellemzi Benda Gyula hangyaszorgalommal összegyűjtött adatait is (Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*); a valóban statisztikai felmérés alapján készült adatok itt is csak 1851-től találhatók. Mindezt azért kellett előrebecsíteni, hogy értékelni tudjuk Glósz József munkáját, amely a nehézségek ellenére is vállalkozott a magyarországi gabonakereskedelem történetének feltárására. Glósz az ország különböző részeiről származó adatokat számos oldalról vizsgálva elemezte, semmilyen korábbi megállapítást nem fogadott el kritika nélkül, mérlegelése körültekintőek, így nyugodtan állíthatjuk, hogy kutatásainak végeredménye minden eddiginél megbízhatóbb, és a történeti valóságot a leginkább megközelítő.

Ez a végeredmény a rendelkezésre álló egyedi történeti források és történeti irodalom szinte teljes összegyűjtésén alapul. Ezeket rendezte a kötet logikus rendbe, hogy a hazai gabonakereskedelem új monográfiáját létrehozza.

A hét fejezetre tagoló elemzés első részében a szerzőnek a gabonatermelés és -fogyasztás nagyságát kellett meghatároznia ahhoz, hogy a felesleg vagy a hiány mértékét, illetve ennek területi mérlegét bemutathassa, hiszen kereskedelmi forgalomba (akár belső kereskedelemről, akár exportról van szó) az a gabona kerülhetett, amelyet nem a termelők fogyasztottak el. Az eddigi tudományos megállapítások alapos mérlegelése után Glósz József arra az eredményre jut, hogy a magyar gabonatermelés átlaghozama csak mintegy 10–20%-kal maradt el a más tekintetben sokkal fejlettebb kontinentális Európától (25.). Saját becslése szerint a 19. század közepén Magyarországon 7 millió hold vetésterületen holdanként átlagosan 13 pozsonyi mérő, így összesen 91 millió pozsonyi mérő gabona termelt, amit mintegy 15–18 millió mérő nemcsak takarmánynak, de emberi táplálkozásra is használt kukorica egészített ki

(29.). Bár magam más eredményre jutottam, nem kifogásolom Glósz Józsefét, azt azonban megjegyezném, hogy a szántóföld növekedésével, az ugar csökkenésével együtt a vetésterület a 19. század elején bizonyára kisebb volt, mint az 1850-es években, így a korszak kezdetén a hozamok változatlansága esetén is valószínűleg kevesebb volt az össztermés.

A fogyasztás nagyságát fejenként 5 pozsonyi mérőnek tekinti a szerző, így meghatározhatja a termelés és fogyasztás különbségeként azt az árualapot, amely a gabonaforgalom bázisa lehetett. Ennek végeredménye, hogy az éves terméshozam összességében fedezi a lakosság szükségleteit, sőt mintegy 5% exportra is marad (43.). Az országos átlagok vizsgálata azonban – mindenképpen jogosan – nem elégíti ki Glósz Józsefet. A hiány és a felesleg területi mérlegét is el kellett készítenie, hogy az export mellett a gabona belföldi (megyék, tájak, települések közötti) forgalmát is meg tudja határozni. Mások által fel sem vetett vizsgálatai végeredménye, hogy az ország 20 megyéjében gabonafelesleg, 28-ban gabonahiány volt (52.). Nagyon helyesen azonban azt is számításba veszi, hogy a hiányt csökkentette az ország északi megyéiben a 19. század első felében már elterjedt burgonya fogyasztása, a keletiekben pedig a kukorica, amely szintén emberi táplálékul szolgált. Ugyancsak befolyásolta a hiány és a többlet közötti arányokat az is, hogy a másutt csak fogyasztóként számba vett városok többsége nálunk gabonatermelőként is szóba jön, s az is, hogy a birtokviszonyok hatást gyakoroltak a hiány, illetve többlet alakulására. „A földbirtokos és háza népe [...] összehasonlíthatatlanul nagyobb egy főre jutó szántóval számolhatott, mint akár a leggazdagabb paraszti rétegek” – olvashatjuk a monográfiában (91.). A városok és allódiumok gabonatermése, de az egyes falvak helyzete révén is a deficitos megyékben ugyancsak lehettek sufficites települések, és fordítva. Végső konklúzióként azt állapítja meg, hogy a gabonafelesleg 38,5–40,5 millió pozsonyi mérő, a hiány 28,5 millió pozsonyi mérő lehetett, azaz a túlkínálat évente legalább 10 millió mérő volt (105.). Ennek fele-harmada juthatott exportra, de a belső fogyasztás, a hiányos termelői körzeteket, az elégséges gabonát nem termelő rétegeket (töredéktelkes jobbágyságok, zsellérek), a katonaságot figyelembe véve így is legalább tízszerese volt az exportnak (109.), azaz a gabonakereskedelem vizsgálatában nem lehet figyelmen kívül hagyni a belső fogyasztást.

A kötet harmadik nagy fejezete ezért a hiány és felesleg kiegyenlítésével foglalkozik. Térképen is bemutatja az egyes megyék között a gabonatranszfer útját és nagyságát: egyértelműen megmutatkozik, hogy a mozgás fő iránya a centrum felől a peremvidékek felé tart (113.). Nem igazán szerencsés, hogy az egyik megyéből a másikba irányuló gabonakivitelt is exportnak nevezi, hiszen ez a fogalom le van kötve a külföldre irányuló kivitelnél, bár az egyik megyéből a másikba valóban kiviszik, exportálják a gabonát. Ugyanakkor figyelmeztet rá, hogy a gabona országon belüli útját nem szabad statikusan szemlélni. Bácska és a bánáti megyék csak a 19. század közepére váltak igazi gabona-többlettermelőkké, e helyzetnek a 18. század végén még nyoma sem volt. Megállapítását jóleső érzéssel olvastam, mert magam is arra az eredményre jutottam, hogy az Alföld gabonatermése 1781-ben még csak a teljes termelés 31,9%-a volt (holott az alföldi megyék az ország területének 33,5%-át alkották), 1864-ben azonban már 47,7%-át, azaz a szerző által vizsgált korszakban döntő változás következett be.¹ Az új megállapítások mellett (a szárazföldi szállításban az ökörfogatok helyét a lóvontatás váltotta fel, a vízi szállítás lassúságát kiegyenlítette a nagyobb rakomány, az értékesítést az éves árciklusok mellett a havi ciklusok is befolyásolták, a tengelyen szállítás határa 100 kilométer helyett a 150–200-at is elérte, és ami a legfontosabb: a piacok területi árkülönbsége nem volt ugyan tízszeres, de megközelítette a 2,5-szeres arányt, így is fedezte azonban a szál-

1 OROSZ István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Budapest 1988. 18–19.

lítási költségeket). Glósz József számos kérdésben cáfolja az eddigi hiedelmeket. A 100 kilométeres szállítási határ nem kétszerezi meg a költségeket, legfeljebb 15%-kal emeli, nem igaz az, hogy a 19. század első felében csak helyi (legfeljebb regionális) gabonapiacok léteznek stb. E fejezetből azonban, amely számos új megállapítást tartalmaz az árakkal kapcsolatosan is, sajnálatosan hiányzik a gabonakonjunktúra és -dekonjunktúra hullámzásának a gabonatranszfer alakulására gyakorolt hatása, holott 1850 előtt volt a napóleoni háborúk alatt egy erőteljes conjunktúra, majd 1817-től egy erős visszaesés, amely az 1840-es évektől kezdve ismét áremelkedésbe csapott át. A tapasztalatok nem erősítik meg a szerzőnek azt az állítását, hogy a többes fogatokban az egy vonóállatra eső terhelés egyszerűen elosztható a vonóállatok számával. Minél több vonóállat van, az újabb párok egyre kevesebb vonóerőt fejtenek ki a szállítás során. (132.)

A következő két fejezet a kereskedelmen kívüli gabonatranszferrel, illetve a népi termény és árucserre kérdéseivel foglalkozik. A részes aratók és cséplők, illetve nyomtatók a kereskedelmen kívül szereztek az ellátásukhoz szükséges gabonát, és ez volt a helyzet az uradalmi cselédek esetében is, akik konvencióban általában gabonát kaptak uruktól. Fontos megállapítása a kötetnek, hogy a részes aratók útja éppen fordítottja a gabonaáramlás csatornáinak, az ország peremvidékei felől tart a centrum felé (165.). Eloszlatja a szerző azt a tévhitet is, hogy a földtelen jobbágyság részes aratással vagy csépléssel és nyomtatással meg tudták volna szerezni a családjuk ellátásához szükséges gabona mennyiséget. A zsellérek hiányból fakadó kereslete 23 millió pozsonyi mérő volt, ennek csak töredékét, mintegy 2,5 millió pozsonyi mérő gabonát szereztek be részes aratással vagy csépléssel. E fejezet nemcsak a történeti irodalom, de az igen gazdag néprajzi kutatások eredményeit is kiválóan hasznosítja. A népi árucserében a vásárok, különösen pedig a hetipiacok játszottak fontos szerepet.

A monográfia két utolsó fejezete a gabonakereskedőkkel, illetve a gabonapiaci központokkal foglalkozik. A korszak nagy változása a gabona-nagykereskedelem kibontakozása, aminek legfőbb bázisát az uradalmak évi mintegy 20 millió mérős termése jelentette, amelynek 1/3-2/3 része nagykereskedők közvetítésével jutott el a hazai, illetve külföldi fogyasztókhoz (201.). Ez lendítette fel a gabona vízi szállítását s teremtett a vízi utak mentén új központokat. Fontos szerepet játszott a nagykereskedelem kialakulásában, hogy az éves haszon a 40%-ot is elérhette, míg a tőkeamat általában csak 6%-os volt a korszakban (233.). Megjegyzésre érdemes, hogy a nagybani gabonakereskedőket helyenként tőzséreknek is nevezték (236.), míg a korábbi századokban – mint ismeretes – a tőzsér az állatkereskedők megnevezése volt.

Részletes kimutatást és elemzést találunk a gabonapiaci központokról, amelyek részben a vízi utak mentén helyezkednek el Temesvártól Törökbecsén, Szegeden, Baján és Komáromon át Győrig és Mosonig, részben a centrális és peremterületek érintkező pontjain. Ez utóbbiak közé tartozott Várad, Gyula, Arad, Miskolc, Gyöngyös, Eger, Sátoraljaújhely, Kassa és Eperjes, a Kisalföld szélén Pozsony, Vágújhely, Szered és Galgóc, a Dunántúlon pedig Veszprém, Sopron, Nagykanizsa, Pápa, Szombathely, Nagykanizsa, Pécs, Szekszárd és Dunaföldvár. Feltűnő, hogy Pest szerepe csak a vasúthálózat kiépítése után válik központi jelentőségűvé.

Glósz József monográfiája kiváló alkotás, nagy nyeresége a magyarországi agrártörténetírásnak. Erénye, hogy minden eddigi eredményt igen szigorú görcső alá vesz, s csak akkor fogad el, ha meggyőződött annak igazáról. Talán szigorja még eredményesebb lett volna, ha mérlegelésénél nagyobb figyelmet fordít az egyes megállapítások forrásbázisára. Vannak ugyanis a korszak agrártörténetének olyan állításai, amelyekre azt is mondhatnánk, hogy légből kapottak, s olyanok is, amelyek gazdag forrásanyag elemzéséből születtek. Nyilvánvaló, hogy a kétféle nézet nem tekinthető azonos értékűnek. Légből kapott például az a nézet, amely szerint a 18. század végétől a magyar mezőgazdaságban csak a háromnyomásos rendszer érvényesült, holott a parlagváltó szisztémától az ugaros, illetve ugar nélküli két- és egy-

nyomásos vagy vetett ugaros rendszerig és az uradalmi váltógazdaságokig sokféle gazdálkodási rendszerrel találkozhatunk.

A szerző a fiatal generáció számára visszaadta az agrártörténet becsületét. Bizonyította, hogy az agrártörténet nem a számok halmaza, hanem mélyenszántó elemzések terrénuma. Remélem, olvasása nemcsak az idősebb kutatók számára jelent szakmai élvezetet, de a fiatalokat is arra buzdítja, hogy érdemes az agrármúlt kutatásával foglalkozni.

Orosz István

A MEZŐGAZDASÁG KOLLEKTIVIZÁLÁSA A KOMMUNISTA KELET-EURÓPÁBAN

Összehasonlítás és konnektivista történetírás

Szerk. Constantin Iordachi – Arnd Bauerkamper
Central European University Press, Budapest – New York 2014 (568 oldal)

Kelet-Európa mezőgazdaságának kollektivizálása – a téma mélységének, valamint hosszú távú társadalmi, politikai és gazdasági következményeinek ellenére – kevésbé kutatott terület.

Jelen kötet feltárja a Szovjetunió mezőgazdaságának kollektivizálási kampányait a két világháború közötti és a háború utáni időszakban, valamint a kommunista diktatúrákban, melyeket a szovjet befolyás alatt álló Kelet-Európában hoztak létre.

A kötet bevezetőjében a két szerkesztő értékeli a kutatás eddig elért eredményeit, helyzetét. Hangsúlyozzák a kötet kiemelkedő szerepét, továbbá új utakat fednek fel a jövőbeli kutatásokhoz.

A szakirodalom még töredékes és egyenetlen a témában. Egészen a közelmúltig a kutatások általában a kollektivizálási kampányok politikatörténetére, a felsőbb hatalom döntéshozatalának folyamatára, az állami elnyomás kérdésére, valamint a parasztság ellenállására koncentráltak. Ugyanakkor a társadalmi és kulturális dimenziók háttérbe szorultak, annak ellenére, hogy a folyamat a hagyományos vidéki értékeket és életmódot is érintette. A legtöbb eset-tanulmány még nem lépi túl a nemzetállam kereteit, pedig a transznacionális megközelítések, összehasonlító módszerek elengedhetetlenek a téma kutatása során.

A kötet közreműködői új perspektívákból nyúlnak a témához, ötvözve a történeti összehasonlításokat, a konnektivista és transznacionális történetírást. Törekednek a jogi és politikai transzferek, transznacionális változások, különbségek és hasonlóságok, általános és speciális vonások vizsgálatára.

A közreműködők között tizenöt kelet-európai, nyugat-európai és észak-amerikai szakértőt találunk. A tanulmánykötet egy bevezető és tizennégy kutatási fejezetből áll, négy részbe szervezve.

Az első kollektivizálási kísérlet a Szovjetunióban kezdődött 1929-ben, és 1935 körül ért véget. A kötet első fejezete a két világháború közötti szovjet modellel és annak 1945 utáni alkalmazásával foglalkozik az újonnan csatolt területeken.

A Torontói Egyetemen tanító *Lynne Viola* „Kollektivizálás a Szovjetunióban. Sajátosságok és módok” című bevezető tanulmányának első részében a kollektivizálást egyfajta háborúként mutatja be a parasztság ellen, valamint a paraszti kultúra megsemmisítésére.

A kollektivizálást kultúrák összeapásaként is értelmezi. A központosító, modernizáló állam szembenáll a félig hagyományos parasztsággal, akik meg akarják őrizni függetlenségüket, létüket és kultúrájukat. Ily módon a szerző szerint a kollektivizálás civilizációs küldetés, végső célja a parasztság civilizálása, elpusztítása. Lynne Viola részletesen foglalkozik a kuláktalanítás folyamatával, birtokkisajátításukkal, száműzetésükkel és a kollektivizálás társadalomra gyakorolt mély hatásával is. A tanulmány második felében a modern állam („kertészeti állam”, Zygmunt Bauman) megteremtéséről olvashatunk. Végső következtetésként felmerül a kérdés, hogy Oroszország hatalmas parasztságával és agrárgazdaságával „modern” államként kategorizálható-e. A központi szándékok lehettek „modernekek”, de maga a folyamat és a végső eredmény nem.

A kollektivizálás második hulláma a szovjetek által a második világháború alatt megszállt területeken, a balti államokban (Lettország, Észtország, Litvánia), Moldva és Lengyelország keleti területein zajlott 1945 és 1947 között.

David Feest, a Berlin-Hohenschönhausen Memorial tudományos munkatársa „A mezőgazdaság kollektivizálása a Balti Szovjet Köztársaságokban, 1944–1953” című tanulmányában két fő kérdésre ad választ. Első kérdése, hogy a balti államok mezőgazdaságát miért nem kollektivizálták azonnal az 1940. júliusi Szovjetunió általi bekebelezés után, vagy a terület 1944-es visszafoglalását követően. Második kérdése, hogy a kollektivizálást végül miért hajtották végre olyan sietősen 1948–1949-ben. A kollektivizálás késleltetését a „megnyugtató politikájával” magyarázza, továbbá azzal, hogy a kommunista párt hatalmi bázisa vidéken még túl gyenge volt. Végül a késleltetés után 1947-ben indul meg a gyorsuló kollektivizálás. Az új stratégia a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak és hazai viszonyainak változásaival magyarázható. A kollektivizálástól való vonakodás okához tartozott ugyanakkor az is, hogy jól ismerték Oroszország 1920–1930-as éveinek tapasztalatait, azt, hogy milyen népszerűtlenek voltak a kollektív gazdaságok a parasztság körében. David Feest elmondja, hogy bár a kollektivizálás egy gazdasági kudarc volt a régi szovjet köztársaságokban, mégis fontos politikai és szimbolikus funkciókat látott el, melyek lényegesebbek voltak, mint a gazdasági kudarcok. A vizsgálódás fókuszába kerülnek a térbeli különbségek is, különösen a központi és periferikus területek közötti kapcsolatok. A szerző hangsúlyt fektet a hasonlóságok és különbségek vizsgálatára a kollektivizálás folyamatában a szovjet megszállási balti államok és más kommunista országok között. Foglalkozik a balti államok földreformjainak sajátosságaival, a helyi pártmunkásokkal, a kollektivizálás első lépéseivel, majd megvalósításával 1947 és 1949 között, a balti államok adópolitikájával és annak eredményeivel, továbbá az erőszak, terror kérdésével, a kulákok deportálásával is.

A harmadik és egyben legösszetettebb kollektivizálási hullám 1948-ban indult meg és egészen az 1960-as évek közepéig tartott, mely átalakította a szovjet szatellit országok mezőgazdaságát Közép- és Délkelet-Európában. A kötet második fejezete Közép-Európa országainak kollektivizálásáról szól.

Dariusz Jarosz, a Varsói Egyetem oktatója tanulmányában a lengyelországi kollektivizálás sajátosságait, folyamatát vizsgálja, mely 1948-ban indult meg, 1956-ban azonban megbukott, és a kollektivizálás második hullámát már el sem indították. Dariusz Jarosz tanulmányában arra a kérdésre ad választ, hogy mi volt ennek a vereségnek az oka, a kollektivizálási kampányt miért állították le a befejezés előtt. A szerző a tanulmány első felében a vidéki társadalom és mezőgazdaság átalakításával foglalkozik 1944 és 1948 között, majd a kollektivizálás szervezésére, végrehajtására, a paraszti reakciókra és a kollektivizálási politika hatásaira fókuszál. Az ellenállásban kiemelkedően nagy szerepe volt a katolikus egyháznak, valamint a nőknek is. A parasztnak harca inkább a helyi vezetés ellen folyt, mint az állami szereplők ellen. 1956-ban Gomulka reformjával vetettek véget a kollektivizálás végrehajtásának. A kol-

lektivizálás feladásának nem csupán a paraszti ellenállás volt az oka. Jarosz érvelése szerint a lengyelországi helyzet ennél összetettebb, és a teljes körű kollektivizálásról való lemondás nem magyarázható egyszerűen a parasztság hősie ellenállásával. Az okok közé sorolja a rossz irányítást is a pártvezetés részéről. Jarosz kiemeli a lengyel elit ambivalens magatartását is a kollektivizálás és Moszkva irányában.

A Humboldt Egyetemen oktató *Jens Schöne* tanulmányában a Német Demokratikus Köztársaságban 1952-ben megindított és lassan végrehajtott kollektivizálási folyamat központi problémáira fókuszál. Azokra a kérdésekre kutatja a választ, hogy döntő szerepet játszott-e a kollektivizálás folyamatában az ideológia, vagy az elsődleges befolyásoló tényezők gyakorlatiak voltak, valamint hogy a szovjet modell, amit követni kezdtek, egyedülálló típusú, változattá fejlődött-e az NDK-ban. Választ próbál adni arra a kérdésre is, hogy milyen messzire ment el a szabadság kérdésében a Német Szocialista Egységpárt (SED), sikerült-e érvényesítenie szabadságát a Szovjetunió Kommunista Pártjának uralma ellenére. A szerző rövid áttekintést ad a kollektivizálás folyamatáról, a fő kommunista ideológiákat (marxista-leninista mezőgazdasági tanok) kiemeli, majd a Német Szocialista Egységpárt kollektivizálás felé tett döntő lépéseit értékeli, bemutatva az 1952–1953-as és 1958–1960-as kollektivizálási kampányokat, továbbá vizsgálja a Német Szocialista Egységpárt mozgásterét is. A szerző kérdései megválaszolásához szükségesnek tartja az összehasonlítást más, szovjet uralom alatt álló országok kollektivizálási tapasztalataival. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az NDK nem követte szigorúan más országok példáját, de vett át bizonyos mozzanatok a mezőgazdaság átalakításához a szomszédos politikákból. Összetett és aszimmetrikus hatalmi helyzetet tár fel a szerző, ami meghatározta a kapcsolatot az NDK és a Szovjetunió között, továbbá hangsúlyozza, hogy mindkét fél tudatában volt a kollektivizálásban rejlő rugalmasságnak, de e rugalmasság korlátozottságának is.

A prágai Károly Egyetemen tanító *Jan Rychlík* „Kollektivizálás Csehszlovákiában összehasonlító perspektívában, 1949–1960” című tanulmányában Kelet-Európa leginkább urbanizált és iparosodott országában vizsgálja a kollektivizálás folyamatát. Csehszlovákiában három kollektivizálási kampány zajlott le, 1949 és 1953, 1956 és 1960, végül pedig 1975 és 1980 között. A tanulmány egyik fő kérdése, hogy az első kollektivizálási hullám gazdaságilag miért jelentett kudarcot, míg a második szakasz sikeresnek tekinthető. A szerző vizsgálja a csehszlovák mezőgazdaság helyzetét a második világháború után, történeti áttekintést ad az egyes kollektivizálási kampányok folyamatáról, valamint feltárja a különbségeket a mezőgazdasági termelőszövetkezetek csehszlovák változatai (JZD, JRD) és a szovjet kolhoz között. Vizsgálata során figyelembe veszi az állami gazdaságok és szövetkezetek hosszú hagyományát cseh és szlovák földön, vizsgálja a regionális különbségeket a gazdasági fejlődésben Csehország és Szlovákia között, valamint összehasonlítja a kollektivizálási kampány fő jellemzőit más kelet-európai országokkal is.

A Károli Gáspár Református Egyetemen tanító *Ö. Kovács József* az 1948 és 1961 közötti magyarországi kollektivizálás társadalmi tapasztalatait vizsgálja tanulmányában, valamint a tulajdonban, a mezőgazdasági vezetőségben, a paraszti életmódban bekövetkezett strukturális változásokat. Kutatja, hogy a kollektivizálás hogyan formálta, alakította a társadalom egészét, továbbá hogy az egyéni és közösségi magatartásnak milyen formái fejlődtek ki a kollektivizálási kampány során. Tanulmányában nagy hangsúlyt fektet a kortársak emlékeztetere és tapasztalataira; kutatásának fontos forrásai paraszttal készített interjúk, az „oral history”. A tanulmány mind módszertanilag, mind a témában elsősorban a kollektivizálás társadalomtörténetére fókuszál, a szerző elmondja, hogy a kollektivizálási kampány nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és kulturális életet is jelentősen befolyásolta. Ö. Kovács József a fejezet első részében áttekinti a Kommunista Párt agrárpolitikájának fő jellemzőit, a tanulmány második részében pe-

dig bemutatja az 1956-os forradalmat követő gazdasági helyzetet, a kollektivizálás befejező szakaszát. Vizsgálja az állami terror társadalmi hatásait, valamint reakcióit és annak következményeit. A kollektivizálást a kortársak tapasztalatainak távlatából is értékeli, ez alapján arra a következtetésre jut, hogy a kollektivizálás hagyományos kapcsolatokat tett tönkre, a társadalmi kohézió hanyatlásához vezetett, konfliktusok új forrását okozta. A kollektivizálás következtében egymillió kereső hagyta ott a mezőgazdaságot 1950 és 1970 között, a munkához való viszony megváltozott, a föld hagyományos értéke és annak művelése elveszett. Az erőszak és kényszerítés alkalmazása mellett további kortárs tapasztalatként említi a szovjet rendszerrel való kulturális kompromisszum, a „tiltott, türt, támogatott” elfogadását.

A kötet harmadik fejezete Délkelet-Európa országainak kollektivizálásával foglalkozik.

A Közép-európai Egyetemen tanító *Constantin Iordachi* és *Dorin Dobrinu*, az Alexandru Ioan Cuza Egyetem oktatója tanulmányukban bőséges levéltári forrásokra alapozva arra a kérdésre adnak választ, hogy a romániai kollektivizálási folyamat (1949–1962) miért volt olyan hosszú és elhúzódó. A döntő tényezők között kiemelik a romániai mezőgazdasági szektor méretét és gazdasági fontosságát, a kommunista párt tagságának gyengeségét a vidéki területeken, a politikai tapasztalat és törvényesség hiányát, valamint a párton belüli politikai versengést. A szerzők hangsúlyozzák a romániai kollektivizálás összehasonlításának fontosságát, különösen Lengyelországgal, tekintettel ezeknek az országoknak a méretére és agrárszektorának fontosságára. Itt azonban felmerül a kérdés, hogy miért volt a kollektivizálás olyan sikeres Romániában, míg Lengyelországban megbukott. A szerzők érvelése szerint eltérően a lengyel kommunistáktól, a román kommunista vezetők hajlandóak voltak politikai árat fizetni a parasztság alávetéséért, annak érdekében, hogy megszilárdítsák hatalmukat és csatlakozzanak az iparosítás tervéhez. Másik lehetséges összehasonlító perspektívaként Albániát emelik ki, mivel Albánia Romániával együtt a két legkevésbé iparosított ország a keleti blokkon belül.

Melissa K. Bokovoy, az Új-Mexikói Egyetem oktatója „Kollektivizálás Jugoszláviában: A regionális és nemzeti érdekek újragondolása” című tanulmányában politikai, ideológiai kérdéseket, továbbá a kollektivizálás folyamatát és az erőszak kérdését vizsgálja vidéken. A jugoszláv kollektivizálást 1949-ben indították el, a folyamat 1953-ra azonban megbukott. *Melissa Bokovoy* feltárja a külső és belső okokat, amiért félbehagyták a kollektivizálást. Az okok között találjuk a nemzetközi hatalmak nyomását, a párt belső nézeteltéréseit, valamint a paraszti ellenállást. A szerző kutatása során arra a kérdésre is keresi a választ, hogy a kollektivizálás jugoszláv modellje eltérő volt-e a szovjet modelltől. *Bokovoy* módszertani szempontból a politikatörténeti és társadalomtörténeti megközelítést ötvöztve alkalmazza.

A szófiai St. Kliment Ohridski Egyetemen oktató *Mihail Gruev* tanulmányában az 1944 előtti bolgár mezőgazdasági rendszer örökségét, a kollektivizálás fő szakaszait, a kommunista pártállam rendelkezésre álló politikai eszközeit elemzi falun, valamint a társadalmi változásokat és a kollektivizálási kampány hosszú távú következményeit. *Gruev* hangsúlyozza, hogy a kollektivizálásra Bulgáriában úgy tekintenek, mint a legradikálisabb és az egész társadalmat átfogó felfordulásra a modern bolgár történelemben. Következtetésében *Gruev* arról ír, hogy Albániához hasonlóan, a kollektivizálást Bulgáriában is sikerült gyorsan végrehajtani, és hogy az 1950-es években megalapozott bolgár agrármodell nem ment keresztül lényeges változásokon, ellentétben például Magyarországgal.

A stockholmi Közgazdasági Főiskolán tanító *Örjan Sjöberg* „Minden más út csak a kapitalizmus restaurációjához vezet vidéken: Kollektivizálás Albániában” című tanulmányában kiemeli, hogy az albániai kollektivizálást elhúzódó jelleg jellemzi, a folyamat az 1940-es évek végétől egészen az 1980-as évek elejéig tartott. A földreformmal, a kollektivizálás kezdetével, valamint a kulákság mint osztály megsemmisítésével külön fejezetben foglalkozik. Tanulmányában a kollektivizálás időrendi áttekintését követően tárgyalja a gazdaságok jel-

lemző típusait, rámutatva, hogy Albánia nagyrészt elutasította a desztalinizációt. A mezőgazdaság kollektivizálását sok tényező befolyásolta ebben a hegyvidéki országban: földrajzi körülmények, figyelemre méltó népességnövekedés, népességáthelyezés az 1950-es években, illetve a korlátlan politikai szuverenitás hangsúlyozása. Sjöberg szerint a korlátlan szuverenitás politikája és a mélyen gyökerező félféudális mezőgazdasági hagyományok öröksége teszi érthetővé a kollektivizálás jellemzőit Albániában.

Az egyes esettanulmányok a kollektivizálás időbeli dinamikáját is felvázolják, olyan időszakokat jelölve, mint gyorsuló, időhúzó és stagnáló szakaszok. Bemutatásra kerülnek a kollektivizálás folyamatának, valamint a szocialista mezőgazdasági rendszereknek a változatai is.

A kötet utolsó, negyedik fejezete a különbségtétel tengelyeivel való vizsgálatra fókuszál: „Centrum és periféria, »osztályharc«, társadalmi és etnikai törésvonalak”.

A Berliini Szabadegyetem professzora, *Arnd Bauerkamper* „Kollektivizálás mint társadalmi gyakorlat: történeti narratívák és versengő emlékek mint a kollektivizálási kampány működésének forrásai az NDK-ban” című tanulmányában bemutatja, hogy a történelem ellentmondásos verzióinak és a múlt tapasztalatairól alkotott különböző emlékeknek – főleg Németország múltjáról és a Szovjetunió kollektivizálásáról – különösen erős hatása van az egyéni és kollektív működésre. A szemben álló emlékek gyakran összezsúptak a vidéki társadalmakban. Bauerkamper kutatása új betekintést kínál a sokrétű kapcsolatba emlékek, emlékezés és párt-propaganda között. A német pártvezetés sikeresen hasznosítani tudta a kollektív emlékeket, a parasztok és gazdák narratívái viszont ellentétesek voltak a politika hivatalos emlékeivel, ami komoly ellenálláshoz vezetett a kollektivizálással szemben. Bauerkamper ebben a következtetésben hangsúlyozza a történelem versengő verzióinak dinamikáját, kiemelve a kollektív emlékek különböző formáinak hatását a kollektivizálást kísérő társadalmi konfliktusokban.

Varga Zsuzsanna, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára „A kollektivizálás szovjet modelljének előirányzata és módosítása: A magyar eset” című tanulmányában elsősorban a hazai kollektivizálás utolsó, 1959-től 1961-ig tartó szakaszára fókuszál, és lehetséges magyarázatot keres az 1959 utáni sajátos mezőgazdasági fejlesztésre, mely időszakot a „tanulási folyamat” jellemmez. A szerző arra a kérdésre ad választ, hogy mit is jelent pontosan ez a „tanulás”. A különféle tudományos területek különböző perspektívából közelítik meg a fogalmat, a leggyakoribb, hogy „politika tanulásá”-t értik rajta. A kérdés azonban az, hogy kinek és mit kell tanulnia, továbbá mik a tanulás hatásai (politikai változások). Varga Zsuzsanna a „kinek kell tanulni?” kérdésre adott válaszból a Politikai Bizottság, Központi Bizottság és Titkárság vezető testületeit jelöli meg. Kutatása e testületek dokumentumain, továbbá egyéb szervek jelentéseiben, javaslataiban alapszik. A tanulmány központi kérdése, hogy milyen módon tanult a magyar vezetés a kollektivizálás folyamatából, és kitől (korábbi hibákból, „testvéri országok” példáiból, a paraszti társadalomtól). Egy további mögöttes kulcskérdése a tanulmánynak, hogy valóban létezett-e egy egyedülálló magyar modellje a szocialista mezőgazdaságnak. A szerző következtetésül elmondja, hogy a kollektivizálással a „tanulás” nem fejeződött be, ugyanakkor az 1970-es évekre a magyar mezőgazdaság egyedülálló eredményeket ért el a KGST-n belül, „magyar mezőgazdasági csodáról”, valamint Nyugaton mint speciális „magyar modelltől” beszéltek.

Az Indiana Egyetemen tanító *Gregory R. Witkowski* „Kollektivizálás helyi szinten: Állami tervezés és népszerű reakciók Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban és az NDK-ban, 1948–1960” című tanulmányában vizsgálja a kollektivizálás térbeli dimenzióját, feltárva a dinamikus kölcsönhatást központ és periféria között a címben jelzett országok kollektivizálási kampányaiban. Witkowski összekapcsolja a folyamatot a társadalmi eltolódással, valamint az elvándorlással, elköltözéssel a peremterületekről. Érvelése szerint a vidéki lakosság különleges igényei szerint, valamint a helyi körülményeknek megfelelően bizonyos központi kezdeményezéseket és irányelveket befogadott és eltulajdonított. Witkowski hangsúlyozza,

hogy a központ és periféria fogalmai megkövetelnek bizonyos elméleti alátámasztásokat: eltekintve a földrajzi felosztástól, ezek a fogalmak metaforikus szakadékra utalnak a helyi és nemzeti identitások és érdekek között. Witkowski kiemeli a helyi tisztviselők mint közvetítők szerepét központ és periféria között, valamint a regionális hagyományok hatását a kollektívizálás folyamataira.

A kötet befejező tanulmánya adja az egyik legátfogóbb összehasonlítást az 1945 utáni kelet-európai kollektívizálási folyamatokról. A Liverpooli Egyetemen oktató *Nigel Swain* „Kelet-Európa kollektívizálási kampányai összehasonlítva, 1945–1962” című tanulmányának első részében a kollektívizálás végrehajtásának, a sztálini modell megvalósításának legfontosabb dátumaira fókuszál, valamint a változásokra, melyekre Sztálin halála után került sor. Swain a kelet-európai kollektívizálást összetett folyamatként értelmezi. A fejezet második részében áttekinti, valamint értékeli a hazai esettanulmányokat, rámutatva a kollektívizálás változataira, amelyeket Kelet-Európa különböző országai befogadtak, valamint az eltérésekre a kollektívizálás szovjet modelljétől. Eszerint Nigel Swain a kollektívizálás négy útját különbözteti meg: 1. Lengyelország és Jugoszlávia, ahol nem sikerült véghezvinni a kollektívizálást. 2. Sztálinista modell, mely Albániában és Romániában valósult meg. 3. Csehszlovákia, NDK és Bulgária „neo-sztálinista” modellje. 4. A magyar eset, mely egy sajátos utat követett. Az összehasonlítás egyes tengelyek mentén halad, beleértve a politikai keretet, mint a második világháború utáni földpolitika és áttelepítések, az anyagi háttér, mely a kollektívizálás erőforrását adta, a politikát, melyet a kulákok felé alkalmaztak (kulákok elleni osztályharc), a kampányt és a meggyőzés technikáit, valamint a parasztság reakcióit.

A Constantin Iordachi és Arnd Bauerkamper szerkesztette kötetet értékes, hiánypótló, új megközelítéseket alkalmazó tanulmánykötetnek tartom, mely egy komplex összehasonlító áttekintést kínál a kelet-európai kollektívizálásról. A kötet egyesíti a részletes tanulmányokat a problémaorientált összehasonlító elemzésekkel. A kötet megismerése a korszak agrártörténetével foglalkozó kutatók és érdeklődők számára elengedhetetlen, az új megközelítési szempontok további vizsgálatokra ösztönöznek. A kötet érdemének tartom, hogy a szerzők „saját biztonsági zónájukból” kilépve, az összehasonlítás módszerét és új perspektívákat alkalmazva (példáuk határokon átnyúló perspektívák; jogi és politikai transzferek, kölcsönhatások vizsgálata Kelet-Európa országai között; a kollektívizálás szovjet modelljének transzfere, gyakorlati megvalósítása, átdolgozása a helyi körülményekhez, eredménye, következménye) újraértékelik a kollektívizálás egyes kérdéseit, és annak nemcsak politikátörténeti dimenzióját, hanem társadalmi, gazdasági és kulturális hatásait is vizsgálják. Olyan újabb interdiszciplináris megközelítések jöhetnek szóba, mint a kollektívizálás hosszú távú hatása a mindennapi életre, a természeti környezetre, párturalom és államhatalom vidéken, a kollektívizálás öröksége az egyéni és kollektív emlékezetben, valamint helybeli falusiak emlékezetében, társadalmi kapcsolatok a vidéki közösségekben, falusiak egyéni és kollektív stratégiái a kollektívizálás ellenállására, a kollektívizálás hatása a tulajdonviszonyokra, továbbá a közös és egyéni identitásokra a vidéki világban. A kötet bár helyenként aprólékos tudományos részletezésbe folyik, olvasmányosnak mondható. Valamennyi tanulmány kiterjedt levéltári anyagot és elsődleges forrásokat használ. A szerzők céljaiknak megfelelően dolgozzák fel a témához kapcsolódó levéltári forrásokat, hazai és nemzetközi szakirodalmat. Átfogó bibliográfiákat és számos kronológiákat is kapunk. A kollektívizálás összetett vizsgálata a kommunista és poszt-kommunista társadalmakra és politikára gyakorolt mély és hosszú távú hatása következtében elengedhetetlen, a téma további kutatásokat igényel. Az összehasonlítás a későbbi kutatások során Európán kívüli országokra is kiterjedhet, úgymint Kubára, Délkelet-Ázsia és Afrika különböző országaira.

ESTÓK JÁNOS: ÉLET FALUN ÉS VÁROSON

Budapest 2015 (247 oldal, 379 fénykép)

A múlt értékei iránt érdeklődők számára kedvelt történelmi korszakok jobb megértéséhez szükség van az időszak meghatározó szereplői életének, környezetének alapos elemzésére, politika- és gazdaságtörténeti összefüggések ismeretére. Tájékozódásukat nagyban segíti a folyamatokat irányító és befolyásoló elitek hétköznapijainak és ünnepeinek feltárása, de ugyanígy segítségükre lehet a velük együtt élő névtelen és arctalan milliók életkörülményeibe történő betekintés. Ez is egy út lehet a történelem kiválasztott korszakait megértéséhez, talán még megkedveltetéséhez is. Ehhez azonban szükség van élvezetes stílusban megírt, gördülékeny mondatfűzésű szövegre, és ha mindezt még gazdag képanyaggal is illusztráljuk, készen van egy történeti ismeretterjesztő bestseller. Nos, egy ilyen minőségű munka került ki Estók János kezei közül.

A 23 fejezetből álló látványos, korabeli fotókat gazdagon tartalmazó, tetszetős kivitelben előállított kötetben (Line Design Kiadó) az 1900-as évek közepétől a következő század idusáig tartó évtizedek – egyharmad szöveg, kétharmad képanyag megosztásban – kerültek feldolgozásra. A könyv két utat választva ad képet a korszakról: az eltérő társadalmi helyzetű rétegek életének főbb változásaira hívja fel a figyelmet, illetve az embereket körülvevő környezet, tér változásait nyomon követve kapunk társadalmi és általános áttekintést. A szerző bebizonyítja, hogy a történelem ismert szereplőire történő hivatkozás nélkül is lehet érdekfeszítően írni egy időszakról. Sőt, nevek említését kerülve, konkrét történelmi események felidézése nélkül is írható érdekes korrajz, amelyben hús-vér emberek mindennapjai elevenednek meg. A könyv egy évszázadon keresztül mutatja be a különböző társadalmi rétegek életét az arisztokráciától kezdve a nagypolgáron át a városi és falusi szegénység képviselőivel bezárólag. Érdekes ez a történelmi utazás, ahol nemcsak az idő, de az eseményeknek helyet adó tér is erősen változott. Utunk elején a polgári fejlődés kezdetének nehézségeit kísérhetjük figyelemmel, majd az Osztrák–Magyar Monarchia inkább sikereket és kevesebb kudarcot, és az élet minden területén nagy változásokat, összességében fejlődést felmutató prosperáló időszakát követhetjük nyomon. A 19. század közepén a leverett forradalom és szabadságharc ellenére a kiegyezést követően Magyarország az új államszövetségben elindult a polgári fejlődés útján, ami a korábbi évszázadokban nem tapasztalt ütemű változásokat eredményezett. Az új irányt vett fejlődés alapvetően átforgatta az ország politikai életét, növelte gazdasági teljesítőképességét, és új életlehetőséget biztosított a társadalom nagyobbik felének.

A magyar történelemben ritkán tapasztalt fél évszázados békés fejlődés prosperitását megtörte az I. világháború emberéletben és anyagiakban is nagy kárt okozó négy éve. A társadalom immunrendszere meggyengült, a belső konfliktusokra és a kívülről jött támadásokra nem volt hathatós ellenszere. Mindennek következménye a két polgárháború és végül az ország területének és népességének jelentős mértékű, mindmáig ható elvesztése. A trianoni trauma következményének nyomai és az annak kezelésére tett erőfeszítések szintén jól követhetően jelen vannak a kötetben, szavakban és képekben egyaránt.

A recenzióknak nem áll szándékában a munka részletes, fejezetekre lebontott ismertetése, mindössze annak néhány értékére hívja fel az olvasó figyelmét. Az *Élet falun és városon* első harmadát kitevő oldalakon a tér és környezet állapotában beállott változásokról esik szó. Miként alakult az emberek élettere, hogyan fejlődött a városok komfortja, utalás történik a víz- és csatornahálózat kiépülésére, a korszerű világítás technikai eszközeinek térnyerésére. A szerző felhívja olvasói figyelmét arra a jelenségre, hogy a végbement haladás ellenére a falusiak

és a városlakók komfortja, életminősége közötti nagy és egyre növekvő különbség alakult ki. Ez még akkor is igaz, ha az emberek és a különböző típusú települések közötti távolságot a közlekedés korábban elképzelhetetlen mértékű fejlődése csökkentette. Ugyancsak ebbe az irányba hatott a távbeszélő, a rádió és a film megjelenése, majd beépülése a mindennapi életbe. Olvasmányos, ugyanakkor hasznos információkat kapunk a hazai vasútépítés és járműgyártás nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő teljesítményéről. Hogyan könnyítette meg az urbánus közegben élők komfortját a tömegközlekedés kiépülése. Milyen változások következtek be az iparosodás és a piacosodás útjára lépett Magyarországon a termékek, az áruk cseréjében. A vidéki vásárok számának és jelentőségének csökkenésével előtérbe kerültek a kereslethez igazodó áruválasztékot kínáló boltok, amelyek országos hálózattá (Hangya üzletek) épültek ki, és a vizsgált korszakban komoly szerepet játszottak nemcsak az értékesítés, hanem a felvásárlás területén is. Urbánus közegben az átalakulás még hangsúlyosabban volt jelen. A fogyasztás gazdasági jelentőségének növekedését bizonyítja, hogy a mindent áruló szatócsboltok helyett néhány termék értékesítésére koncentrálnak üzletek álltak a vásárlók rendelkezésére. A nyugat-európai trendet követve először a fővárosban nyíltak áruházak (Párisi Nagy Áruház – 1911, Corvin – 1926) és kínálták portékáikat.

A munka kétharmad részben a társadalom, a különböző társadalmi rétegek életkörülményeinek, élethelyzetének alakulásával és értékrendjük változásával foglalkozik. Képet kapunk (szóban és fényképek segítségével) a társadalom leggazdagabb „felső tízezeréről”, életvitelükről, politikai és gazdasági kapcsolataikról. Igen tanulságos annak a kérdésnek a tárgyalása, amelyik a polgári berendezkedés térnyerésének a különböző társadalmi osztályokra gyakorolt hatását vizsgálja. Hogyan hatott a fokozatosan átalakuló társadalmi és gazdasági környezet a társadalmi mobilitásra, milyen félelmek és remények fogalmazódtak meg az egyes társadalmi rétegekben. Nyomon követhetjük, miként alakult át a társadalmi elit a dualista Magyarországon, és milyen korrekciót hoz e tekintetben a Horthy-korszak. Nagyon hasznos és könnyen megjegyezhető statisztikai adatok segítségével tekinthetjük át a különböző nagyságú birtokkal rendelkezők és a társadalom periferiájára szorult vagyontalan vidéki népesség problémáit, lehetőségeit, kilátásait. Tagoltan, differenciáltan és jól követhetően szól a könyv többek között a társadalom közép- és alsóbb rétegeit alkotó vidéki értelmiségről, a kisiparosokról, a kiskereskedőkről, az ugyancsak heterogén összetételű gyári munkásokról, a falun élő agrárproletárokról. Tanulságos nyomon követni, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen értékrendet követve szervezték mindennapjaikat. A társadalmat alkotó családokban az idők folyamán mennyiben változtak a szokások, hogyan választottak párt, milyen volt a családon belüli hierarchia. Külön fejezetek foglalkoznak a gyermek- és öregkor sajátosságainak bemutatásával, a neveléssel, az iskoláztatással és az idősek ápolásával. Már a századforduló tájékán elkezdődött, és a két háború között is folytatódott az elesett, önmaguk erejéből nehezen boldoguló nagy létszámú társadalmi csoportok helyzetének kezelése, a szociálpolitikán keresztül megvalósuló gondoskodás intézménye, a közmunkaakciók szervezése, illetve az igen keveseket érintő öregségi nyugdíjrendszer bevezetése.

Külön érdeme e kötetnek, hogy foglalkozik a különböző társadalmi rétegekhez tartozó nők helyzetében bekövetkezett változásokkal. Mint olvasható, e területen igen jelentős átalakulás zajlott le egy évszázad alatt. Az természetes, hogy a társadalmi méretekben csekély számú „felső tízezer” tagjai sohasem kényszerültek tényleges munkavégzésre. Esetenként végeztek karitatív tevékenységet, ezek gyakoribbá válhattak a háború éveitől, így bizonyítva az elit példamutatását, „áldozatvállalását”. A dualizmus utolsó éveiben, de különösen a Horthy-rendszer idején már a középosztálybeli hölgyek is vállaltak, esetenként egzisztenciális okok miatt, kereső foglalkozást. Ebben a társadalmi osztályban a tradicionális női szerepek változtak, átalakuláson ment keresztül az évszázadokon át változatlan családi munkamegosztás (a

gyermeket nevelő, a családot egyben tartó anya). Ezt a metamorfózist segítette és gyorsította a nők részvételének biztosítása a közép-, később pedig a felsőoktatásban. Bizonyos pályákon (tanító, gyógyszerész, orvos, tisztviselő, baba, ápolónő stb.) a közép-alsóközép osztálybeli származású hölgyek is munkát vállaltak. Az alacsonyabb társadalmi státusú nők a mezőgazdaságban már régóta részt vettek a napi munkában, amit elsősorban a megélhetési gondok indokoltak. A nők a kis- és középparaszti családokban is bekapcsolódtak a házon kívüli munkákba, így mentesítve a családi költségvetést a napszámberék kifizetésétől. A gyáripar fokozódó térnyerésével egyre több női munkást találunk az üzemek falai között. E tekintetben az I. világháború évei alatt különösen nagy igény mutatkozott munkájuk iránt, a későbbiekben pedig teljesen megszokottá vált részvételük a termelésben. Ezt bizonyítja, hogy az 1920-as években a gyári munkások egynegyedét, a későbbiekben pedig már egyharmadát a gyengébb nem képviselői adták.

Az emberek közvetlen környezetével foglalkozó fejezetekben olvashatunk az öltözködési kultúra változásáról. A hagyományosan otthon készült ruházatot – a település típusától, viselőjének társadalmi, anyagi helyzetétől függően – lassan és feltartóztathatatlanul felváltja a konfekció. Ugyanígy nyomon követhető a lakáskultúrában is a folyamatos átalakulás, a komfort igénylése, ami természetesen elsősorban az egyén anyagi helyzetével állt szoros kapcsolatban. A különböző települési típusokon eltérő társadalmi státuszban levő családok lakásainak plasztikus leírása, továbbá a gazdag képanyag könnyen érthetővé és elképzelhetővé teszi a körülményeket. A városban és falun divó testápolási és tisztálkodási szokásokat érintve szóba kerül a fürdőszoba használatának szokása, amiből kiderül, hogy még 1949-ben is csak minden 100 lakásból 10-ben építettek ilyet. Az életkörülmények, az életminőség helyzetéről igen sokat árul el az egészséggel foglalkozó rész. A dualizmus korának dinamizmusa nagymértékben éppen az egészségügyi helyzet látványos javulásától kapta a lendületet. A magas csecsemő- és gyermekhalandósági ráta csökkenésében (az I. világháború előtt a gyermekek 62%-a érte meg a 10. életévet) nagy szerepet játszott az orvosképzés állami szerepvállalása (1876), és a nyolcvanas évektől kezdődő nagy kórházi beruházások. A hazai egészségügy szervezeti kiépülésének (szülészek, bábák, mentőegyesület, Magyar Vöröskereszt) köszönhetően egyre nagyobb sikerrel vette fel a küzdelmet a pusztító járványokkal szemben (malária, himlő), ugyanakkor a népbetegségnek számító tbc tovább szedte áldozatait. A gazdasági gondok ellenére a Horthy-rendszer alatt tovább folytatódott a közegészségügyi rendszer kiépítése. 1927-ben megalapították a Közegészségügyi Intézetet, és jelentős előrelépésnek számított a társadalombiztosítás kiszélesítése, ennek során jött létre 1928-ban az Országos Társadalombiztosítási Intézet, közismert nevén az OTI.

A szerző kiemelt terjedelemben tárgyalja az oktatás szerteágazó helyzetét. A kezdetektől, az 1868-as közoktatási törvény életbe léptetésétől nagy utat tett meg a magyar társadalom az analfabetizmus felszámolása felé, hiszen 1920-ban már a népesség 87%-a rendelkezett az írás és olvasás képességével. A dualizmus időszakában kiépültek a középfokú oktatás intézményei, és létrejöttek a különböző szakmák utánpótlását biztosítani hivatott iskolák az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem igényeinek kielégítésére. Az egyetemi képzés nemcsak a bölcsészettudományok, hanem a jog, az orvos, az állatorvos, az agrár- és műszaki tudományok területén is megvalósult. A trianoni területvesztés alapjaiban érintette a magyar oktatási rendszert. A politikai elit az ország elszigetelt helyzetében, a gazdasági nehézségek ellenére igen helyesen az oktatás minőségének emelésében látta a sikeres kibontakozás lehetőségét. A Klebelsberg Kunó miniszter nevével jelzett oktatási rendszer minden szinten a hálózat további kiépítésére törekedett. Ennek eredményeként jöttek létre az alapképzésben a tanyasi iskolák, a felsőoktatásban pedig az elcsatolt országrészre eső Kolozsvár, Pozsony és Selmecbánya intézményeinek pótlására egyetemek épültek Debrecenben, Szegeden, Pécsen és Sop-

ronban. A Horthy-rendszer oktatáspolitikája dicséretre méltóan hangsúlyt helyezett a hátrányos helyzetűek esélyeinek növelésére, igaz ugyan, hogy ezt a lehetőséget csak az ún. keresztény középosztály tagjainak kívánta biztosítani. A mérleg másik serpenyőjében állt a numerus clausus intézménye, amely a zsidó származású népességet erőteljes diszkriminációval sújtotta.

A kötet külön fejezetekben mutatja be a kulturális élet, a szabadidő eltöltésének különböző formáit és lehetőségeit. Szó esik itt a rendkívül gazdag egyleti és klubéletről, a sportegyesületekről, az új technikai eszközök (rádió és film) rohamos elterjedéséről. A rádió hallgatása, a moziba járás beépül széles társadalmi rétegek mindennapi életébe, hiszen a rádió-előfizetők száma 1934-ben elérte a 340 ezret, és 1927-ben csak Budapesten 89 mozi várta a filmrajongókat.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az *Élet falun és városon* című kötet mind tartalmában, mind pedig formájában nagyon színvonalas ismeretterjesztő munka. Gyarapítja az olvasó általános történeti ismereteit, hiszen a fejezetek művelődés-, életmód-, gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseket is érintenek. Estók János jól hasznosítja több évtizedes oktatási tapasztalatait: mindig új ismereteket közöl, de ezeket olyan dózisban adagolja, hogy még éppen befogadható legyen az olvasó számára. A munka külön kiemelendő értéke a rendkívül gazdag fényképanyag, amely a vizuális élményen túl a témához kapcsolódóan további ismereteket közvetít. A fotókon keresztül az olvasókhoz eljuttatott információk értéke felbecsülhetetlen. Számos esetben még a legrészletesebb, legjobb stílusban megírt szöveges résznél is „beszédesebb” egy-egy jól sikerült fénykép; s ezzel a lehetőséggel kiválóan élt a szerző. A munkából mindösszesen valamiféle „ajánlott irodalom” összeállítást hiányolok. Az olvasók tájékozódását segítené, ha egy-egy témához kapcsolódóan 4-5 munkát megnevezett volna, ami esetleg további ismeretek megszerzésére ösztönöznè.

A kötetet ajánlom minden, a történelem iránt érdeklődő olvasónak, továbbá történelemtanároknak, gimnáziumi diákoknak, és még az egyetemi alapképzésben részt vevők is találnak benne hasznos ismereteket.

Fehér György

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA

1. KÉZIRAT

1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.

1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)

1.3. Mellékletek. A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegen belül.

1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).

1.5. Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.

1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).

1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.

1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

2.1. Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzék nem közlünk.

2.2. A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzállissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknévvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző

(vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközzel, a további utalásnál szóközők nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II.* Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790.* Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén.* Budapest 1971. 30. (Nép-rajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utaltunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövidített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások.* Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza.*)

- Ha **folyóiratra, hetilapra vagy napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl.

Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikos Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egységtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratvárosi forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

2.2.3. Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf
(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelősövetkezetek érdekvérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agrarortorteszemle@mmgm.hu

CONTENTS

PAPERS

Ádám NOVÁK: Estate history of an Upper Hungarian baronial family to 1465 The Perényi of Terebes	1
Éva SZIRÁCSIK: Industry in the shadow of agriculture on the Nógrád County estates of the Koháry family (1716–1731).....	51
Miklós KERESKÉNYI: The production structure of cereal growing on arable lands of the serf farms of the Harruckern manor in the 1730s	65
Gábor BALÁZS: The history of sand-plain winemaking between the Danube and Tisza from the phylloxera to the outbreak of World War I	87
Attila KIRSCH: The political career of István Szabó of Sokorópátka (1919–1931)	119

ESSAYS

Adrienn SZILÁGYI: The joint property of the Harruckern heirs as allowance lands of manorial and county employees	149
Gábor TOLNAY: Máté Bereczki and his orchard	169
Zsigmond CSOMA: The socio-economic importance of ‘grafting’ rural priests and schoolmasters	187

CHRONICLE	199
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	205
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak és Könyvtárnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Ruttkay Helga

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105